

B. Diwangulyýewa, A. Gubaýew

UMUMY ETNOLOGIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2013

B. Diwangulyýewa, A. Gubaýew.

D 34 **Umumy etnologiýa.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.

Okuw kitabynda dünýä halklarynyň etnogenezi we etniki taryhy, dilleri we dil maşgalalary, antropologiýasy, maddy we ruhy medeniýetiniň özboluşlylygy dogrusynda maglumatlar ýerleşdirilendir. Etnologiýa ylmynyň taryhnamasy, ulanylýan çeşmeleri, ylmy maglumatlaryň toplanýşynyň usulyýeti ýaly meselelere seredilýär. Halklaryň dürli klassifikasiýalary, hojalyk işjeňligi, maddy we ruhy medeniýetiň häsiýetli taraplary, dil maşgalalary seljerilýär. Dünýäniň halklarynyň etnik düzüminiň aýratynlyklary sebitler boýunça ýerleşdirilendir. Kitap ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna we mugallymlaryna, aspirantlara, şeýle-de dünýäniň halklarynyň etnologiýasy bilen gyzyklanýanlara niýetlenen.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndýrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

«Ýurdumyzyň ylym ulgamyny kämilleşdirmek, onuň netijeliligini ýokarlandyrmak, düýpli we amaly ylmy-barlag işlerini giňden ýaýbaňlandyrmak, ylmy jemgyýetçiligiň wekilleriniň tagallalaryny ylmyň iňňän möhüm, geljegi uly ugurlaryna gönükdirmek üçin ähli zerur şertleri döretmegi hem-de bu ulgamy düýpli özgertmegi esasy wezipämiz hökmünde kesgitledik» diýip bellemek bilen, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýurtda ylym-bilim ulgamynyň ösdürilmegi üçin ägirt uly tagallalary edýär. Dünýäniň ylmy jemgyýetçiligi tarapyndan giňden ykrar edilen tejribeli alym hökmünde hormatly Prezidentimiz ylmyň ösmeginiň halkymyzyň eşretli durmuşynyň, bagtyýar geljeginiň gözbaşydygyny aýratyn nygtaýar. Umumy orta bilim berýän mekdeplerde okuw möhletini dünýä standartlaryna laýyk getirmek, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasyny, onuň institutlaryny, aspiranturalary, doktoranturalary açmak, alymlyk derejelerini bermek baradaky çözgütleri türkmen ylmynda iňňän uly aýgytly ädim boldy. Açylan institutlaryň arasynda Arheologiya we etnografiýa institutynyň hem barlygy döwletimizde ata-babalarymyzyň asyrlaryň dowamynda sünnälän aň-düşünje, ruhy-ahlak, dünýägaraýyş, pelsepe gymmatlyklaryna uly hormat goýulýandygynyň alamatydyr.

Hormatly Prezidentimiziň paýtagtymyzda Etnografiýa we ölkäni öwreniş, welaýat merkezlerinde Taryhy-ölkäni öwreniş muzeýlerini açmagy mukaddes ene topragymyzyň geçmişine, dürli taryhy döwürlerde ata Watanymyzy şöhratlandyran beýik şahsyýetlerimize, gadymy döwürlerden şu günki nesillerimize sungatyň we medeniýetiň nusgawy mirasyny galdyran akyldarlarymyza goýulýan uly hormaty

diýip bolar. Durmuşa geçirilýän bu döwlet derejesindäki çäreler biziň şu günki ýaşlarymyzy ata-babalarymyzyň şöhratly däplerinde terbiýelemäge gürrüňsiz ýardam eder. Türkmen ylmyny ösdürmek babatynda geçirilýän çäreler, ýazylyan ylmy işler beýleki ylymlar bilen bir hatarda taryh, etnologiýa ylymlarymyzyň ösmegine-de uly goşant bolar.

Türkmen halkynyň etniki taryhyny, münýýlyklardan gözbaşyny alyp gaýdýan milli döp-dessurlaryny, maddy we ruhy medeniýetiniň özboluşlygyny, şeýle-de, dünýä halklarynyň etnologiýasyny ylmy taýdan çuňňur öwrenmek üçin hormatly Prezidentimiziň ygylan eden Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk zamanasynda ähli mümkinçilikler bar. Bu günki günde milletiň Lideriniň tagallasy bilen türkmen halkynyň gadymdan gelýän döp-dessurlaryny, durmuş, adat ýaly ruhy gymmatlyklary ýygnamak boýunça düýpli ylmy-barlag işlerini geçirmäge ägirt uly üns berilýär. Häzirki wagtda ylmy maksatnamalary amala aşyrmak, ýurdumyzda ylym-bilimi hil taýdan täze we ýokary derejä – dünýä standartlaryna laýyk gelýän derejä çykarmak üçin, täze we hemmetaraplaýyn ylmy meýilnamalary, şol sanda etnologik barlaglary, häzirki zaman derejesinde ylmy dolanyşyga girizmek üçin ygtybarly binýat bar.

Hormatly Prezidentimiz alymlara ýüzlenmesinde: «Biziň eşretli hem-de bagtyýar durmuşymyzyň gözbaşy ylmyň we bilimiň kämilleşmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Biz milletimiziň ykbalynyň geçmişde, şu günde, geljekde hem ylym hem bilim bilen aýrylmaz baglanyşyklydygyny hiç wagt ýatdan çykarmaly däldiris. Halkymyzyň ynsanperwerlik ýörelgelerine, merdana pederlerimiziň ylym ýoluna eýermek biziň mukaddes borjumyzdyr» diýýär.

Türkmen alymlary, şol sanda türkmen etnologlary hormatly Prezidentimiziň bu beren möhüm tabşyryklaryny berjaý etmek üçin yhlasly zähmet çekýärler.

Etnologiýa (etnografiýa) dünýä halklaryny öwrenýän ylym bolup, bir ýarym asyrdan gowrak wagtda bári dünýä ýurtlarynyň uniwersitetlerinde taryhdan okadylyan okuw dersleriniň biri.

Dünýä halklarynyň etnologiýasy boýunça bu okuw kitaby, esasan, taryh hünäriniň talyplary üçin niýetlenilýär. Bu okuw kitaby etnologiýa ylmynyň doly beýannamasy bolman, eýsem, bu ylma giriş hökmünde, onuň esaslaryny öwrenmek üçin niýetlenilýär. Etnologiýa boýunça has çuňňur we jikme-jik bilimi degişli kafedranyň hünärini saýlap alyp, şu kitabyň ahyrynda hödürlenýän edebiýatlary okap, öwrenip bilersiňiz.

Okuw kitabyňyň hemme baplarynda diýen ýaly dünýä halklaryna, olaryň geografik ýerleşişine, antropologik, dil we hojalyk – medeni toparlara bölünüşine, etnogenezine (halklaryň gelip çykyşy, kemala gelşi), etnik taryhynyň meselelerine, halklaryň adatdyr dāp-dessurlaryna, şeýle-de häzirki zaman medeniýetlerine häsiýetnama berilýär.

Okuw kitabynda berilýän maglumatlar etnologiýa (etnografiýa) boýunça taryhçy talyplaryň taýýarlygynyň düýpli üstüni ýetirmek üçin hyzmat eder, şeýle-de bu ylmy düýpli öwrenmäge höwes edýänler üçin özboluşly giriş bolar.

Bir okuw kitabynda hemme ylmy çaklamalar we taglymatlar barada gürrüň etmek, elbetde, mümkin dāl. Ýer yüzünde ýaşaýan köp sanly halklar, taýpalar we etnik toparlar barada doly teswirlemeler ýörite etnologiýa baradaky edebiýatlarda berilýär. Muňa garamazdan, awtorlar bu okuw kitabynda dünýä halklarynyň geçmişi we şu günki güni barada ýeterlikli maglumatlary bermäge çalyşdylar. Okuw kitabyňyň esasy wezipesi – häzirki zamanda dünýäniň ylmy etnomedeni keşbini görkezmekden ybaratdyr.

Okuw kitabyňyň baplarynyň maglumatlarynda käbir halatlarda etnoslaryň ýerleşişiniň aýratynlyklary we etnodil bölünmeleri göz önünde tutulan bolsa-da, esasan, halklaryň sebit-geografiki ýerleşiş boýunça beýan etmäge çalşyldy.

Etnologiýa barada düşünje

Etnologiýa we onuň jemgyýet ylymlarynyň arasyndaky orny. Etnologiýa (etnografiýa) özbaşdak ylym hökmünde XIX asyryň 50-nji ýyllarynda döredi. Etnologiýa halklary, olaryň etnogenezi (döreýşini, kemala gelşini), adaty ýaşaýşyny, medeni-taryhy gatnaşyklaryny öwrenýän ylymdyr. Etnos grek sözi bolup, halk diýmegi aňladýar, logos- söz, öwrenmek manysyny berýär.

Islendik halkyň taryhy diňe ýazuw çeşmelerinde saklanman, eýsem, onuň döp-dessurlarynda, ynançlarynda, töwregini gurşap alýan dünýä barada düşüňjelerinde, ulanyan zähmet gurallarynda, milli egin-eşiklerinde we ýaşaýyş jaýlarynda, gadymy ýadygärliklerde, halk tarapyndan döredilen eposlarda, dessanlarda, ertekilerde we rowaýatlarda saklanypdyr. Bu medeniýet toplumu dünýäniň dürli halklary tarapyndan döredilip, ony başga halklardan tapawutlandyrýar. Diňe etnologiki barlaglaryň esasynda bu maddy-ruhy gymmatlyklary yzarlap, ylmy taýdan öwrenip, halklaryň geçen ýoluny dikeldip bolýar. Hut şu sebäplere görä, etnologiýa ylmyna ähliumumy taryhynda aýratyn orun berilýär.

Häzirki döwürde we gelejekde dünýäde bir etnosy beýleki etnosdan tapawutlandyrýan aýratynlyklar şol halklaryň ýaşaýyş durmuşlarynda saklanyp galýarlar, şonuň üçin olary öwrenýän etnologiýa adamzat jemgyýeti üçin zerur ylymlaryň biridir.

Etnologiýa ylmynyň taryhy. Adamzat jemgyýetiniň ösüşi adamlaryň özlerini gurşap alýan daş-töwerek hakynda bilimleriniň giňelmegi, goňşy we alysdaky halklar barada maglumatlary toplamak bilen bagly bolupdyr. Eýýäm irki döwürlerde adamlaryň tebigy bileligijilik häsiýetlerinden gelip çykýan etnografik gyzyklanmalar, synlamalar bilen bir hatarda maglumatlara taglymatdan üzňe baha bermek synanyşyklary hem bolupdyr.

Etnologiýa orta asyrlarda, Beýik geografik açyşlar döwründe ýewropalylara belli bolan taýpalar we halklar baradaky bilimler bolupdyr.

Aziýa, Merkezi Amerika, Afrika gurnalan ekspedisiýalaryň netijesinde, alymlar ägirt uly möçberde etnografik maglumatlary toplapdyrlar, şolaryň esasynda-da dürli halklaryň maddy we ruhy medeniýetleri baradaky gymmatly ýazgylaryny galdyrypdyrlar. Ol döwürde halklar baradaky maglumatlary belli bir tertibe salmak synanyşyklary edilipdir, emma olar, sözüň doly manysynda ylmy häsiýetde bolmandyr. XVIII asyryň ahylarynda, XIX asyryň başlarynda dünýäniň käbir ýerlerinde gadymy adamlaryň ýaşaýyş-durmuşynyň galyndylary tapylypdyr. Bu tapyndylary ylmy taýdan öwrenmek adamzadyň taryhyna we medeniýetine täzeçe seretmek meselesini ýüze çykarýar.

XIX asyra çenli «etnologiýa» sözüni dürli etnografik ýagdaýlary suratlandyrmak üçin ulanypdyrlar, ýöne ol heniz özbaşdak ylmy aňlatmandyr. Diňe XIX asyryň 50-nji ýyllarynda bu atlandyрма giňden ýaýrapdyr. Etnologiýa halklaryň ösüşiniň medeni özboluşlylygyny, olaryň antropologiki, etniki aýratynlyklaryny anyklamaklygy we jemgyýetçilik arabaglanyşygyny, medeniýetleriň ösüş basgançaklaryny kesgitlemekligi göz önünde tutupdyr.

Etnologiýa ylym hökmünde XIX asyryň ortalarynda döräpdir we onuň kämilleşmegi tebigat baradaky ylmlaryň üstünlikleri bilen bagly bolupdyr. Şeýle-de, XIX asyrda Ýewropa ýurtlarynda we Demirgazyk Amerikada bolup geçen senagat öwrülişi kolonial syýasata täze öwüşgin beripdi. Bu bolsa koloniýalaryň halklary baradaky has takyk maglumatlaryň zerurlygyny ýüze çykardy. Dünýäde hemme zat ösýär we özgerýär. Islendik jemgyýetiň taryhy ösüşi, yzygiderli öňe gidişligi syýasy, ykdysady, medeni taýdan ösmekligi aňladýandyr. Bu pikirler halklar baradaky täze ylmy-ethnologiýanyň esaslaryny düzüpdir. XIX asyrda etnologiýanyň düýbünü tutanlardan A.Bastiany, I.Bahofeni, D.T.Mak-Lennany, E.Teýlory, J.Lebbogy, L.G.Morgany agzap geçmek wajypdyr.

Etnolog alymlaryň arasynda L.G.Morgan aýratyn orny eýeleýändir. Ol ilkinji bolup, ilkidurmuş jemgyýetini önümçiligiň we medeniýetiň esaslarynda döwürlere bölüpdir. Morganyň işlerinde maşgalanyň we nikanyň ösüşine, garyndaşlyk düzgünlere uly üns berlipdir.

Bu alymyň demirgazyk indeýleriň etnografiýasy hakyndaky işleri giňden bellidir.

XIX asyryň ahyrlarynda Frans Boasyň «Taryhy etnologiýanyň amerikan mekdebi» diýen taglymaty ýüze çykýar. Bu taglymatyň gowy taraplarynyň biri, onuň mazmunynyň jynsparažlyga we kolo-nializme garşy göreşmek bilen baglanyşykly bolupdyr. Şol wagtlarda Fransiýada Emil Dýurkgeým we onuň tarapdarlary jemgyýeti ahlak-lyk nukdaýnazardan kämilleşdirmek bilen baglylykda etnopsihologi-ýany öwrenmekligi maksat edinipdirler.

Etnologiýada B. Malinowskiniň, A.Redkliff-Braunyň işleri giň-den bellidir. Olaryň döreden mekdebi «funksionalizm» diýlip atlan-dyrylypdyr. Onuň esasy taglymaty, medeniýetiň bir bütewi zatdygyny ykrar etmekden we onuň her böleginiň ýaşayşy üçin wajyp tarapy ýerine ýetirýändigini tassyklamakdan ybarat bolupdyr.

Fransuz alymy K.Lewi-Stross etnologiýada «Antropologiýanyň gurluşy» mekdebini döredýär. Oňa laýyklykda medeniýetiň wakala-rynyň arasyndaky baglanyşyklar öwrenilipdir.

Türkmen halkynyň etnografiýasyny öwrenmekde türkmen alymlarynyň bu ugurda bitiren işlerini belläp geçmek örän möhüm-dir. Türkmen halkynyň taryhyny we durmuşyny öwrenýän ylmy bar-laglar 1901-nji ýylda Aşgabatda döredilen Taryhy we arheologiýany söýüjileriň gurnagynda başlanýar. 1925-nji ýylyň ahyrynda türkmen ylmy-barlag instituty döredilýär. Bu ylmy-barlag institutynyň önün-de duran wezipelerini kesgitlemek üçin, 1926-njy ýylda institutyň işgärleri tarapyndan taýýarlanan maksatnamasynda Türkmenistanyň dürli sebitlerine etnografik ekspedisiýalary guramak göz önünde tu-tulýar. Bu ekspedisiýalaryň maksady halkymyzyň hojalyk durmu-şynyň, maddy we ruhy medeniýetiniň özboluşly aýratynlyklaryny öwrenmekden ybarat bolupdyr. Institutyň ilkinji türkmen etnograf-lary Kulyýew, Ballyýew, Paltaýew, Taimow we beýlekiler institu-tyň etnografiýa bölümçesinde zähmet çekipdirler. Ýygňalan ýazuw maglumatlar, suratlar, keşdeler, şaý-sepler, agaçdan bejerilen senet önümleri we ş.m institutyň fonduna tabşyrylypdyr. Şeýle-de, bu zat-laryň agramly bölegi şol döwürlerde ölkäni öwreniş muzeýine hem geçirilipdir.

1927-nji ýylda Türkmen medeniýeti instituty (Türkmenkult) döredildi. Bu institut «Türkmen medeniýeti» žurnalyny türkmen we rus dillerinde çap edip başlaýar. 1927-1931-nji ýyllarda çykan (52 sany) bu žurnala etnografik neşiriň özboluşly mysaly hökmünde seredip bolar. Žurnalda başga makalalar bilen birlikde türkmen halkynyň baý medeni mirasynyň hemme taraplaryna degişli maglumatlar yzygiderli çap edilipdir. Türkmenleriň durmuşyny we medeniýetini suratlandyryň bu žurnalyň çap edýän maglumatlary şol döwürde türkmen etnografiýasynyň möhüm ädimleri bolupdy.

1938-nji ýylyň ýanwaryndan taryh institutyň düzüminde etnografiýa bölümçesi öz işini dowam edipdir. Bu bölümçäniň önünde türkmen halkynyň durmuşyny, döp-dessurlaryny, sungatyny, maşgala gatnaşyklaryny we ş.m. meseleleri ylmy esasyda öwrenmeklik wezipede edilip goýulýar. Bu maglumatlary ýygnamaga hünärmen etnograflar bilen bir hatarda ýerlerde halkyň döp-dessurlaryny, durmuşyny oňat bilýän adamlary çekmeklik hem göz önünde tutulypdyr.

1951-nji ýylda Aşgabatda öňki pedagogik institutyň esasynda Türkmen döwlet uniwersitetiniň açylmagy bilen taryh fakultetinde etnografiýadan hünärmenler taýýarlanyp başlanýar. Netijede, gysga wagtyň içinde hünärmen etnograflar taýýarlanypdyr. 60-njy ýyllaryň başlaryna çenli türkmen etnologiýa ylmyna zehinli alymlaryň uly topary goşulýar. Olardan taryh ylymlarynyň doktory, professor A. Orazow, akademik A. Jykyýew, taryh ylymlarynyň doktory Ş. Annagylyjow, taryh ylymlarynyň kandidatlary J. Öwezow, G. Öwezberdiýew, A. Pirgulyýewa, G. Nyýazgylyjow, G. Ataýew we ýene birnäçe etnograflaryň ylmy işleri türkmen etnologiýa ylmyna uly goşant goşdular.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen açylan TYA-nyň Arheologiýa we etnografiýa institutynyň hünärmenleri halkymyzyň baý medeni mirasyny öwrenmekde geçirilýän halkara-ylmy maslahatlaryna dünýäniň dürli künjeklerinden alymlary çagyryp, halkymyzda müňýyllyklaryň dowamynda saklanylyp gelýän döp-dessurlaryny, sungatyny, asylyly maşgala gatnaşyk-

laryny, edim-gylymlaryny, döreden taryhy gymmatlyklaryny öwrenmekde we dünýä ýaýmakda köp işleri alyp barýarlar. «Täze galkynys we beýik özgertmeler eýýamynda Türkmenistanyň arheologiýa we etnografiýa ylmy: ýetilen sepgitler we öňde duran wezipeler» (2010-njy ýylyň 10-11-nji noýabry), «Bürünç-demir eýýamlary we türkmeniň maddy-ruhy mirasy» (2011-nji ýylyň 10-11-nji noýabry) ýaly geçirilen halkara ylmy maslahatlar milli etnologiýa ylmynyň häzirki ýagdaýyny, onuň halkara derejesinde öwrenişine we geljekki wezipelerini kesgitlemek üçin aýratyn ähmiýete eýe boldy.

Bu günki günde etnologiýanyň etnoslar baradaky ylymdygy sözüň doly manysynda ykrar edildi. Etnoslar bütewi sistema görnüşinde, oňa girýän önümçilik, sosial, maşgala, medeni we beýleki arabaglanyşyklar toplumynda öwrenilýär.

Adamlarda dünýägaraýyşlaryň kemala gelmeginde etnogenetik maglumatlaryň ähmiýeti örän uludyr. Olar adamzat taryhynyň antropologik, dil we medeni taýdan dürli etniki toparlaryň garyşmagynyň we gatnaşmagynyň taryhy hakykatdygyny, beýleki halklaryň medeni we fiziki görnüşlerini özüne siňdirmedik bütinleý arassa etnoslaryň ýokdugyny, bolup hem bilmejegini görkezýärler. Etnologiki maglumatlar halklaryň ösüşiniň bir bütewiligini, her halkyň dünýä medeniyetine goşan goşandyny görkezýär hem-de ylmy taýdan subut edýär.

Etnologiki bilimleriň çeşmeleri. Etnologik maglumatlary ýygnamagyň esasy usuly bolup, öwrenilýän halkyň durmuşyny ýakyndan synlamaklyk hyzmat edýär. Etnologiýanyň taryhy ylma dahyllydygyny göz önünde tutmak bilen, etnologik çeşmeler hökmünde ynsanperwer ylymlaryň ýygnan maglumatlary hem hyzmat edip bilýär.

Has doly we gymmatly etnologik maglumatlar ekspedisiýa barlaglary netijesinde ýygnaýarlar. Bu usul öwrenilýän etniki toparyň arasynda köp wagtyň dowamynda ýaşamak bilen baglydyr. Etnologiýa ylmy şeýle usul arkaly XIX asyrdan irokezleri öwrenen amerikalý Luis Morganyň, Täze Gwineýanyň papuaslarynyň arasynda birnäçe ýyl ýaşan rus alymy N.N.Mikluho-Maklaýyň bitiren tagallalaryny aýratyn belleýär. Häzirki döwürde bu usul öňküsi ýaly giň ýaýran däldir. Şu günlerimizde etnologiyada meýdan barlaglaryny geçirmek

üçin belli möhletli ýa-da möwsümleýin gitme has ýörgünlidir. Meýdan barlaglaryň bu häsiýeti möhüm maglumatlaryň ýygnaýmagyny üpjün edýär. Anyk meseleleri çözmek bilen, onuň ýetmezçiligi hem bar. Meselem, gyssagly (möwsümleýin) gitme usuly barlag geçiriji üçin oňaýly döwre gabat getirilip, etnosyň durmuşynyň bimöwsüm döwrüni öwrenmegi göz önüne tutmaýar (meselem, tropik sebitler üçin ýagyşlar möwsümi, demirgazyk sebitler üçin – polýar gijäniň döwri we ş.m.).

Etnologik meýdan barlaglary oňat hilli maglumatlary ýygnaýmak üçin aşakdaky usullary takyklaýar: soraglama – etniki umumylykdan saýlanyp alnan habar berijiler (informatorlar) bilen işlemek; gatnaşma – barlaglar döwründe tebigy dörän sosial ýa-da maşgala wakasyna, dessuryna etnologyň gatnaşmagy; synlama – medeniýetiň we durmuşyň etniki özboluşlylyklaryny ykjam öwrenmek we ýazmak.

Etnologik meýdan barlaglary hem maddy, hem ruhy bilim çeşmelerini berýär. Maddy zatlara çyzygylarda, shemalarda, fotosuratlarda bellenen maddy medeniýetiň binalary we etnosyň önümçilik ýaşayşy bilen baglanyşykly zatlar: zähmet gurallary, ýaşayş jaýlary, iýmitleri, gap-gaçlary, egin-eşikleri we ş.m. degişli. Häzirki zaman tehniki serişdeleriň (internet, kino, foto, wideo we beýl.) kömegi bilen we meýdan ýazgylary netijesinde halkyň ruhy ýaşayşynyň ýagdaýlary, ýagny döpler, dessurlar, adatlar, ynançlar, halk döredijiligi we ş.m. bellenýär. Meýdan barlaglary geçirilýän döwründe ýygnaýan maddy we ruhy medeniýetiň zatlary muzeýleriň etnologik ýygnyndylaryna hem geçirilýär. Şeýlelikde, muzeý ýygnyndylary wajyp etnologik çeşme hökmünde hyzmat edýärler.

XIX asyryň ortalarynda etnologiýanyň ösmegi dünýäde ýörite etnologiýa muzeýleriň döremegine getirdi. Şeýle muzeýler etnologik bilimleriň wagyz edilmegine we etnologik barlaglaryň geçirilmeginde özbaşdak merkezler bolup hyzmat edip başlaýarlar.

Geçmiş medeniýeti we durmuşy, sosial we maşgala gurluşyny öwrenmekde ýazuw ýadigärlikleriň maglumatlary, folklor ýazgylar, arheologik toplumlar we ş.m. etnologik çeşmeler bolup durýarlar. Et-

niki taryhy, geçen döwrüň etnografiýasyny ýa-da gadymy etnoslaryň etnografiýasyny öwrenmekde ýakyndan synlama usulynyň ulanylyp bolmajagy öz-özünden düşnüklidir. Şonuň üçin agzalan çeşmeleriň, ýakyn ylymlaryň maglumatlary netijeli gözlegiň hökmany şerti bolup durýar. Taryhy ýazgylarda saklanylýan wajyp maglumatlaryň hakykatlygyny kesgitleýän tejribe bardyr: olaryň dürli çeşmelerde azyndan üç gezek agzalyp geçilmegidir. Etnologiýanyň özi-de sosial we medeni taryh üçin çeşme bolup hyzmat edýär.

Etnologiýa barlaglaryň esasyň düzýän ugurlar. Etnologiki barlaglarda şu esasy bölümleri görkezmek bolýar:

- 1) etnogenez we etniki taryh;
- 2) esasy meşgullanýan kärler we jemgyýetçilik gurluşy;
- 3) maddy we ruhy medeniýeti;
- 4) maşgala we maşgala gatnaşyklary.

Etnogenez we etniki taryh etnosyň döreýşi baradaky, etniki umumylyklaryň üýtgeýşi baradaky maglumatlary berýär, etnoslaryň arasyndaky gatnaşyklaryň döwürlerini we netijelerini seljermäge mümkinçilik berýär. Şeýle hem ol esasy meşgullanýan kärler we jemgyýetçilik gurluşy, etnosyň önümçiliginiň häsiýeti barada we onuň esasynda döreýän aýratynlyklar, önümçilik gatnaşyklary baradaky so-raglara jogap berýär.

Maddy medeniýet-zähmet gurallary, tagamlar, jaýlar we obalar, egin-eşikler we şaý-sepler, ýörite etniki we umumy düşünjelere aňlatma berýär.

Ruhy medeniýetiň çägi halkyň daşyny gurşap aýlan tebigat we jemgyýet baradaky halk bilimleri, döp-dessurlary, halk döredijiligi we baýramçylyklary, ynançlary barada iňňän gymmatly maglumatlary bermek bilen, etnosyň dürli taryhy döwürlerde döredenlerini we beýleki etnosdan aýratynlygyny, şeýle hem taryhy etniki gatnaşyklary we medeniýetleriň özara baýlaşmagynyň netijelerini aýdyň görkezýär.

Etnologiýanyň esaslaryny düzýän barlaglar her etnosyň dil aýratynlyklaryny seljermegi talap edýär. Sebäbi dil etnos üçin adamlaryň birgideni bilen gürleşmegiň serişdesi bolup, ol şeýle hem etniki me-

deniýetiň ähmiýetli bölegidir. Özüniň edaralary we metbugaty bolan etnologiya ylmy dünýäniň etniki köpgörnüşligini öwrenýär.

Etnologik edaralar we metbugatlar. Etnologianyň aýratyn ylmy hökmünde döremeginiň 1,5 asyrylyk wagtdan bari onuň özboluşly merkezleri döredi. Olar etnologik edaralaryň dürli görnüşleri bolup, dünýäniň dürli künjeklerinde we sebitlerinde ylmy işgärleri taýýarlaýarlar, ylmy we okuw-usuly işleri çap edýärler, dürli halklaryň medeniýetiniň maddy maglumatlaryny saklaýarlar we öwrenýärler. Etnologik edaralar her ýurtda bu ylmyň döreýiş taryhyna we däbine görä döredilýär we iş alyp barýarlar. Umumy alnanda, olary akademi, ýokary okuw jaýlary, muzeý, metbugat we jemgyýet edaralaryna bölmek bolýar.

Dünýä ýurtlarynyň köpüsinde etnologianyň merkezleri bolup, akademi institutlar hyzmat edýärler. Olarda etnologiya folklor, sungat, arheologiya, taryh bilen bilelikde öwrenilýär. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň düzüminde Arheologiya we etnografiya institutynyň döredilmegi türkmen etnologiya ylmynyň ösmegine itergi berdi. Hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen Aşgabat şäherinde Etnografiya we ölkäni öwreniş muzeýi, Haly muzeýi, welaýat merkezlerinde taryhy-ölkäni öwreniş muzeýleri açyldy. Bu muzeýler dünýäniň önde baryjy tehnologiýalary esasynda gurlup, türkmen halkynyň baý medeni mirasyny öwrenmek üçin ähli mümkinçilikleri göz önünde tutýar.

Akademi merkezler bilen bir hatarda dünýäniň köp ýurtlarynyň uniwersitetlerinde etnologiya kafedralary bardyr we şeýle ýokary okuw jaýlarynda etnologiya ylmy ýaýbaňlanýar. Belläp geçişimiz ýaly, Magtumulý adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň arheologiya we etnologiya kafedrasynda etnograf hünärmenler taýýarlanylýar.

Ylmy institutyň we muzeýiň mysaly bolup, Beýik Britaniýanyň korollyk antropologiya institutyny hem görkezmek bolar. Ol 1843-nji ýylda açylyp, Beýik Britaniýanyň önde baryjy etnologik merkezi-ne öwrüldi. Onda dünýäniň hemme halklarynyň durmuşy öwrenilýär. Meşhur Britan muzeýiniň etnologik bölümi bu institutyň düýpli ylmy edarasy bolup durýar.

Türkmenistanyň Milli muzeýi

Stasionar etnologik muzeýler bilen bir hatarda soňky onýyllyklarda açyk howada döredilýän etnologik seýilgäh muzeýleriň hem möhüm orny bardyr. Şeýle muzeýler skansen diýlip atlandyrylýar. Bu etnologik muzeýleriň ýygyndylaryny toplamaklygyň esasy bolup, etnosyň adaty durmuşynda ulanylan we şol etnosyň döreden maddy zatlary hyzmat edýär. Häzirki döwürdäki etnoseýilgähler – açyk howadaky muzeýler şeýle zatlar bilen bir hatarda ýaşayyş jaýlaryň we ulaglaryň adaty ölçeginde görkezilmegini göz önünde tutýar. Dünýäde etnoseýilgähleriň 600-den gowragy döredilendir.

Etnologik žurnallar we döwürleýin neşirler. Etniki taryha, etnoslaryň maddy we ruhy medeniýetine, maşgala gatnaşyklaryna degişli ylmy eserler, makalalar we bellikler umumytaryh, pelsepe, sosiologik neşirlerde çap edilmezden ötri, dünýäde köp sanly ýörite etnologik (antropologik) žurnallar we döwürleýin neşirler çap edilýär. Neşirleriň aglabasy sebitleýin häsiýetde bolup, olarda aýratyn ýurduň ýa-da dünýä sebitiniň etnologik meselelerine seredilýär. Türkmenistanda ylmy etnologik maglumatlar „Türkmenistanda ylym we tehnik« žurnalynda we beýleki neşirlerde çap edilýär.

Etnologiýanyň umumy ylmy-teoretiki meselelerine degişli neşirler hem çap edilýär. Bu neşirlere monografiýalar we deňeşdirme

derňew ylmy işleri degişlidir. Olarda, esasan, şeýle yzygiderlikde teswirlenme berilýär: geografiki häsiýetnama, etnosyň sany we ýerleşiş, meşgullanýan kärleri, maddy we ruhy medeniýeti, jemgyýet we maşgala gatnaşyklary. Şeýle derňew ylmy işlerde belli bir mowzuga degişli monografiýalar hem bolup biler, meselem, haýsy bolsa-da bir etnosa degişli egin-eşikler, ýaşayyş jaýlar, maşgala we nika gatnaşyklary baradaky işler .

Etnologik işleriň arasynda okuw, usuly we teoretiki neşirler aýratyn topary emele getirýärler. Çapdan çykan we çykýan maglumatlaryň köpgörnüşliligini nazarda tutmak bilen, hemişe etnologiýanyň habarnamalary bilen işlemek möhümdir. Olar bu ugurda kitap we žurnal fondlaryndan baş çykarmaga kömek edýärler.

Her ylymda bolşy ýaly, etnologiýanyň hem ulanýan köpsanly adalgalary bardyr. Olar adam jemgyýetiniň hemme taraplaryna: maşgala-nika gatnaşyklaryna, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna, maddy we ruhy medeniýetine degişli. Adalgalary umumy ylmy, jemgyýetçilik durmuşyna, maşgala-nika gatnaşyklaryna, maddy medeniýetine, ruhy medeniýetine degişli bölümlere bölmek bolýar. Etnologlar öz işlerinde taryhdan, antropologiýadan, lingwistikadan, pelsepeden, geografiýadan, şeýle hem gadymy antik eserlerden we häzirkі zaman metbugatyndan gelip çykýan adalgalary ulanýarlar. Etnologik adalgalaryň bir toplумы şu okuw kitabyňyň soňunda ýerleşdirilendir.

Dünýä halklarynyň bölünmesi (klassifikasiýasy). Dünýä halklarynyň etnologik taýdan öwrenilmegi we ýazylmagy öz gezeginde olaryň ylmy düzgünleşdirilmegini göz önünde tutýar. Toparlara bölünme netijesinde bir geografiki sebitde ýaşayan, hojalyk we sosial ösüşiniň bir ugrunda duran we umumy medeni häsiýetlere eýe bolýan halklar tapawutlandyrylýar. Bu häsiýetleriň her biri bölünmä salnyp, etniki hadysalaryň derňewlerinde wajypdyr. Gelip çykyşy we medeni taýdan ýakynlygy garyndaş halklary kesgitlemegi mümkin edýär. Halklaryň häsiýetnamasyny seljermäge aşakdaky bölünmeleriň toplумы mümkinçilik berýär: geografik, antropologik, dil,hojalyk-medeni degişlilik. Agzalan bölünmeleriň manylaryna aýry-aýrallykda sere dip geçeli.

Geografik bölünme adamzadyň aýry toparlara we halklara olaryň ýaşayan ýerleri boýunça bölünmegini göz önünde tutýar. Şol bir wagtda bu bölünme olaryň gelip çykyşyny, hojalyk we sosial gatnaşyklaryny, medeniýetlerini hasaba almaýar. Şonuň üçin geografik bölünme halklaryň ýaşayan ýerlerini ýazmagynda has köp ulanylýar. Goňşy ýaşayan halklarda kähalatlarda umumy gelip çykyşy we meňzeş medeniýeti bolýar.

Hemme ýurtlarda we hemme alymlaryň biragyzdan kabul eden geografik bölünmesi ýokdur. Mysal üçin, Aziýanyň we Afrikanyň geografik bölünmesi dürli etnologik edebiýatlarda birmeňzeş däl. Afrikany Demirgazyk, Gündogar, Günorta we Günübatar Afrika sebitlerine ýa-da Tropik Afrika we Demirgazyk Afrika bölýärler. Şeýle-de, Saharadan günortadaky Afrika we Demirgazyk Afrika ýaly geografik bölünmeler bardyr. Halklaryň geografiki deňişliginiň anyk däl ýagdaýlary häli-häzirem duş gelýär. Elinizdäki okuw kitabynda şu aşakdaky geografik bölünmeler boýunça halklar öwrenilýär.

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklary. Okeaniýanyň sebitleri – Polineziýa, Melaneziýa, Mikroneziýa.

Aziýanyň halklary. Orta Aziýa: Türkmenistan, Özbegistan, Gyrgezystan, Gazagystan, Täjigistan.

Günübatar (Alynky) Aziýa: Owganystan, Bahreýn, Izrail, Iordaniýa, Ýemen, Eýran, Katar, Kuweýt, Liwan, Birleşen Arap Emirlikleri, Oman, Saud Arabystany, Siriýa, Türkiýe.

Günorta Aziýa. Oňa deňişli döwletler: Bangladeş, Butan, Hindistan, Maldiw respublikasy, Nepal, Päkistan, Şri-Lanka.

Günorta - Gündogar Aziýanyň döwletleri: Bruneý, Wýetnam, Indoneziýa, Kambodja, Laos, Malaýziýa, Mýanma(Birma), Tailand, Filippinler, Timor adasy.

Gündogar Aziýa döwletleri: Hytaý, Koreýa Halk Demokratik Respublikasy, Koreýa Respublikasy, Ýaponiýa. Geografik nukdaýnazardan Mongoliýany käbir edebiýatlarda Gündogar Aziýa, kähalatlarda Merkezi Aziýa deňişli edýärler.

Amerikanyň halklary. Demirgazyk Amerika: Kanada, ABŞ, Grenlandiýa, Bermud adalary. Merkezi we Günorta Amerikanyň

döwletleri: Gwatemala, Gonduras, Kosta-Rika, Meksika, Nikaragua, Panama, Salvador, Bagam adalary, Gaiti, Gwadelupa, Grenada, Dominikan Respublikasy, Kuba, Martinika, Puerto-Riko, Ýamaýka, Boliwiýa, Braziliýa, Wenesuela, Gaýýana, Kolumbiýa, Paragwaý, Peru, Ekwador, Argentina, Urugwaý, Çili we ýene birnäçe döwletler.

Afrikanyň halklary. Demirgazyk Afrika döwletleri: Alžir, Müsür, Liwiýa, Marokko, Sudan, Tunis, Mawritaniýa, Efiopiýa, Günbatar Sahara.

Saharadan günortadaky Afrika döwletleri: Burundi, Jibuti, Zambiya, Zimbabwe, Keniýa, Somali, Tanzaniýa, Uganda, Botswana, Lesoto, Namibiýa, Günorta Afrika Respublikasy, Angola, Gabon, Zair, Kamerun, Kongo, Merkezi Afrika Respublikasy, Çad, Benin, Burkina-Faso, Gambiýa, Gana, Gwineýa, Mali, Niger, Senegal we beýlekiler.

Ýewropanyň halklary. Gündogar Ýewropa: Russiýanyň Ýewropa bölegi, Belarus, Ukraina, Polşa, Wengriýa, Latwiýa, Litwa, Estoniýa, Moldova, Rumyniýa, Sloweniýa, Çehiýa.

Günorta Ýewropa döwletleri: Albaniýa, Bolgariýa, Gresiýa, Ispaniýa, Italiýa, Watikan, Malta, Portugaliýa, San-Marino we beýlekiler. Günbatar we Merkezi Ýewropa döwletleri: Awstriýa, Belgiýa, Lihtenşteýn, Lýuksemburg, Monako, Niderlandlar, Germaniýa, Fransiýa, Şweýsariýa.

Demirgazyk Ýewropa döwletleri:Beýik Britaniýa, Irlandiýa, Finlýandiýa, Islandiýa, Norwegiýa, Şwesiýa, Daniýa.

Kawkazyň halklary. Azerbaýjan, Gruziýa, Ermenistan, Demirgazyk Kawkaz degişli.

Antropologik bölünme. Antropologiýa adamlaryň taryhy ösüşinde, dürli tebigy-geografik şertlerinde dörän fiziki daş keşbiniň tapawutlylyklaryny öwrenýär. Ylymda olar jynslar ýa-da rasalar diýlip atlandyrylýar. Häzirki zaman rasalary giçki paleolitde düzülip başlapdyrlar diýip çak edilýär we şol döwürden başlap olar garyşma we beýleki sebäpleriň netijesinde üýtgeýärler. Rasa alamatlary adamlaryň taryhy ösüşi, adamzadyň dürli toparlarynyň ösüşi, olaryň mede-

niýeti üçin hiç hili ähmiýeti bolmandyr we häzir hem ýokdur. Şol bir wagtyň özünde antropologiýanyň maglumatlary etnologik barlaglarda möhüm orun eýeleýär, sebäbi halklaryň gelip çykyşyny, olaryň etnogenezi, migrasiýalaryny öwrenmekde wajypdyr. Rasalary we rasa alamatlaryny öwrenmek ylma garşy, jynsparaş pikiri ýöretmeleri bilen göreşmäge kömek edýär.

Antropologlar kemala gelşi boýunça umumylygy bolan dört adam rasalaryny tapawutlandyryrlar: ýewropeoid, mongoloid, negroid we awstraloid jynslar-rasalar. Jyns görnüşleriniň ýaýraýyş zolaklary biri-biriniň üstünden geçipdir we şol zerarly geçiş rasalary döredipdir. Ondan başga garyşyk rasalary hem bar.

Ýewropeoidler biziň döwrümüzde hemme kontinentlerde ýaşıýarlar we köpsanly kiçi rasalara - şahalara bölünýärler.

Mongoloidleriň esasy ýaşaýyş ýerleri-Sibir we Aziýa. Kähalatda mongoloidlere özboluşly amerikan indeýlerini hem degişli edýärler. Mongoloid rasasy şu şahalara bölünýär: kontinental, ýuwaşokean, arktik ýa-da eskimos. Mongoloid rasasynyň garyşyk we geçiş görnüşleri hem bardyr.

Negroid jynsynyň ýaýran ýerleri, esasan, Afrikada ýerleşýär.

Awstraloid rasasyna Awstraliýanyň aborigenleri, papuaslar, melaneziýalyklar we weddoidler – Günorta - Gündogar Aziýanyň içki bölekleriniň we Şri-Lankanyň pes boýly ýaşaýjylary degişli.

Dil bölünme. Diliň taryhy barada maglumatlar etnogenetik barlaglarda aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolýar, sebäbi dil ýakynlygy, adatça halklaryň arasyndaky garyndaşlygy hem aňladýar. Şol bir wagtda umumy gelip çykyşy boýunça umumy dili ulanýan etniki toparlar hojalygy we medeniýeti boýunça örän tapawutlanýarlar. Ol hem taryhy sebäplere görä bolýar. Esasy dil ýa-da dil topary nesil yzarlaýyş (gen) taydan gadym dile garyndaş bolýar. İki we ondan köp diller haýsy-da bolsa bir dilden emele gelseler, garyndaş diýip atlandyrylýar. Garyndaş dilleriň jemi «dil maşgalasy» düşünjesi bilen aňladylýar. Meselem, inlis, rus we täjik dilleri umumy indoýewropa dil esasynda degişlidir.

Dil jemgyýet ýagdaýydyr we diňe jemgyýetde bolup biler, jemgyýet dilsiz ýaşap bilmeýär. Dil adamzat bilen bile döredip, taryhy döwürler-

de kämilleşipdir. Taryhy waka hökmünde dil üznüksiz ösýär. Ösmegiň we üýtgemegiň netijesinde ilkinji esasy dil şahalanyp, dil maşgalalarynyň, olaryň şahalarynyň we ownuk toparlaryň döremegine getirýär.

Bu ýagdaýlar has gowy öwrenilen indoýewropa dil maşgalalarynyň mysalynda görünýär. Biziň günlerimizde onuň düzümine slawýan, german, roman, baltika, hindi, eýran, kelt, ermeni, grek, alban dilleri degişlidir. Köp indoýewropa dilleri (gadamygrek, latyn, sanskrit, awesta, Hett şalygynyň dilleri, horezm, sogd, skif) eýýäm öňki döwürlerde ulanyşdan çykdylar we «diri däl» diýlip atlandyrylýar.

Dil maşgalalary:

Semit-hamit, şahalary: semit, kuşit, berber, çad.

Ural maşgalasy, şahalary: finno-ugor, samodiy.

Altay maşgalasy, şahalary: türki, mongol, tungus-mançžur.

Kawkaz maşgalasy, şahalary: kartwel, abhaz-adyg, nah-dagystan.,

Kongo-kordofan, nilo-sahara we koýsan maşgalalary.

Awstroaziat maşgalasy we oňa degişli toparlar: wýet, mýao-ýao, monkhmler, munda we beýleki käbir diller.

Awstroneziý ýa-da malaý-polineziýa maşgalasy.

Hytaý-Tibet maşgalasy;

Taý maşgalasy;

Indeý maşgalasy;

Drawid maşgalasy;

Papuas maşgalasy.

Bu dillerden başga has ownuk dil maşgalalary, şeýle-de hiç hili dil maşgalasyna girmeyän, aýry-aýry diller bardyr (mysal üçin, ýapon, koreý dilleri).

Hojalyk-medeni bölünme. Dünýä halklarynyň sanalyp geçilen bölünmelerinden diňe hojalyk-medeni bölünme hususan-da etnologik bolup, halklaryň hojalygyny we medeniýetini öwrenmekde etnologik usullaryny talap edýär. Bu bölünme etnologiya üçin düýpli bolup, etniki taryhyň meselelerini derňemekde, hojalygyň we maddy-ruhy medeniýetiň döreýiş taryhyny, halklaryň arasyndaky taryhy we medeni aragatnaşyklary öwrenmekde, galyberse-de, adamzat medeniýetleriň umumylygyny we üznüksizligini subut etmekde uly ähmiýeti bardyr.

Bu bölünme, hususanda, hojalygyň we medeniýetiň etnologik usullary esasynda barlaglary göz önünde tutýar, halklaryň etnogenezi we etnik taryhyny, hojalygyny, maddy we ruhy medeniýetini, halklaryň arasyndaky medeni we taryhy gatnaşyklaryny öwrenmeklikde ulanylýar. Bir tarapdan, hojalyk-medeni barlaglar her medeni özboluşlygy, başga bir tarapdan, üznüksizligi we adamzat medeniýetleriň arasyndaky baglanyşygy görkezýär. Bu bolsa halklaryň ösüş taryhynyň kanuny hadysadygyna güwä geçýär.

Hojalyk–medeni görnüşiniň esasy görkezijileri bolup, hojalygyň we adam işjeňliginiň häsiýeti, görnüşini we ösüşiniň derejesi hyzmat edýär. Hojalyk-medeni bölünme has doly bolmagy üçin, oňa dünýäniň hemme sebitleri üçin häsiýetli görnüşlerini görkezmek zerurlygy ýüze çykýar. Şeýlelikde, adam jemgyýetiniň dürli tapgyrlarynda haýsy hojalyk-medeni görnüşleriň ýaýran bolandygyny anyklap bolýar.

Ilkidurmuş obşina döwri iki tapgyry öz içine alýar: eýeleýiş we ýönekeý-öndüriş hojalygy. Hojalygyň bu görnüşlerine degişli jemgyýetler, adaty, demri bilmändirler, zähmet we aw gurallary ýönekeý, daşdan, süňkden, agaçdan we ş.m ýasalypdyr. Bu hojalyk-medeni görnüş daş we irki demir (paleometal) eýýamlaryna mahsus, ýöne ösen jemgyýetlerden we döwletlerden uzaklarda häli-häzire çenli saklanýar we kem-kemden öndüriji hojalyga geçýär (Günorta-Gündogar Aziýanyň, Günorta Aziýanyň we Awstraliýanyň çet, ýaşamaga iňňän kyn bolan sümme tropik tokaýlary). Bu ýerde, esasan, miwe ýygnaýjylaryň we sergezdan awçylaryň ýönekeý hojalyk-medeni görnüşini az sanda saklanyp galypdyr. Olara görä ýöriteleşdirilen awçylyk we ýygnaýjylyk bilen meşgullanýan halklar has ösen. Şeýle hojalyk-medeni görnüşlere şular degişlidir: aram zolagyň awçylygy we balykçylygy, taýga awçylygy; deňiz haýwanyna arktik awçylygy; sugun awçylygy.

Ekerançylygyň we maldarçylygyň iň ýönekeý görnüşlerini özünde saklaýan awçylyk, balykçylyk, ýygnaýjylyk; bu hojalyk-medeni görnüşleriň hemmesi öndürijiligiň ilkinji esasy bolupdyr. Öndürijilik güýçleriň ösmegi we ilat sanynyň artmagy bilen önümçilik hojalyk görnüşleri-ekerançylyk we maldarçylyk döreýär; soňraky döwürlerde

(b.e.ö.I müň. başynda) çarwa we ýarym çarwa maldarlaryň hojalyk-medeni görnüşi döräpdir.

Orta asyrlarda şäher senetçiligi, söwda hojalyk-medeni görnüşi döräpdir. Soňraky senagat döwre hojalyk-medeni bölünişi ýaýramaýar.

II bap

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklary

Awstraliýa we Okeaniýa – ýer ýüzüniň iň kiçi bölegi bolup, onuň meýdany 9 mln. kw. km. tutýar. Onuň aglaba bölegi Awstraliýa materiginiň paýyna düşýär. Okeaniýanyň 10 müňe golaý adalary ägirt suw giňişligine ýaýrasalar hem umumy jemi boýunça tutýan meýdany uly däl. Awstraliýada 23 mln adam, Okeaniýada 35 mln 670 müň adam ýaşaýar (2005 ý.)

Awstraliýa we Okeaniýa öňden bəri etnologlaryň ünsüni özüne çekýär. Onuňam sebäbi bu ýerlerde tä soňky döwürlere çenli dünýäniň başga sebitlerinde seýrek duş gelýän hojalygyň, jemgyýet durmu-

Awstraliýanyň Sidneý şäheri

şynyň we medeniýetiň gadymy görnüşleriniň saklanmagydyr. Awstraliýanyň we esasy Tasmaniýanyň aborigen ilaty ýewropalylar bilen ilki gabatlaşan wagtynda jemgyýet-ykdysady we medeni ösüşiniň iň ýönekeý basgançagynda durupdyrlar. Okeýaniýanyň käbir etnoslary hem jemgyýet ösüşi boýunça dünýäniň beýleki halklaryndan yza galypdyrlar.

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklarynyň şeýle ýagdaýy bu ýer böleginiň geografiki ýerleşşi, dünýä siwilizasiýasynyň möhüm merkezlerinden daşlygy, sebitiň terriorial dagynyklygy, käbir ýerleriniň tebigy şertleriniň amatsyzlygy, tebigy baýlyklaryň azlygy bilen düşündirilýändir.

Awstraliýany we Okeaniýany adatça 4 taryhy – etnografik bölege bölýärler: Awstraliýa, Melaneziýa, Mikroneziýa we Polineziýa. Awstraliýa ondan günorta –gündogarda ýerleşýän Tasmaniýa adasyny hem degişli edýärler. Melaneziýanyň düzümine Täze Gwineýa, Bismark arhipelagy, Antrkasto, Trobrian adalary, Luiziada arhipelagy, Solomon adalary, Santa-Kruz, Täze Gebrid, Täze Kaledoniýa adalaryny, Luaýote, Fidji, Rotumu we beýleki adalary degişlidir. Mikroneziýanyň ady bilen Marian, Karolin we Marşall adalary, Gilbert adalary we beýlekilerden daşlykda ýerleşýän Oşen we Nauru adalary birleşýärler. Polineziýa bolsa Tango, Samoa, Uollis, Horn, Tuwalu (öňki Ellis), Tokelau, Kuk, Tubuai, Tuamotu, Markiz, Gambýe, Gawaý adalar toparlaryny, Täze Zelandiýany we has daşlykda ýerleşýän Niue, Pasha we käbir beýleki adalary öz içine alýar. Şeýle bölünişik etnologik we geografik edebiýatlaryna ymykly ornaşdy, ýöne soňky ýyllarda okeanistikanyň geçirýän gözlegleri we önki maglumatlaryň derňemeleri bu toparlanmanyň üstüni ýetirip hem biler.

Awstraliýa ilkinji adamlar Günorta-Gündogar Aziýadan 40 müň ýyla golaý wagt öň aralaşypdyrlar. Gadymy adamlaryň ýaşan Mango derýasynyň ýanyndaky arhelogik ýeriň 32 müň ýyl ýaşynyň barlygy anyklandy. Bu ýerde ojaklar we daş gurallar tapyldy. Şeýle hem bu derýanyň ýanynda 25 müň ýyl öň ýaşan adamyň süňkleri tapyldy. Gyzykly bellenilmeli zat, Mango derýasynyň boýlarynda ýaşan adamyň antropologik görnüşi Awstraliýanyň häzirki zaman aborigen adamy-

na meňzeşligidir. Awstraliýa geçip, adam toparlarynyň bir bölegi irki döwürlerde Tasmaniýa gelipdir. Tasmaniýadaky iň irki arheologik tapyndynyň ýaşı 22 müň ýyl hasap edilýär.

Awstraliýanyň we Tasmaniýanyň irki ýaşajylarynyň esasy kärleri awçylyk we miwe ýygnamaklyk bolupdyr. Olaryň daşdan ýasalan zähmet gurallary paleolit görnüşinde bolupdyr.

Täze Gwiniýa ilkinji adamlar mundan 30 müň ýyl öň Günorta-Gündogar Aziýadan göçüp gelipdirler. Olar hem awstraliýalar ýaly awstraloid rasasyna degişli bolupdyrlar. Bu irki adamlaryň zähmet gurallary daş çakmaklar bolup, iki tarapy ýonulypdyr. Bu adamlaryň esasy käri ýabany ösýän pandanus ösümligini ýygnamaklyk bolupdyr. Onuň miweleri iýmit üçin ulanylypdyr, süýümlü ýapraklaryndan dürli zatlar örülipdir.

Täze Gwiniýa göçüp gelen adamlaryň nesillerini papuaslar diýip atlandyryrlar. Ýene bir göçhä-göçlük akymy Okeaniýanyň kenarlaryna 5 müň ýyl ozal gelip ýetipdir. Onuň bilen gelen adamlar awstroneziý dil maşgalasyna degişli, antropologik taýdan günorta mongoloidler bolupdyrlar diýip çak edilýär. Bu toparyň dilini lingwistler protookeanik diýip atlandyryrlar we ol awstroneziý dilleriň köpüsi üçin esas bolupdyr. Awstroneziý dilli adamlaryň häsiýetli zähmet gurally dörtgranly palta bolupdyr. Medeniýeti neolit häsiýetinde bolupdyr. Olar ot ýakmak usulynda ekerançylyk ýöredipdirler, doňuzlary saklapdyrlar.

Protookeaniýa etnik umumylygy wagtyň geçmegi bilen dargapdyr we onuň bölekleri Täze Gwiniýa, Bismark arhipelagyna, Solomon adalaryna, Täze Gebrid, Täze Kaledoniýa, Luaýote adalaryna ýaýrapdyr we öňden bu ýerlerde ýaşayan papuas halklary bilen garyşypdyrlar.

Täze Gebrid adalaryna düşen protookean umumylygynyň bir topary göçhä-göçlükde daşyny gurşap alan papuas halklar bilen garyşmandyr we olardan gündogar okean etniki we dil umumylygy döräpdir. Takmynan, 4 müň ýyl ozal bu umumylyk dargayar we gündogar okeanlylar Täze Gebrid, Solomon, Fidji adalaryna ýaýrapdyrlar. Soňraky migrasiýalaryň netijesinde gündogar

okeanlylar köpsanly ýerli garaýagyz ilatynyň arasyna siňip gidýärler, şeýle-de awtohtonlara öz dilini geçiripdirler. Şeýle çylşyrymly migrasion we etniki-dil hadysalarynyň netijesinde Melaneziýanyň ilaty dil, etnik, medeni we antropologiýa taýdan dürli-dürlüligi bilen häsiýetlenýär.

Fidji adasyndan gündogar okeanlylaryň bir topary b.e. öňki 1200-nji ýylda Tonga arhipelagyna düşýärler, ondanam, takmynan, b.e. 1000 ýyl ozal Samoa adalaryna göçýärler. Müňýyllyklaryň öz içine alan özbaşdak we çetde ýaşamaklyk bu ýerde özboluşly polineziýa etniki umumylygyny kemala getiripdir, polinez medeniýeti döräpdir.

Biziň eýýamymyzyň başyndan polinezleriň Okeaniýanyň köpsanly arhipelaglaryna beýik göçhä-göçlügi başlanypdyr. Samoa adalaryndan Markiz adalaryna göçüşlik bolýar, ondan hem Gündogar Polineziýanyň beýleki adalarynda we Täze Zelandiýa adamlar aralaşýarlar. Samoa adalaryndan adamlar soňra Günbatar Polineziýanyň arhipelaglaryna, Melaneziýanyň we Mikroneziýanyň käbir adalaryna göçüpdirler. Polineziýanyň dürli adalarynyň arasynda ýüzýyllyklaryň dowamynda arabaglanyşyklar saklanypdyr we polinez etnoslaryň medeni ýakynlygyny saklamaga hyzmat edipdir.

Şeýlelikde, polinezleriň irki etniki taryhynyň esasy taraplaryny şu günki ylmy maglumatlar şeýle kesgitleýärler. Gündogar okeanlylar Okeaniýanyň Gündogar Mikroneziýa sebitine hem baryp ýetipdirler. Ilki Karolin adalaryna, soňra Marşall we Gilbert adalaryna barypdyrlar. Günbatar Mikroneziýanyň (Marian we Palau adalary) ilaty Indoneziýadan ýa-da Filippinlerden gelen adamlaryň esasynda düzülipdir. Bu ýagdaý b.e.öň, takmynan, II müňýyllykda bolupdyr.

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň awtohton halklarynyň medeniýeti özüniň aýratyn häsiýetlerini köp babatda saklapdyr. Ýewropalylar bilen arabaglanyşyklaryň köp wagtyň dowamynda çäklendirilen ýerlerinde, meselem, Awstraliýanyň içki welaýatlarynda, Täze Gwineýada, ýerli ýaşajylaryň medeniýeti üýtgemän diýen ýaly saklanypdyr. Okeaniýa halklary bolsa köp wagtdan bäri ýewropalylar we amerikalylar bilen ýakyn arabaglanyşyk saklaýarlar (meselem, Gawaý adalarynyň, Täze Zelandiýanyň, Taitiniň ýerli ilaty). Şol sebäpli

olarda tradision (adaty) medeniýetiniň käbir taraplary saklanyp gal-sa-da, medeni keşpleri üýtgäpdir. Ýöne hem adaty medeniýeti, hem täzeçillikleri deň derejede saklaýan etnoslar bu ýerde ýaşaýarlar (me-selem, fidjiler, Kuk adalarynyň aborigenleri).

Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklarynyň etnologik häsiýet-lendirilmeginde esasy ünsi olaryň adaty medeniýetine, onuň ýewropa kolonizasiýasynyň başyndaky ýagdaýyna berilýändigini aýratyn bel-lenilmelidir. Sebäbi Awstraliýa we Okeaniýa etnologlar üçin aýratyn gyzyklanma döredýänligi, bu ýerde ilkidurmuş ýaşaýşynyň galyndy-larynyň tä soňky döwürlere çenli saklanyp galmagydyr. Ýöne Awst-raliýa we Okeaniýa halklarynyň häzirki zaman medeni ýagdaýynyň öwrenilmegi hem wajypdyr, çünki adaty döp-dessurlaryň we täzeçil-likleriň arasyndaky çylşyrymly baglanyşyklary yzarlamaga mümkin-çilik berýär. Bu mesele bolsa etnologiýada möhüm meseleleriň biri hasaplanýar.

Awstraliýanyň halklary

Awstraliýa – dünýäniň iň çet bölegi we beýleki materiklerden daşda ýerleşýär (Antarktikany hasap etmeseň). Üç tarapyndan äpet okeanlar bilen gurşalan we diňe demirgazyk tarapdan Malaý arhipel-agynyň adalarynyň birgideni bilen Aziýa kontinentine ýakynlaşýar. Awstraliýa materiginiň köp bölegi tropiki, galan bölegi subtropiki bö-lekde ýerleşýär. Awstraliýa materigi tutuşlygyna diýen ýaly klimatyň guraklygy bilen bellidir. Ýagyslar köp ýaganok, howa gurak, tempe-ratura hemişe üýtgäp durýar. Derýalary azdyr. Ygalsyzlyga garamaz-dan, Awstraliýa ýerasty suwlara baýdyr we bu suwlar ýurtda uly äh-miýete eýedir. Aborigenler ýerasty suwlaryň ýataklaryny tapmakda we guýulary gazmakda ökdedirler.

Awstraliýanyň ösümlik dünýäsi diýseň köpgörnüşli. Gür tropik tokaýlar we ýylyň dowamynda gögerýän agaçlar, palmalar, fikuslar, ewkaliptler Awstraliýanyň demirgazyk we günorta – gündogar sebit-lerinde ýaşyl tebigy zolagy emele getirýär. Awstraliýanyň merkezi bölegi gurak we köp kilometrlere uzalyp gidýän çöllükde diňe tiken-

li gür ösümlük – mulga ösýär. Awstraliýanyň çöllükleri Sahara ýa-da Gobi çöllerinden tapawutlylykda, iýmit üçin ulanylýan miwelere, hozlara, tohumlara we köklere baýdyr.

Awstraliýanyň haýwanat dünýäsi örän täsindir. Bu ýerde 100-e golaý torbaly haýwanlar bar. Olardan uly kenguru, wombatlar, koalalar (torbaly aýylar), utkonos, ýehidna meşhurdyrlar. Bu haýwanlaryň aglabasy endemik, ýagny Awstraliýadan başga hiç ýerde duş gelenok. Ösümlük dünýäsi hakynda-da şeýle diýseň bolýar. Awstraliýanyň haýwanat dünýäsiniň 2 aýratynlygy bar. Birinjisi, görnüşleriň köpdürliligi we olaryň iýmit üçin ulanylmagy: awstraliýalylar uly haýwanlaryň eti bilen birlikde ownuk haýwanlary, şol sanda ýylanlary, hatda mör-möjekleri hem iýmit üçin ulanypdyrlar. Ikinjisi, Awstraliýada ýyrtyjy we adam üçin howply haýwanlar ýok diýen ýaly.

Awstraliýany 1605-nji ýylda gollandiýaly deňizde ýüzüji Willýam Ýans açypdyr. Bu täze açylan materige Täze Gollandiýa diyip at goýýarlar. Ýöne gollandlar bu ýeri ýaşamak üçin amatsyz hasap edip, mesgen tutmandyrlar. 1770-nji ýylda bu ýere inlis deňizde ýüzüjisi Jeýms Kuk gelýär. 1788-nji ýylda bir müňe golaý inlisler Awstraliýa gelip, mesgen tutýarlar.

Awstraliýanyň asyl ilatynyň gelip çykyşy etnologiýa üçin gyzykly hem-de çylşyrymly meseleleriň biridir. Bu halk antropologik

Aborigin çagasy

taýdan, özüniň dili we medeniýeti tarapyndan hem tapawutlanýar. Awstraliýa aborigenleri fiziki daş keşbi boýunça awstraloid rasasyna degişlidir: goňur reňkli deri, gara buýralyp duran saç, gür sakgal-murt, gaşynyň üsti öňe çykyp duran, iri burunly, galyň dodakly. Boýlary ortaça ýa-da ondan uzyn, kellesi süýri, eňegi biraz öňe çykyp durandyr. Awstraliýanyň aborigenleri 200-den gowrak dilde gürläýärler we bu diller awstraliýa dil şiwesine degişli.

Aborigenleriň esasy meşgullanan hojalyk gornüşleri aw awlamak we miwe ýygnamaklyk bolupdyr. Esasan, kenguru we beýleki torbaly haýwanlary, guşlary awlapdyrlar. Aw awlamakda ujy daşdan igelenen naýzalar we bumeranglar ulanylýdyr.

Ekerançylyk bolmandyr, öý haýwanlaryndan diňe ýarym ýabany dingo iti hojalykda saklanypdyr. Awstraliýalylar demri bilmändirler, palçykdan gap-çanak ýasamak hem olara tanyş bolmandyr. Jaýlary çybyklardan gurlupdyr. Tagamlary etden, balykdan, miwelerden ybarat. Jemgyýetçilik durmuşy ýönekeý, 100 adamdan 3 müň adama çenli öz içine alýan taýpalar bolupdyr. Taýpa öz gezeginde 2 fratriýa bölünipdir. Aborigenleriň maşgalasy öý eýesinden, onuň aýalyndan we çagalaryndan durýar. Hususan-da, dünýäniň halklarynyň köpüsünde häzirki döwürde kiçi maşgalalar has hem ýaýrandyr. Adaty jemgyýetlerde bolaýmasa, uly maşgalalar seýrekdirler.

Awstraliýalara Tasman adasynda ýaşan tasmanlary hem degişli edipdirler. Emma tasmanlar XIX asyryň ahyryna çenli etnos hökmünde eýýäm ýok bolupdyrlar we munuň sebäbi ýewropa ýurtlarynyň şol döwürdäki kolonizatorlyk syýasaty bolupdyr.

Awstraliýalaryň ynaçlarynyň esasy totemizm bolupdyr. Awstraliýa totemizmiň has giň ýaýran yurdy hasap edilýär. Hususan-da, awstraliýalylaryň totem ynançlarynyň XIX asyryň ahyryn-

Aborigen

da ýewropalylara mälim bolandan soň, etnologlaryň totemizme bolan gyzyklanmasy has hem artýar. Awstraliýalylarda totemler hökmünde, köplenç, kenguru, düýeguş, wombat, ýabany it, ýylan we ş.m. haýwanlar, seýrek ýagdaýlarda ösümlikler bolupdyr. Totem haýwanyny öldürmek, iýmit hökmünde ulanmak köp halatlara gadagan (tabu) hasap edilipdir.

Totemizmi bilen käbir maddy zatlaryň jadyly güýje eýe bolmaklygy baradaky düşüňjeler hem aborijenlerde bolupdyr. Totem mukaddes belligi hökmünde aranda we beýleki käbir taýpalarda çuringa – tegelek görnüşde daşlar ýa-da agaç tagtajyklary bolupdyr. Olaryň ýüzüne totem haýwanyň simwoliki suraty çekilipdir, ýöne hakyky totem haýwany bilen hiç hili meňzeşligi bolmandyr. Çuringanyň hamana totem haýwany bilen baglylygy bar diýlip ynanylypdyr we taýpanyň mukaddes zady hökmünde gizlin ýerde saklanypdyr.

Awstraliýalaryň halk döredijiliginde tanslar, aýdymlar totemizmi bilen baglanyşykly bolupdyrlar. Şekillendiriş sungatynda agaçada oýup surat çekmek, dürli tebigy reňkler bilen reňkleme, guşuň perlelerinden dürli zatlary bezemek ýaly ugurlary bolupdyr.

Awstraliýanyň häzirki ýaşajylarynyň 98 göterimi ýewropaly göçüp gelenleriň nesillerinden ybaratdyr. Awstraliýanyň aborijenleri ilatyň 2 göterimini emele getirýärler.

Häzirki zaman iňlis awstraliýa milletiniň döremegini umumymilli baýram hökmünde belleýärler, çünki 1788-nji ýylyň 26-njy ýanwarynda ilkinji iňlisler Awstraliýada düşleýärler. 200 ýyldan gowrak awstraliýa taryhy netijesinde özboluşly awstraliýa medeniýeti döredi.

Bumerang

Awstraliýalaryň oba jaýlary öz esasynda inlis adaty ýaşayyş jaýynyň şekilini saklaýar. Ýöne tapawutly ýeri: jaý, esasan, agaçdan gurulýar, giň eýwanly, jaýyň gapdalynda aşhana gurulýar we hökmany suratda suwly sisterna ýerleşdirilýär (indi, köplenç, howuz). Bu aýratynlyklary Awstraliýanyň tebigy şertleri talap edýär. Awstraliýalylaryň öýleri içki bezeginiň sadalygy bilen tapawutlanýar. Awstraliýanyň öz milli sporty bar: awstraliýa futboly. Ol XIX asyryň ortalarynda gadymy irland top oýnunyň esasynda döredi. Awstraliýa futboly halkara futboldan (Beýik Britaniýada dörän) tapawutlanýar: oýun meýdançasý dörtburç däl-de, süýnmekden tegelegräk, topy süýri, oýnuň wagty 1 sagat 40 minut, 18 oýunçy bar, güýç ulanmak rugsat edilýär.

Awstraliýanyň ýaşajylarynyň inlis dili hem tapawutly: lingwistler onda 5 müň awstraliýa häsiýetli sözleri saýgarýarlar, olaryň köpüsi aborigen dilinden geçendir. Awstraliýanyň ýaşajylarynyň aglabasy şäherlerde ýaşaýarlar. Dini ynançlary boýunça hristianlar.

Awstraliýalylar özleriniň medeni görnüşi boýunça Britan adalarynyň ilatyna menzeş. Aborigenler özüniň döp-dessurlaryny köp babatda saklaýarlar. Awstraliýa häzirki wagtda 6 ştata bölünýär.

Okeaniýanyň halklary

Okeaniýa 10 müňe golaý adalary öz içine alýar. Bu adalar Ýuwaş okeanyň merkezi we günorta-günbatar böleklerinde ýerleşýär. Adalaryň in ulusy Täze Gwineýa.

Ilkinji gezek ýewropaly deňizde ýüzüjiler Ýuwaş okeana XVI asyryň başynda gelýärler. Portugal syýahatçysy Fernan Magellan 1519-njy ýylda Ýuwaş okeana gaýykda gelýär. XVII asyra çenli Okeaniýa hakynda belli bir ýazgylar ýok diýen ýaly. Deňizde ýüzüjileriň ýazgylarynda adalaryň geografiki ýerleşşi dogry beýan edilmändir, ýerli ilat hakynda maglumatlar az bolupdyr. 1832-nji ýylda fransuz geografy we deňizde ýüzüjisi Dýumon-D'Ýurwil Okeaniýanyň adalaryny 3 uly bölge bölmegi teklipl edýär: Mikroneziýa, Melaneziýa we Polineziýa.

Täze Gwineýa Ýuwaş okeanyň in uly adasy. Bu ada 1526-njy ýylda açyldy we oňa Täze Gwineýa ady dakylady, sebäbi bu ýerin ilaty papuaslar afrikan Gwineýanyň ýaşajylaryna meňzeş.

Okeaniýada ada

Papuas diýmek malaý dilinde «buýra saçlylar» diýmegi aňladýar. Papuaslar Täze Gwineýada köp münýlylyklardan bäri ýaşaýarlar. Bu ýerde XIX asyryň II ýarymynda uzak wagtlap belli rus syýahatçysy Mikluho-Maklaý ýaşapdyr we papuaslary öwrenipdir. Täze Gwineýada öň ýönekeý ekerançylyk ýöredilipdir. Bu ýerde batat (şekerli kartoşka), şeker çişregi, taro, ýams, banan ýaly tropik ekinler, nohut ekilýär. Papuaslar ody ýakmak bilen ekerançylygy ýöredipdirler: ekiş üçin ýer saýlanandan soň, onuň agaçlary we ösümlikleri çapylypdyr, gurandan soň otlanypdyr, küli bilen toprak dökünlenipdir. Soňra erkekler ýeri agdarypdyrlar, aýallar we çagalar bolsa elleri bilen topragy ownadypdyrlar. Ekişi geçirmek, suwarmak, hasyly yetiştirmek we ýygnap almak ýaly isleri diňe aýallar ýerine ýetiripdirler. Ekerançylygyň bu görnüşine ot bilen topragy özleşdirmek diýip atlandyrylýar.

Etniki taýdan papuaslar birnäçe aýratyn etnoslara bölünýärler. Umumy sany 3 mln. adamdan geçýär. Papuas halklarynyň aglabasy az sanly: birnäçe ýüzden birnäçe mün adama çenlidir. Iň iri papuas etnoslary: engä (200 mün), çimbu (180 mün), kamano (110 mün). Täze Gwineýada papuaslardan başga melaneziýalar ýaşaýarlar. Olaryň sany 200 müňden geçýär. Papuaslar ekerançy halk, ýöne olarda aw awlamak hem uly orun eýeleýär. Naýzanyň, ok-ýaýyň kömegi bilen awlanýan haýwanlar esasan, ýabany doňuzlar, ownuk guşlar,

kazuarlar, ýylanlar, hažžyklar. Häzirki döwürde hem awçylyk özüniň ähmiýetini papuaslarda ýitirmeýär, awlanan önümler milli tagamlarda ulanylýar. Şeýle-de dürli ot-çöppler, kökler papuaslaryň tagam rasionynda giň orun eýeleýär.

Papuaslar uly bolmadyk obalarda ýaşaýarlar. Okeaniýanyň käbir ýerlerindäki ýaly, Täze Gwineýada erkek adamlar beýleki ýaşajylardan aýratyn, erkekler üçin niýetlenen ýörite jaýda ýaşaýarlar.

Jaýlary çybyklardan gurulýar, palma ýapraklary bilen basyrylýar. Papuaslaryň öňki döwürlerde adaty egin-eşigi suwda ýatyrylan we guradylyp eýlenen agaç gabygyndan, otlardan we ösümlik süýümlerinden bolupdyr. Şaý-sepleri, esasan, erkekler dakynýarlar: bilezikler, monjuklar, gulakhalkalar, burundan dakylýan şaýlar we ş.m. Özlerini suratlar we tatuirowka bilen bezemek hem erkeklere mahsus. Aýallar bezegleri ulanmaýarlar diýen ýaly. Ýewropa eşikleri Täze Gwineýada az ulanylýar. Milli egin-eşikleriniň käbirleri, meselem, ýubkalar, satyn alynýan matalardan tikilýär. Tagamlary, esasan, ekerançylyk önümleri, et az iýilýär. Iýmitler ýer pejinde taýýarlanylýar. Öňki döwürlerde papuaslar duzy külden alypdyrlar, indi satyn alýarlar.

Papuaslar taýpalara bölünýärler, ýagny dil we medeni taýdan birleşen adamlardan ybarat topar. Ynançlary awstraliýalaryň aborigenlerindäki ýaly totemizm we magiýa - gizlin güýçlere ynanmak. Häzirki wagtda ilatyň köp bölegi hristianlar.

Papuaslaryň halk döredijiliginde ertekiler, esasan, ýarymadamlar-ýarymjandarlar hakynda bolupdyr, olary öz ata-babalary hasaplapdyrlar. Senetçiliginde agaçdan ýonmak sungaty ösendir.

Melaneziýa. Bu ýerde 200-den gowrak etnoslar ýaşaýarlar. Melaneziýanyň halklary uly däldir. Iň irisi - tolai, sany 90 müňden geçýär. Hojalygyň esasy ekerançylyk. Ekýän ekinleri: ýams, taro, banan,

Papuas

kokos palmasy, çörek agajy. Häzirki wagtda kakao nohudy, manio-ka ýaly ösümlikleri hem ekilýär. Bu ýerde-de ekerançylygyň ot bilen topragy özleşdirmek usuly giňden ýaýrandyr. Ykdysadyýetiň ýene bir iri görnüşi-deňiz balykçylygy, kähalatlarda balykçylyk gazanjyň ýeke-täk görnüşi bolup durýar.

Balykçylykda, esasan, dürli torlar, sebetler, garmyklar ulanylýar. Balygy uýy igelenen tyg bilen urýarlar, ýaýdan atýarlar, zäher bilen seňseledýärler. Balykçylyk bilen Melaneziýada diňe erkekler meşgullanýarlar. Haýwanat dünýäsiniň az sanlylygy sebäpli, guşlar bolýmasa, aw awlanmaýar diýen ýaly. Ýewropalylardan oň Melaneziýada oý hojalygynda diňe doňuz, it we towuk saklanypdyr. Häzir adalarda iri şahly mallar, goýunlar we geçiler idedilýär.

Senetçilikde ösümlük süýümlerinden sebetleri, ýere ýazylýan düşekçeleri we.ş.m. örmeklik ösendir. Mata dokmaçylygy oňler bil-mändirler, mata ýerine melaneziýalylar «tapa» diýip atlandyrylan agaç gabygyndan çekiçler bilen urlup eýlenen süýümleri ulanypdyrlar. Melaneziýalaryň köpüsi häzire çenli oba ýaşajjylarydyr we köp howluly obalarda ýaşaýarlar. Jaýlary çybyklardan, bambukdan, agaç-

Okeaniýada oba

dan bolup, üsti iri ýapraklar bilen basyrylýar. Kähalatlarda jaýyň diwarlary bolmaýar, diňe pürsleriň üsti basyrylýar. Jaýlar dörtburç we tegelek görnüşinde bolýarlar. Häzirki wagtda döwrebap jaýlar hem ýaýrandyr.

Jemgyýet gatnaşyklary boýunça melaneziýalar papuaslardan ösendir. Oba obşinasy ýaýran we onuň içinde birnäçe uly maşgallary ýaşaýarlar. Dini boýunça hristianlar. Öňler melaneziýalar «mana» diýip atlandyrylan näbelli güýje ynanydyrlar. Bu ynanja görä, mana dürli predmetlere we tebigy hadysalara, guýçli adamlara mahsus bolupdyr. Saz gurallaryndan depler, gonglar, dürli tüýdükler ulanylýar. Aýdym – saz we tanslar ilatyň arasynda uly ähmiýete eýedir.

Polineziýa halklarynyň antropologik görnüşi mongoloid we awstraloid rasalaryň arabaglanyşygyndaky görnüşidir. Polinezler 40 etnosdan ybarat, olaryň başisi iri: maori, samoa, tonga, gawaýlar, taitýanlar.

Esasy ekerançylyk we balykçylyk bilen meşgullanýarlar. Awçylyk ösmedik. Polineziýalar ökde senetçiler: agaçdan dürli zatlary oýup ýasaýarlar, sebetleri, düşekleri öryärler.

Mata dokamaklyk bolmandyr. Okeaniýanyň ilatynyň hemmesinde bolşy ýaly, metaly bilmändirler. Ýaragy, gap-gajy we ş.m. daşdan, süňkden, haýwanlaryň dişinden, agaçdan, balykgulaklardan ýasapdyrlar.

Polineziýalar ökde deňizde ýüzüjilerdir. Olaryň ata-babalary Fidži adasyndan göçüp gelipdirler we eýýäm şol gadym döwürlerde deňizde gaýyklarda ýüzmegi, ýyldyzlardan ýol tapmagy, şemalyň gurny bilmegi başarypdyrlar.

Polineziýanyň ilatynyň köpüsi häzir hem obalarda ýaşaýarlar. Jaýlary pürslerden dikip, diwarlary ýapraklardan we ösümliklerden öryärler. Öňler polineziýalar eşiği tapadan, otdan, ösümlük süýümlerinden we guşň perlerinden ýasapdyrlar. Häzir bular ýaly eşiği diňe baýramçylyklarda görüp bolýar, ilat bolsa satyn alynýan ýewropa eşiklerini geýýär. Polineziýada her dürli bezegler dakynylyr, olardan iň gowy görülyäni güller.

Okeaniýanyň jemgyýetçilik durmuşynda synpy bölünişik ösüpdir. Hemme adalarda taýpa serdarlary we ownuk hökümdarlar bolup-

dyrlar. Barly maşgalalara adalarda iň gowy ýerler degişli bolupdyr. Ilaty häzirkî döwürde hristianlaşan, ýöne geçmişte polineziýalar 4 hudaýa ynanypdyrlar: Tangaroa, Tane, Rongo, Tu. Kosmologiki, ýagny asman jisimlerine ynançlar bolupdyr.

Bilim ugrundan hem bu halklar özüçe ösen bolupdyrlar: olar ýyldyzlary we planetalary saýgarypdyrlar, özlerini gurşap alýan deňiz giňişlikleri hakynda belli derejede dogry düşüňjeleri bolupdyr, taýajyklardan ýönekeý deňiz kartalaryny düzüpdirlär. Özleriniň geçmişini, taryhyny gowy bilipdirler, öz hatlaryny hem oýlap tapypdyrlar, 4-5 synply mekdepleri bolupdyr. Halk döredijiligi beýleki okeanlylardan ösüpdür. Pasha adasyndaky daşdan ýasalan adam gornüşli äpet sütünler giňden bellidir. Polineziýalar tanslary we aýdymlyry gowy görýärler.

Mikroneziýa. Etniki taýdan beýleki okeanlylardan ilatynyň azlygy bilen tapawutlanýarlar: bu ýerde 15 etnos ýaşayar. Antropolgiýa taýdan weddoid görnüşi ýaýrandyr. Häzir bu halklar metislenen, ýagny garyşyk. Ekerançylyk, balykçylyk ösen. Çamorro halky Okeaniýada şalyny ekýän ýeke-täk halkdyr. Awçylyk ösmedik diýen ýaly, diňe guşlary, uçýan syçanlary, pyşbagalary awlapdyrlar. Bu ýerde mata dokamaklygy bilipdirler. Şaly ekmek, mata dokmaçylygy Indoneziýadan bu ýere geçen hojalyk görnüşleri bolupdyr. Tagamlary balykdan, miwelerden we awlanýan haýwanlaryň etinden bolupdyr.

Mikroneziýada ene urugy (matriarhat) köp wagtyň dowamyn-da saklanypdyr. Erkekleriň we aýallaryň aýry-áýry birleşmeleri bolupdyr. Ynançlary ýönekeý, şamanizmiň düzgünleri höküm sürüpdür. Mikroneziýalaryň ynançlary galit düşünjesi bilen bagly bolupdyr. Galitler diýlip žresleri, palçylary, ruhlary «çagyryjylary» atlandyrypdyrlar. Her obada iň bolmanda bir galit ýaşapdyr. Aboriginler kesellän wagty, uzak ýola gitmekçi bolanlarynda we ş.m. ýagdaýlarda oňa ýüz tutupdyrlar. Ýöne «galit» sözi, umuman, näbelli güýçleri hem aňladypdyr. Şol bir wagtyň özünde, oba galitlerinden başga birnäçe esasy galitler hem bolupdyrlar. Olara Mikroneziýanyň adalarynyň ýaşajylarynyň hemmesi sežde edipdirler.

Mikroneziýanyň Palau adalarynda aýal şekilli hudaýlara hem ynanypdyrlar. Bu bolsa matriarhatyň häli-häzire çenli saklanýandygyny aňladýar. Umuman, ynançlar bolaýmasa, häzirki wagtda Mikroneziýada gadymy medeniýetden hiç zat galmady diýen ýaly. Eşikleri ýewropalaşan, öňki adatlar geçmişde galan.

III bap

Orta Aziýanyň halklary

Aziýa barada umumy maglumat. Aziýa – dünýä böleginiň biri bolup, tutýan meýdany boýunça (43,4 mln. km²) iň irisidir. Aziýa demirgazyk tarapyndan Demirgazyk Buzly okeany, gündogardan Ýuwaş, günortadan Hindi okeanlary bilen we olaryň deňizleri bilen gurşalandyr. Esasy dag sistemalary: Gimalaý, Gindukuş, Gunlun, Týan-Şan we beýlekiler. Aziýa sebitleri: Günbatar (Alynky), Günorta, Günorta-Gündogar, Gündogar we Orta Aziýa.

Aziýanyň hemme böleklerinde diýen ýaly köpsanly paleoantropologik we arheologik tapyndylary gazylyp alyndy. Olar irki paleolitiň dürli tapgyrlaryna we ondan giçki döwürlere, ýagny häzirki döwür adamyň kämilleşen wagtyna degişlidir.

Mezolit eýýamynyň soňunda Aziýanyň subtropiki daglyk ýerlerinde ýer ýüzünde ilkinji gezek ösümlükler we haýwanlar eldekileşdirildi, ol bolsa adamzadyň soňraky taryhy üçin uly ähmiýeti boldy. Ösümlükleri we haýwanlary eldekileşdirilmegiň ilkinji merkezleri Günbatar Aziýada, Orta Aziýanyň günortasynda we Günorta-Gündogar Aziýada döräpdir. B.e. öňki X-IX müňýyllyklarda bu merkezlerde adaty kärleri öz içine alýan hojalyk toplumu döräp başlaýar: awçylyk, balykçylyk, miwe ýygnamaklyk we ösümlükleriň we haýwanlaryň ösdürilip ýetişdirilmegi. Wagtyň geçmegi bilen ekerançylyk we maldarçylyk-hojalyk kärleriniň esasy görnüşleri kämilleşýär we b.e.öň VIII-V müňýyllyklarda irki ekerançylaryň medeniýetleri döreýär.

Olar ilki Günbatar, Orta, Günorta we Günorta – Gündogar, soňra Gündogar Aziýada döreýärler. Önümçilik güýçleriniň uly depginleri

bilen ösmegine suwarymly ekerançylygyň ýaýbaňlanmagy, kerami-ki önümçiliginiň oýlanyp tapylmagy, demriň işlenilmegi sebäp bolýar. Şäherler, senetçilik merkezler ösýärler. IV we III müňýyllyklaryň araçäginde taryhy iň gadymy döwletleriň biri-Şumer döwleti döreýär. Sürümli ekerançylyk ösýär, bagçylyk, dokmaçylyk, hat we pul döreýär. Şumerden soň beýleki döwletler emele gelýärler: Elam, Mohenjo-Daro, Harappa.

Aziýanyň gurak sähralyklarynda, çöllerinde we daglyk ýerlerinde gadymy döwürlerden eýelemek we öndürmek pudaklaryny öz içine alýan hojalyk toplumy ýaýrapdyr. B.e. öň II müňýyllykda bu ýerde maldarçylyk hojalygy giň gerime eýe bolupdyr. B.e. öň I müňýyllykda dürli sosial-ykdysady we tebigy-howa şertleri netijesinde bu ýerlerde çarwaçylyk we ýarym çarwaçylyk hojalyk görnüşleri döräpdir.

Şol bir wagtda Aziýanyň tropik, geografik taýdan çet ýerlerinde, ilkidurmuş ýagdaýynda ýaşamagy dowam eden awçylaryň, balykçylaryň we ýygnaýjylaryň taýpalary bolupdyr. Wagtyň geçmegi bilen olar hem ekerançylyga geçipdirler we sosial-ykdysady gatnasyklaryň has ösen görnüşlerini kabul edipdirler. Ýöne häzirki döwürlerde hem esasy Günorta-Gündogar Aziýanyň gür tropik tokaýlarynda, ilkidurmuş jemgyýetiniň dargamagynyň dürli basgançaklarynda duran uly bolmadyk ilat toparlary ýaşaýarlar.

Aziýanyň ilatynyň etniki düzüminiň çylşyrymlylygy dürli taryhy sebäpler bilen düşündirilýär. Olaryň hataryna köpsanly migrasiýalar, giňişleýin basybalyjylykly ýörişler we beýleki wakalar degişlidir. Netijede etniki garyşmalar we uly ilat toparlarynyň herekete gelmegi ýüze çykypdyr. Aziýa halklarynyň arasynda uly adam rasalarynyň hemmesiniň wekillerine düş gelmek bolýar. Olaryň arasynda san taýdan mongoloidler we ýewropeoidler saýlanýarlar. Garyşyk, kontakt toparlar köp. Papuaslaryň, melaneziýalylaryň, kelte boýly pigmeýleriň, awstraloidleriň toparlary bar.

Sonuň ýaly dil düzümi hem çylşyrymlydyr. Aziýada iri dil maşgalalary ýaýran, olarda onlarça we yüzlerçe million adamlar gürläýärler (meselem, tibet-hytaý, indoýewropa, semit-hamit, altaý, awstroneziý we beýlekiler). Olardan başga ownuk dil maşgalalary we aýry-aýry özbaşdak diller ýaýrandyr.

Aziýanyň tebigy-howa şertleriniň iňňän dürlüdiği we ilatyň taryhy sosial-ykdysady ösüşiniň aýratynlyklary sebäpli bu ýerde hojalyk-medeni görnüşleriniň eýeleýiş we öndürililik pudaklaryň köpüsi ýaýrapdyr. Olar: sergezdan awçylar, balykçylar, ýygnaýjylar; ýönekeý kätmen ekerançylary; emeli suwaryşy ulanýan kätmen ekerançylary; çarwa we ýarymçarwa maldarlary; azal ekerançylary. Olardan başga garyşyk we geçiş hojalyk –medeni görnüşleri bardyr. Häzirki wagtda Aziýanyň halklarynyň aglabasy ösen senagat, senagat-agrar ösüş ýoly bilen barýarlar.

Orta Aziýanyň halklary. Tutýan meýdany 4 mln. kw. km-e. barabardyr. Bu ägirt territoriýada baş döwlet ýerleşýär: Türkmenistan, Gazagystan, Gyrgezystan, Täjigistan, Özbekistan. Orta Aziýanyň ilaty – 65 mln adam (2009 ý.) .

Orta Aziýanyň territoriýasynyň köp bölegini düzlükler we çöl-ler tutýar, klimaty yssy, gurak. Günortada we günorta – gündogarda Kopetdag, Týan-Şan we Pamir dag massiwleri ýerleşýär. Jülgele-riň klimaty has ýumşak, käbirlerinde, meselem, Sumbar jülgesinde, hatda subtropik ösümlikleri hem ýetişdirilýär. Orta Aziýanyň dünýä okeanyna çykýan ýeri ýokdur. Amyderýa we Syrderýa Aral deňzine guýýarlar.

Etnogenez, etniki taryhy. Orta Aziýa dünýä siwilizasiýanyň kemala gelen ýeri bolupdyr. Eýýäm orta paleolitde bu ýerde adamlar ýaşapdyrlar. Neolit döwründe Orta Aziýanyň hemme ýerinde adamlar ýaýrapdyr. B. e. öňki V müňýyllykda Türkmenistanda dünýäde iň gadymy ekerançylyk medeniýetleriniň biri döräpdir. Jeýtun arheologik ýadygärliklerinde gazuw-agtaryş işleri geçirilende, ekerançy gurallary we öý haýwanlaryň süňkleri tapyldy. Jeýtun medeniýetini döreden taýpalar gadymy Türkmenistanda ekerançylyk we maldarçylyk Ähew medeniýetiniň emele gelme-ginde-de uly orun oýnapdyrlar. Neolit döwründe Orta Aziýa sebiti hojalyk görnüşleri boýunça iki bölege bölünipdir: günortada suwarymly ekerançylygyň we maldarçylygyň esasynda бүрүнч döwründe şäherler döräpdir; demirgazyk düzlüklerinde ilat awçylyk, balykçylyk we miwe ýygnamaklyk bilen meşgullanypdyr. Ilat bu

döwürde indoýewropa maşgalasyna degişli dillerde gürläpdir diýip çaklanýar.

Orta Aziýanyň etniki taryhynyň indiki tapgyry b. e. öňki I müň-ýyllygynyň birinji ýarymynda başlanýar. Bu döwürde ösen ekerançy ýurtlar Ahemeniler imperiýasynyň düzümine giripdirler. Oazisleriň ilaty ýazuw çeşmelerinde horezmlylar, sogdlylar, baktriler, sähralyklaryň ilaty skifler, saklar, massagetler diýip atlandyrylýar. B. e. öňki I müň-ýyllygyň II ýarymynda Orta Aziýanyň günorta taraplary grek-makedon goşunlary tarapyndan basylyp alnyp, Aleksandr Makedonskiniň imperiýasyna birikdirilýär. Bu döwlet dargandan soň, Orta Aziýada birnäçe döwletler emele gelýärler. Antik çeşmelerinde olaryň ýaşaý-jylaryny parfiýalylar, baktriler diýip atlandyrypdyrlar.

B. e. çäklerinde Orta Aziýanyň köp bölegini ýueji taýpalary tараpyndan basyp alnýar. Olar güýçli Kuşan döwletini emele getirýärler. Onuň ilaty eýran maşgalasynyň dillerinde gürläpdir we antropologik taýdan ýewropeoid bolupdyr. Giçki döwürlerde gündogar serhetlerde usuni çarwa halky peýda bolýar, soňra eftalitler gelýärler. Eftalitler

Türkmen ýaýlasy

Orta Aziýada uly döwlet döredýärler. Olar eýran toparynyň dillerinde gürläpdirler diýip çaklanýar. Bu gadymy dilleriň biri täjik diliniň kemala gelmegi üçin esas bolupdyr.

Takmynan, V asyrdan demirgazykdan we demirgazyk – gündogardan Orta Aziýa türki dilli halklar aralaşyp başlaýarlar. Türki dilli ilatyň gelmegi VI-VII asyrlarda, türk kaganlygy döwründe has hem güýçlenipdir. Türki çarwalar oazislere ýerleşipdirler we türki dilini hem bu ýere getiripdirler.

Orta Aziýanyň etniki taryhynyň ýene bir tapgyry arap ýörişleri bilen baglanyşyklydyr. Ilatyň ruhy medeniýetine hem araplaryň täsiri bolupdyr. Orta Aziýanyň halklary yslamy kabul edýärler. Arap ýörişlerinden soňky döwürlerde, I we II müňýyllyklaryň araçağynda Orta Aziýada iki sany uly hojalyk – medeni sebitler: çarwa sähralyklary we ekerançy oazislere döreýär. Bu iki sebitde hojalyk işjeňliginiň netijesinde aýratyn medeni düzgünler döreýär, soňky taryhy döwürlerde ösüpdirler.

XIII asyrdan Orta Aziýany mongollar basyp alypdyrlar we onuň medeni merkezlerini ýumrupdyrlar, ilatyň etniki düzüminiň üýtgemegine getiripdirler. Bu ýagdaýlaryň netijesinde uly ilat toparlarynyň herekete gelmegi başlapdyr. Mongollaryň gelmegi bilen bu ýere täze mongoloid antropologik görnüşi aralaşypdyr diýen çaklama bar. Ýöne Gazagystanyň we Gyrgyzystanyň demirgazyk böleklerinde mongoloid ilat toparlary has ir peýda bolýarlar. Mongol ýörişlerinden soň Orta Aziýanyň antropologik kartasy düzülýär. Ol ýewropeoid we mongoloid iki uly rasanyň birleşýän ýeri boldy. Has gadymy ýewropeoid keşbi türkmenlere, täjiklere we özbeklere mahsus. Mongoloid keşbi garagalpaklara, gazaklara, gyrgyzlara we özbekleriň bir bölegine häsiýetlidir. Şeýle-de garyşyk we aralyk antropologik toparlary bardyr.

Türkmenler. Türkmenistanyň territoriýasy 491,2 müň kw. km. bolup, günbatarda Hazar deňziniň kenar ýakasy, gündogarda Köýtendag, demirgazykda Üstýurt platosy, günorta-günbatarda Köpetdag geňişleri bilen gurşalandy. Derýalary - Amyderýa, Garagum, Murgap, Tejen, Etrek, Sumbar. Howa şertleri daglyk ýerlerde subtropik, aram guşaklyklarda gurakdyr.

Gadymyýetden Türkmenistanyň tebigy-geografik şertleri dünýäde iň gadymy ekerançylyk medeniýetleriniň biriniň döremegine esas bolupdyr. Jeýtunyň ilaty b.e. öňki V müňýyllykda eýýäm ýönekeý ekerançylygy ýöredipdirler we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Ekerançylyk we maldarçylyk medeniýeti wagtyň geçmegi bilen kämilleşipdir. Bu barada Türkmenistanyň dürli ýerlerinde geçirilen arheologik barlaglaryň tapyndylary şaýatlyk edýär.

Türkmen halkynyň etnogeneziň we etniki taryhynyň meseleleri öňki döwürlerden bäri taryhçylaryň, etnologlaryň, antropologlaryň, dilçileriň ünsüni özüne çekipdir. Görnükli türkmen etnologlary A. Orazowyň, A. Jykyýewyň, arheologlar H. Ýusubowyň, A. Gubaýewyň, antropolog O. Babakowyň we beýleki köpsanly alymlaryň türkmen halkynyň kemala gelşi dogrusyndaky işleri türkmen taryhy ylmyna uly goşant boldy.

Baş müň ýyllyk taryhy bolan türkmen halkynyň örän gadymy kökleri bardyr. Türkmenleriň kemala gelmeginde gadymy ýerli, asyl ýewropeoid keşpli skif-sak-massaget we beýleki birnäçe taýpalaryň iňňän uly ornunyň bolandygy antropologiýanyň we medeni mirasyň barlaglarynyň esasynda aýdyň boldy. Türkmenleriň ýüz keşbi, uzyn, syrdam boýy şol ýewropeoid keşpli gadymy taýpalaryň nesilleridigini görkezýär. Türkmenleriň ata-babalarynyň şu toprakdan müňýyllyklaryň dowamynda öňäp, önüp-ösendegi äşgär boldy.

Akademik A. Jykyýew: «Häzirki türkmen halkyna mahsus bolan köp sypatlar Türkmenistanyň (Turanyň) düýp maýasy hasaplanýan gadymy ýerli halklary hem taýpalary bolan sak-massagetlerden, parfiýalylardan, margianalylardan, horezmlilerden, horasanlylardan ybarat gadymy türkmenlerden, orta asyr türkmenlerinden, oguzlardan galan mirasdyr» diýip tassyklaýar.

Mahmyt Kaşgarynyň «Türki gepleşikleriniň diwany» eserinde (XI asyr), Reşideddiniň «Oguznamasynda» (XIV asyr), Abulgazy Bahadyr hanyň «Türkmenleriň nesil daragty» (XVII asyr) işinde türkmenleriň oguz ata-babalary barasynda ginişleýin we gymmatly taryhy maglumatlar getirilýär. Dürli asyrlarda ýazylan bu gymmatly ýazuw çeşmelerinde türkmen halkynyň nesilbaşynyň Oguzhandan gaýdýan-

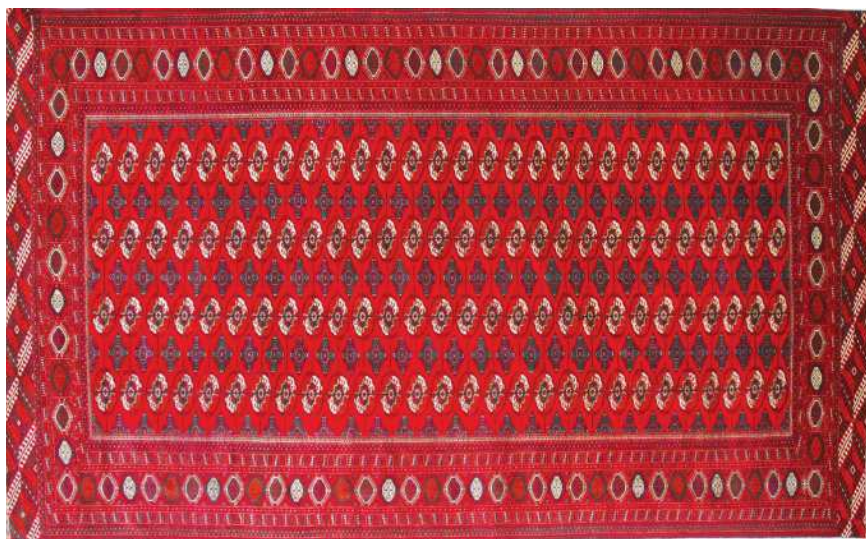
dygy, türkmen halkynyň taryhynyň birnäçe müň ýyla barabardygy bütin aýdyňlygy bilen aýdylýar.

Türkmen halkynyň etnogenezi öwrenmekde antropologlar hem uly goşant goşdular. L. W. Oşanin, W. W. Ginzburg, O. Babakow W. Ý. Zzenkowa, N. A. Dubowa dagylaryň geçiren barlaglary netijesinde Türkmenistanyň gadymy awtohton we häzirki döwür ilatynyň antropologik görnüşiniň arasynda örän ýakyn baglanyşygynyň bardygyny ýüze çykardy.

Antropolog O. Babakowyň köp ýyllaryň dowamynda ýygnan paleoantropologik maglumatlaryna görä, häzirki Türkmenistanyň territoriýasynda iň gadymy dolihosefal (süýri kelle) ýewropeoid keşbine degişli adamlar ýaşaýdylar.

Türkmen halkynyň kemala gelmeginde Türkmenistanyň topraгында ýaşan gadymy ýewropeoid keşpli asyl ilaty aýgytlaýjy orny eýeläpdir. Şeýlelikde, türkmenleriň gadymy düýp kökleri Türkmenistanyň häzirki territoriýasynda kemala gelipdir, kämilleşipdir.

Taryhy hakykat türkmen halkynyň dünýäde ukyply, zehinli halkdygyna, onuň ýokary derejede ösen baý, gadymy medeni mirasynyň bardygyna şaýatlyk edýär. Muňa ýokary ussatlyk bilen ýerine ýetirilen, çeperçilik hili boýunça tapawutlanýan, sungat derejesindäki ama-

Türkmen halysy

Tumar

ly-haşam senediniň görnüşleri, kökleri gadymyýete aralaşyp gidýän asylyly maşgala toý-baýramlary, döp-dessurlary şaýatlyk edýär.

Türkmenleriň hojalygy. Türkmenleriň dürli taryhy döwürlerdäki hojalyk görnüşleri babatynda etnolog alymlarymyzyň köpsanly işleri bardyr. Belläp geçişimiz ýaly, Türkmenistanyň territoriýasynda dünýäde iň gadymy ekerançylyk medeniýetlerinden Jeýtun medeniýeti b.e.öň V müňýyllykda döräpdir.

Aşgabatdan 30 kilometr uzaklykda ýerleşen gadymy Jeýtun neolit obasynyň ýaşaýjylary şol döwürlerde çowdary

ry, bugdaý we beýleki däneleri ekipdirler, palçykdan ýaşaýyş jaýlaryny gurupdyrlar, maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar.

Änew medeniýeti ady bilen meşhur bolan, eneolit döwrüne degişli ýadygärlikler toplumynda 1904-nji ýylda R. Pampelli tarapyndan arheologik barlag işleri geçirildi we olaryň esasynda bu ýerde eýýäm gadymyýetde ilat ymykly oturymly ekerançylyga geçendigi, maldarçylygyň hojalykda möhüm orny eýeländigi, demir işlenip, dokmaçylyk, külaçylyk ýaly senetleriň ösendigi anyklanyldy. Ekerançylykda suwaryş desgalary ulanylypdyr, ak bugdaý, çowdary ekip yetiştirilipdir.

Türkmenler gadymy ýerli ekerançylyk - maldarçylyk siwilizasiýasynyň nesilleri bolup, öz ata-babalarynyň asylyly döp-dessurlarynyň esasynda özboluşly, beýlekilerden tapawutlanýan hojalyk-medeni görnüşlerini döredipdirler.

Meşhur türkmen ak bugdaýy, tagamlylygy we süýjüligi babatynda dünýäde taý gelmeýän gawundyr garpyzlaryň naýbaşy sortlary, üzümdir narlaryň we beýleki miweleriň gadymyýetden yetiştirilýän görnüşleri, dürli bakja ekinleri, türkmenleriň dänelerden we gök önümlerden taýýarlaýan tagamlarynyň köp sanly görnüşleri,

halkymyzda saklanýan ekerançylyk bilen baglanyşykly döp-dessurlary, ýüpekçilik, ata-babalarymyzyň ulanan gadymy suw desgalary - bularyň hemmesi türkmenleriň irki oturymly medeniýetinden habar berýändir.

Türkmenler bugdaý, arpa, çowdary, däneleriň beýleki görnüşlerini, mekgejöwen, şaly, noýba, mäs, bakjalary, ir-iýmişleriň dürli görnüşlerini, üzümňiň köp sortlaryny ekipdirler. Teknik ekinlerden pagta, künji ýetişdirilipdir. Gadymy döwürlerden howa şertlerimize gabat gelýän bu medeni ösümlikleriniň köp sanly görnüşleri döredilipdir.

Türkmenleriň ekerançylygy emeli suwaryşyň esasynda ýöredilipdir. Suw desgalarynyň gurluşygynyň inçe tilsimleri, gidrotehnik usullarynyň giňden ulanylmagy ata-babalarymyza tanyş bolupdyr. Olar suw bentlerini gurupdyrlar, ekin meýdanlaryny suwarmakda ýeriň beýikli-pesliginiň (landşaft) aýratynlyklaryny göz önünde tutmagy ökdelik bilen başarypdyrlar. Şeýle-de düme ekerançylygy gadymdan bäri ýöredilipdir. Bu usul, esasan, daglyk ýerlerde giň ýaýrapdyr. Ekerançylygy maldarçylyk, balykçylyk, awçylyk, senetçilik bilen utgaşdyrypdyrlar.

Göçme maldarçylyk, esasan, Demirgazyk-Günbatar we Günorta-Gündogar Türkmenistanda möhüm orun eýeläpdir. Bu ýerde maldarçylyk üçin oňaýly howa we geografik şertleri bolupdyr. Oturymly ýerlerde mallar, esasan, örüde bakylypdyr. Maldarçylyk pasla görä ekerançylyk bilen utgaşdyrylypdyr. Sähranyň ilaty awçylyk bilen hem meşgullanypdyr. Ýöne onuň özbaşdak häsiýeti bolman, maldarçylyk hojalygy bilen baglanyşykly bolupdyr.

Balykçylyk bilen Hazar deňziniň günorta-gündogar kenar ýakasynyň ilaty meşgullanypdyr. Balygyň köp mukdarda tutulmagy ilatyň zerurlyklaryny üpjün edipdir we goňşy ýurtlar bilen söwda aragatnaşygynyň önümi bolupdyr. Ilat balykçylygy ekerançylyk, maldarçylyk bilen utgaşdyrypdyr.

Türkmen halkynyň senetçilik sungaty gadymyýetden kökünü alyp gaýdýar. Halyçylyk, mata dokmaçylygy, zergärçilik, keçe önümçiligi, agaç we demir ussaçylygy, külalçylyk we beýleki senetleriň önümleri ilatyň gündelik durmuşynyň gereklerini üpjün edipdirler.

Gülyaka

Türkmen senet önümleri daşary ýurtlaryň bazarlarynda isleg bildirilýän harytlary hökmünde tanalypdyr. Dünýä belli haly önümlerimiz asyrlarboýy nepisligi we inçeligi bilen tapawutlanýarlar. Halkymyzda keçe eýlemek sungaty hem ýokary derejede ösüpdür. Keçe önümçiligi türkmenleriň durmuşynda möhüm bolupdyr.

Mata dokmaçylygy türkmen halkynda iň gadymy senetleriň biridir. Türkmen zenanlary ýüpek, nah, ýüň matalaryň dürli görnüşlerini ýokary ussatlyk bilen dokapdyrlar.

Zergärçilik senedi türkmenlerde nepis sungat derejesinde ösüp, biziň günlerimize çenli yetipdir.

Türkmenleriň milli egin-eşiklerini, nagyşlardyr keşdeleriniň sazlaşygyny, şaý-sepleriniň bejerilişini, nepis haly önümlerini synlanyňda, reňkleriň sazlaşygy, ulanylýan serişdeleriniň biri-birine kybapdaşlygy hayran galdyryýar.

Şeýlelikde, türkmenleriň hojalygy birnäçe pudaklary özünde jemläpdir, ekerançylyk bolsa olaryň esasyalarynyň biri bolupdyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň berkarar eden bagtyýarlyk döwründe ekerançylyk bilen baglanyşykly döp-dessurlarymyz täze öwüşgine eýe boldy. Nowruz, Suw damjasy altyn dänesi, Gawun, Hasyr baýramlarynyň halkymyzyň baý mirasyny saklamak we nesillere geçirmekde uly orny bardyr.

Türkmenleriň maddy medeniýeti. Adaty türkmen ýaşayyş jaýlary özünde ýerli relýefi, tebigy howa şertlerini, elýeter gurluşyk materiallaryny, binagärçilik bilimleri we tilsimleri özünde ussatlyk bilen jemleýär. Türkmenler gadymyýetden pagsadan, çig kerpiçden, bişen kerpiçden, daşdan ýaşayyş jaýlary, galalary, köşkleri, owadanlygy bilen haýran galdyryýan şäherleri gurupdyrlar.

Neolit döwrine deňişli Jeýtun medeniýetini esaslandyran ata-babalarymyz palçykdan gönüburç, bir otagly jaýlary gurupdyrlar, diwar-

larynyň iç ýüzüni ak, gyzyň, gara reňklerde geometrik şekiller bilen bezäpdirler. Türkmenistanyň dürli künjeklerindäki gadymy oturymly ýerleriniň we şäherleriniň galyndylary türkmenleriň binagärçilik sun-gatynyň ýokary ösendigi barada maglumatlary berýär. Şäherleriň ila-ty pagsadan, çig kerpiçden bina edilen 1–2 otagly jaýlarda ýaşapdyr. Şeýle jaýlar gysyna ýyly we tomsuna salkyn bolupdyr. Käbir ýerlerde jaýlarda gysyna gyzdymak üçin diwar peçleri, poldan 30-35 sm ýo-karlygyna galdyrylan sekiler, diwarda gap-gaçlary we beýleki öý goş-laryny goýmak üçin oýulan tekjeler bolupdyr.

Türkmenistanyň orta asyr şäherlerinde ýaşayyş jaýlary, esasan, çig kerpiçden salnypdyr, fundamentleri bişen kerpiçden goýlupdyr. Jaýlar, esasan, 3–4 otaglardan ybarat bolupdyr, diwarlary içinden ak hek bilen agardylypdyr. Jaýlar ýatakhana, myhmanhana, hojalyk-kö-mekçi, aşhana ýaly otaglara bölünipdir. Ýaşayyş jaýlaryň içindäki gazma ojaklary ýylanmak we çörek bişirmek üçin peýdalanylýpyrlar. Ýaşayyş jaýlaryň polunyň aşagynda bişen kerpiçden ýerzeminler bo-lupdyr, olar tomsuna dynç almak we azyk önümlerini saklamak üçin niýetlenipdir. Jaýlarda arassaçylyga üns beripdirler. Käbir ýerlerde jaýyň çüňkünde çuňluga 5–6 metre ýetýän we diwarlary keramika turbalary bilen örülen hapa suw dökülýän çukurlar bolupdyr. Şeýle çukurlaryň agzy ýörite kerpiçler bilen ýapylypdyr.

Häzirki döwürde türkmenleriň adaty ýaşayyş jaýlary ata-babala-rymyzyň binagärçilik şekillerini özünde saklamak bilen, ösen tehnolo-gik gurluşyk bilimleri esasynda gurulýar. Ýaşayyş jaýlar oba ýer-lerinde, esasan, bişen kerpiçden, çig kerpiçden, pagsadan gurulýar. 4–5 we ondan hem köp otagly jaýlaryň potology beýik, giň gurulýar, sebäbi şeýle jaýlarda tomsuna salkyn bolýar. Otaglaryň interýeri (içki bezegi) milli öwüşgini bilen birlikde, döwrebap mebeller, sowadyjy-ýyladyjy enjamlar, diwarlara ýa-da halylara reňkdeş tutular, öý teh-nikasy bilen üpjün edilýär. Aşhanalarda dürli tagamlary taýýarlamak üçin ähli mümkinçilikler döredilen. Bu bolsa Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ata-babalarymyzyň miras goýan binagärlik däplerini ulanyp, döwrebaplaşdyryp, durmuşda giňden ulanylýandy-gyny görkezýär.

Türkmeniň çöl içinde gurup, içinem halylardan, haly horjunlardan, gapylyklardan bezäp ýaşan ak, gara öýleriniň gurluşy özboluşly gadymy arhitektura ýadygärligidir. Köplenç, şeýle gurnama öýleriniň diňe çarwa medeniýetine mahsusdygy barada aýdylýar. Ýöne bu düşünje hakykata doly gabat gelmeýär. Türkmenleriň gara öýleri ýurdumyzyň tebigy şertlerine uygundygy, şeýle ýaşaýyş jaýyň ekologik, gurluşyk we beýleki aýratynlyklarynyň bolandygy bilen düşündirmek dogry bolar. Ilkinji gara öýler gadymyýetde ekerançylarda döräp, soňra bolsa giňden ýaýrapdyrlar diýen çaklama ylymda inkär edilenok. Ony türkmenleriň pagsa öýüniň ýanyndan, köplenç, gara öýi hem gurýan adaty subut edýär.

Biziň günlerimizde gara öý, ak öý ýaly gymmatly mirasymyz dikelilýär. Ýokary gurluşyk tehnologiýalarda bina edilýän ak mermere örtülen jaýlaryň ýanynda bu gadymy türkmen binagärçiliginiň dürdänesi özüniň hili, howa şertlerimize iňňän uýgunlygy bilen belent orny bardyr.

Islendik halkyň milli egin-eşikleri asyrlaryň dowamynda döräp, kämilleşip, ýönekeý we şol bir wagtda parasatly biçüwi bilen tapawutlanýarlar, gymmatly estetik hili özünde saklaýarlar. Aýdylanlar doly manysynda türkmen milli egin-eşiklerine hem degişlidir. Adaty egin-eşikleriň biçüwleri uzak döwürleriň tejribesi esasynda döräp, howa şertlerimize uýgunlaşypdyr. Türkmenler gadymyýetden şu günlerimize çenli üýtgemän diýen ýaly ýeten milli egin-eşigini gündeki durmuşda ulanýan dünýäniň seýrek halklaryndan biridir.

Milli zenan egin-eşigi

Türkmen milli egin-eşigi özüniň daşky gurşawa iňňän uýgunlygy bilen tapawutlanýar. Nah, ýüpek, ýüň matalardan tikilen geýimler yssa, sowuga oňalydyr. Açyk reňkli egin-eşiğiň gününň şöhlelerini gaýtarýandygy bellidir. Ýöne gyzykly ýeri, soňky barlaglara görä, edil şonuň ýaly, gyzykly reňkli ma-

tadan tikilen eşikleriň hem yssy howada gününň şöhlelerini gaýtarýandygy belli boldy. Türkmeniň gyrmyzy donunyň, gyzyly ketenisiniň renkiniň örän oýlanyşykly, tebigata sazlaşykly, göze gelüwli döredilendigini aýratyn bellemelidir.

Türkmen erkek milli egin-eşigine ak nah matadan tikilen ezyýaka ýa-da çäkýaka köýnek, gara, gök, goňur reňkli gyýma balak, nah matadan don, toýda, baýramçylykda gyzyly ýüpek gyrmyzy don, tahýa, silkme telpek, guşak degişli. Köýnegiň, donuň ýakasy, gyalary gelşikli jäheklenip keşdelenipdir. Sowuk howada düýe ýüňünden agar, mele çäkmen geýlipdir. Bu don hem ýyly, hem garda, ýagyşda ezilmeýär. Şeýle-de gyş aýlary goýun derisinden gowy işlenip, owadan tikilen, ýeňleriniň agzy gyrmyzydonluk ýüpek mata bilen jäheklenen possun geýlipdir. Şeýle possun hem ýeňil, hem ýyly bolupdyr. Erkek başgaby bolan telpek goýnuň ýüňünden ussatlyk bilen tikilipdir. Keşdeli tahýa günden gowy gorapdyr, ýeňil, gelşikli, göze gelüwli bolupdyr. Häzir hem bu milli türkmen başgaplary giňden ulanylýar. Erkek adamlaryň aýakgaplary öňler pasla görä ýumşak deriden mesi ädik, teletinden çokaý, düýe hamyndan çaryk bolupdyr.

Türkmen aýal-gyzlarynyň milli lybasy, aýratyn hem toý egin-eşikleri, şaý-sepleri özüniň özboluşlylygy, owadanlygy, ýerine ýetirişiniň kämilligi, keşdeleriniň nepisligi bilen täsin galdyrýar.

Türkmen aýal-gyzlarynyň egin-eşikleri ýüpek keteniden, nah matalardan tikilipdir. Köýnekleriň biçüwi gönüburç, giň, uzyn görnüşde, howa şertlere we gündeki durmuşa iňňän oňaly döredilipdir.

Türkmen zenanlarynyň çyrpy, kürte, düýpli gyňaç ýaly başatgyçlary, begres, çabyt ýaly donlary, köýnekleriň ýakalary we ýeňleri, gyzlaryň tahýalary ýokary sungat derejesinde keşdelenipdir. Amaly-haşam el hünäri hökmünde keşde türkmenlerde haly sungaty ýaly gadymy bolup, asyrlardan-asyrlara geçip gelýär. Orta Aziýanyň beýleki halklarynyň keşdeçi zenanlaryndan tapawutlylykda, türkmen aýal-gyzlary keşde çekenlerinde diňe iňňe, ýüpek sapaklar we ýüwse bilen peýdalanyrdylar. Mysal üçin, täjiklerde, özbeklerde kanwa, çiş, şablon (nagyş sudury) ýaly kömekçi abzalalary ulanypdyrlar.

Türkmen zenanlarynyň keşdesiniň ýene-de bir aýratynlygy bolupdyr: keşde çekmäge başlamazdan öňürti olar matanyň ýüzüne nagşyň suratyny çekmändirler we diňe göz çeni bilen keşdeläpdirler. Ýüreginde beslän nagşyny döredip, onuň hemme bölegini biri-birine gelşikli, owadan, sazlaşykly edip matanyň yüzünde ýerleşdirmek üçin uly tejribe, çen bilmeklik, gözelligi duýgurlygynyň ýokary derejesi türkmen gelin-gyzlaryna mahsus bolupdyr.

Türkmen zenanlary gadymyýetden keşde, gaýma, basma, köjüme, ilme, garalama, gyzyllama we ýene birnäçe keşde görnüşlerini inçelik bilen nesilden-nesle geçiripdirler. Şeýle-de, döwrüň tikiçilik senediniň täzeliklerini ussatlyk bilen ele alypdyrlar. XX asyryň başlarynda türkmen zenanlarynyň keşde sungaty barada ýurdumyza gelen nakgaşlaryň biri şeýle ýazypdyr: «Türkmen halkyndaky irginsiz döredijilik başlangyjy täsin galdyrýar. El ýüpegini türkmen aýallarynyň tikiş masşynynda nagyşlary döretmek üçin ulanmagy örän gyzyklydyr. Tikiş masşynynda ýerine ýetiren gaýmany el keşdesi bilen şeýlebir ussatlarça sazlaşdyrýarlar welin, ýakyndan göräýmeseň, saýgarar ýaly däl. Bularyň hemmesi halkyň uly çeperçilik zehininden we onuň öz milli amaly-haşam sungatyna bolan uly söýgüsinden habar berýär».

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ene-mamalarymyzyň zehininden dörän sungat dikeldilýär, täze öwüşgine eýe bolýar. Zenan egin-eşikleri döwrebaplaşýar, ýöne özüniň esasynda, özeninde asyrlary aşyp gelen milliligi, türkmen ruhuny saklaýar.

Türkmenlerde çagalaryň egin-eşikleri hem uly söýgi bilen döredilipdir, nagyşlar bilen bezelipdir. 5-6 aýlykdan tä 6 ýaşyna çenli çagalara kürte, ýelek, ýelekçe, kürtekçe, kirlik, ýektaý ýaly egin-eşikleri geýdiripdirler. Çaga başgaplarynyň sümmen, gulakçyn, tahýa, bürük ýaly görnüşleri bolupdyr. Çaga egin-eşikleri we başgaplary sünnälenip keşdelenipdir, käbirleri bölek matajyklardan owadan gurnalyp, döredilipdir. Çaga eşikleri, esasan, nah, keteni matalardan tikilipdir.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň dokma toplumlary çagalar üçin iňňän köp görnüşli, türkmeniň arassa pagtasyndan, ýüpeginden, ýüňünden öndürilýän egin-eşikleri hödürleýär. Bu çaga geýimleri döwrebap dizaýnda taýýarlanan. Şol bir wagtyň özünde milli türk-

men çaga egin-eşikleri ulanyşdan çykmaýar, gaýta döwrebaplaşyp, has hem owadan, oňaýly, göze gelüwli tikilýär. Bu bolsa türkmen halkynyň öz milli mirasyna goýýan uly sarpasyny görkezýär.

Türkmen tagamlarynyň görnüşleri halkymyzyň ösüş taryhynyň irki döwürlerinde düzülip, köp babatda tebigy şertlerine, ýoredilýän hojalyk görnüşlerine laýyklykda esaslanypdyr.

Türkmenler gadymy ekerançy medenýetiniň nesilleridir. Şonuň üçin çörek we çörek önümleri türkmenlerde iň näýbaşy, esasy orny eýeleýär. Ata-babalarymyz bugdaýyň ak bugdaý, gyzyly bugdaý, garagaç, ak jaýdarly, kelik, düýediş, turan ýaly sortlaryny ekip ýetişdiripdirler.

Türkmenler çöregiň we çörek önümleriniň köp görnüşlerini bişirýärler. Tamdyr çörek, petir, etli çörek, guýruk ýagly çörek, süýtli çörek, künjüli çörek, kädili çörek, ýagly gatlama, ýaga bişirilen çörek, gyzdyрма, çapady, çelpek, zagara, kädili zagara, pişme, süýjüli pişme ýaly çörek önümleri türkmenleriň gowy görüp, gündeki durmuşda, toýlarda, märekede gadymyýetden bişirýän önümleridir.

Bugdaý unundan dürli taýýarlanylýan tagamlar hem türkmen saçagynyň bezegi bolup durýar. Olardan etli börek, ýumurtgaly börek, gökli börek, kömelekli börek, selmeli börek, kädili börek, narpyzly börek, belke, manty, gutap ýaly tagamlar giňden taýýarlanylýar.

Türkmenleriň gadymy ekerançylyk bilen baglanyşykly tagamlarynyň biri hem galkma börek. Bu böregiň hurşy sokuda ownadylan gury gawun çigidi we sary ýaga gowrulan bugdaý uny bolupdyr. Soňra üstüne suw guýup, gaýnadyp, taýýar bolan suwuk hurşy börege guýup, бүкүп, suwda gaýnadyp bişiripdirler. Böregiň bu görnüşi, ylmy çaklamalara görä, beýleki halklarda duş gelmeýär.

Türkmenler tagamlarynyň köpüsinde et ulanylýarlar. Dograma, palaw, çekdirmе, tamdyrlama, kellebaşayak, kebab, işlekli, gowurma, çorba halkymyzyň gowy görýän milli tagamlarydyr.

Türkmenistanda mekgejöwen, tüwi, noýba, nohut, mäs irki döwürlerden bäri ekilýär. Mäşewe, noýbaly unaş, köjeleriň, ýarmalaryň birnäçe görnüşleri öňem, häzirem halkymyzda gowy görлүп taýýarlanylýar.

Türkmenleriň iýmitinde süýt we süýtturşy önümleri iňňän möhüm orun eýeleýär. Süýtturşy önümleri, esasan, ýaz we tomus aýlary ys-

sy howa garşy bolan häsiýeti özünde saklaýar, suwsuzlygy gandyrýar. Çal, agaran, gatyk, çekize, süzme, gaýmak, peýnir, dorog, gurt, mesge we beýleki süýt önümleri türkmenlerde ýeňil tagamlaryň ornuny tutýar.

Miweler, gök we bakja önümleri türkmen tagamlarynda giňden ulanylýar. Gawunyň, garpyzyň, kädiniň onlarça sortlary türkmen topragynda ýetişdirilýär. Kädiden köp tagamlary bişiripdirler. XX asyrdan türkmenleriň azyk rasionynda kartoşka, pomidor, hyýar, kelem, baklajan, bolgar burçy ýaly gök önümler peýda bolýar. Miwelerden şetdaly, erik, garaly, nar, alma, injir, üzüm we beýlekiler ýetişdirilýär.

Hünärmenler türkmen milli tagamlarynyň iki müňden gowragyny bilýärler. Bu bolsa halkymyzyň gadymy oturymly medeni kökleriniň bardygyny görkezýär. Şeýle gadymy tagamlaryň biri hem Nowruz baýramynda bişirilýän semeni.

Hazar deňziniň kenarynda balykçylyk bilen meşgullanýan ilatyň tagam rasionynda balyk giňden ulanylýar. Balygy uzak möhletli saklamak, ondan dürli tagamlary bişirmek giňden ýaýrandyr. Häzir hem gündelik durmuşda, toýlarda, baýramçylyklarda gadymy türkmen milli tagamlarynyň taýýarlanylşynyň däpleri üýtgeşsiz diýen ýaly aýawly saklanyp gelinýär. Şol bir wagtda, dürli gök önümlerden, etden, towukdan, balykdan hem-de beýleki azyk önümlerinden köpsanly döwrebap tagamlar türkmen halkynyň rasionynda öz ornuny tapdy.

Türkmenleriň ruhy medeniýeti. Türkmen halkynyň ruhy medeniýetiniň uly bölegi bolan toýlaryny, baýramlaryny, döp-dessurlaryny öwrenmeklik halkymyzyň etniki taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir, şeýle-de ruhy medeniýetimiziň kemala gelşini we ösüşini yzarlamaga mümkinçilik berýär. Gadymy döwürlerden bäri kämilleşip, biziň ajaýyp döwrümize gelip ýeten döp-dessurlarymyzy öz ajaýyp zamanamyza laýyklykda baýlaşdyrmak, ulanmak biziň mukaddes borçlarymyzyň biridir. Çünki, milli döp-dessurlarymyzyň döwrebaplaşyp, nesillere geçmek häsiýeti bardyr.

Toý döp-dessurlary biziň halkymyzda örän gadymdyr. In uly maşgala baýramçylygy – gelin toýudyr.

Bu toý bilen baglanyşykly türkmenlerde döp-dessurlaryň uly toplумы ýerine ýetirilýär. Sözaýdyjy, gudaçylyk, toý sähedini belle-

Türkmen toýuna taýýarlyk

mek, geňeş, üme, gyzýygyn, gelnalyjy, gapy tutmak, seçgi seçmek, yhymmyl aýtmak, gelni garşylamak, nika gyýmak, gelin salamy, baş salmak, gaýtarma, giýew çagyрма ýaly türkmeniň ata-babalarymyzdan gelýän, gözüniň göreji ýaly saklanýan asyllý toý däpleri bardyr.

Çaga dogulmagy bilen baglanyşykly döp-dessurlaryň hem uly toplumu bar. Çagany ilkinji gezek sallançaga salmak, çileden çykar-mak, diş toýy, çile saçyny syrmak bilen baglanyşykly gulkak toýy, ýaş toýy ýaly döp-dessurlar uly şatlyk-şowhuna beslenip berjaý edilýär. Soňky ýyllarda döran çaga bilen baglanyşykly döplerden täze dog-lan çagany ejesi bilen bäbekhanadan awtoulaglary ýörite bezäp, da-baraly ýagdaýda alyp gaýtmak, mekdebe ilkinji gezek gadam basýan çaganyň dabarasyna kiçiräk toý etmek ýaly ajaýyp döwrebap döpler döredi.

Türkmenlerde ýaşuly adam 63 ýaşdan geçenden soň akgoýun toýy berilýär. Adata görä bu toýa ak goýun soýlup, tagam bişirilip-

dir. Şeýle-de, süýtli tüwi (süýtlaş) taýýarlanyp, toýa gelen myhmanlar ýagşy dilegler bilen ony hökman dadypdyrlar. Öňler akgoýun toý edilýän ýere obanyň her öýünden yrym edip, süýt äkidipdirler. Atababalarymyzyň pähim-paýhasyna ýugrulan döp-dessurlarymyz hemişe köpçülik bilen, il-günüň gatnaşmagynda agzybir berjaý edilipdir. Türkmenleriň milli häsýetinden emele gelen bu kämil gatnaşyklar, kadalar bu günki güne çenli üýtgeşsiz saklanýar, ýöredilýär.

Türkmen halk baýramlary adatça täze ýylyň gelmegi bilen ýaz meýdan işleriniň başlanmagy, hasyl ýygnaýmagy bilen bagly bolupdyr. Türkmenleriň in gadymy belleýän baýramlarynyň biri Nowruzdyr. Alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, Nowruz zoroastrizmlileriň mukaddes «Awesta» kitabynda ýatlanýar we ony geçirmegiň däpleri b.e 25-30 asyr öň döräpdir. Nowruz Orta Aziýa halklarynyň hemmesinde, ýakyn Gündogar, Kawkaz halklarynda hem giňden bel-lenilýär. Täzedden janlanýan tebigatyň hatyrasyna 21-22-nji martda bel-lenilýän bu baýramyň türkmenlerde öz aýratynlyklary bardyr.

Nowruzda bişirilýän esasy tagam – semeni bugdaýyň täze ösüntgilerinden bişirilipdir. Ýazyň gelmegi bilen baglanyşykly türkmenlerde şamar ody däbi bolupdyr. Ot ýakylyp, onuň üstünden böküpdirler. Şamar oduna döwlen käsedir jamlaryň böleklerini taşlapdyrlar, olar bilen köne ýylyň şowsuzlyklary gidýär diýip ynanyapdyrlar.

Semeni bişirmek, şamar ody türkmenleriň gadymyýetden oturymly halkdygyny subut edýän dessurlarydyr. Semeni gadymy däne tagamy, şamar ody bolsa gadymy ekerançy atababalarymyzyň täze ýylyň ekişiniň öň ýanynda otdan geçip, onuň kömegi bilen arassalanyapdyrlar diýen ynamyň bolandygyny görkezýär. Sebäbi zoroastrizmde adamy gurşap alýan tebigat, şol sanda toprak hem mukaddes hasaplanypdyr. Nowruz baýramynda türkmenlerde gyzlar ýaka bagjyklaryna täze ýylda gowy hasyly arzuwlap, bugdaýyň gök maýsalaryny dakypdyrlar. Maýsajyklar saralansoň, mal-garanyň basalanmajak ýerine goýlupdyr.

Nowruzda türkmenlerde gyzlar monjugatdy aýdymalaryny aýdypdyrlar. Monjugatdy gyzlaryň aýdym görnüşindäki ýerine ýetirýän sanawajydyr.

Mysal üçin:

Geldi ýene Nowruzym
Seýle çykdylar gyzlar.
Ýene geldi baharym,
Açyldy gülälekler.

Maýsalady bugdaýym,
Semenimiz bugludyr.
Her ýyl Nowruz gelende,
Ýagyşlara baglydyr.

Türkmen halkynyň ekerançylyk baýramlarynyň biri bolan hasyl toýy däne ekinleri ýygnalandan soň bellenilipdir. Şeýle-de, ir-iýmiş, üzüm, bakja ekinleri ýetişdirilip, ýygylandan soň, güýzde uly toý diýlip atlandyrylýan özboluşly toý bellenip geçilipdir. Akar suwuň ýakasynda, bagyň aşagynda saçaklar giňden ýazylyp, beýleki obalardan märeke çagyrylyp, göreş tutulyp, at çapdyrylyp bellenilipdir. Uly toý her obada aýratyn belläpdirler we bir obanyň adamlary başga oba myhmançylyga gider ýaly nobatyna bellenilipdir.

Uly toý bilen hasyl toýunyň tapawudy: birinjisi bag-bakja, miweler ýetişende ýabyň boýunda bellenilipdir. Hasyl toýuny däneli ekinleri ýygnap, belläpdirler. Hasyl baýramy bu gün garaşsyz Türkmenistanyň döwlet baýramlarynyň biridir.

Hazar deňziniň kenarýaka türkmenlerinde uly gäminiň (nawyň) satyn alynmagy ýa-da gurulmagy mynasybetli naw toýy berlipdir. Bu toýuň gadymy kökleri bolup, ilatyň meşgullanýan hojalyk görnüşi bilen bagly bolupdyr. Gämisi bar adam päsgelsiz balyk tutmak, deňiz guşuna awçylyk, deňiz ýükleri daşamak, goňşulary bilen söwda ýaly işleri ýerine ýetiripdir.

Türkmenleriň ýene bir gadymy toýlarynyň biri jaý toýudyr. Täze jaýyň gurulmagy, ak öýüň dikilmegi durmuşyň ajaýyp wakasy bolupdyr, ony goňşulary, dost-ýarlary, ýakynlary çagyryp, giňden belläpdirler.

Goňsokara baýramy türkmen halkynyň myhmansöýerlik, mähirli goňsuçylyk däplerinden gelip çykýar. Baýramçylyk gününde tagamlary birek birege hödür-kerem edipdirler. Bu asylyly däpler biziň günlerimizde-de berjaý edilýär, döwrebaplaşyp, täze öwüşgine eýe bolýar.

Türkmenleriň gowy görüp, giňden belleýän Gurban baýramy we Oraza baýramydyr.

**Täjik zenany milli
egin-eşikde**

Türkmen toý däp-dessurlary ýörite etnologik ylmy edebiýatlarda giňden beýan edilýär. Olaryň öwrenilmegi türkmenleriň etniki taryhynyň wajyp meselelerini aýdyňlaşdyrmak üçin uly ähmiýeti bardyr.

Täjik halkynyň kemala gelmegi oazisleriň gadymy oturymly ekerançy ilatyň-sogdlaryň, baktrileriň we ferganlaryň esasynda bolup geçipdir. Mongollardan soňky Orta Aziýanyň täjik dilli ilaty iri ykdysady merkezleriň-Buharanyň, Samarkandyň, Hojentiň, Kulýabyň töwereginde jebisleşipdir. Bu şäherler geçmesi kyn daglar we suwsuz çöller bilen biri-birinden çäkleşipdir. Bu bolsa täjikleriň arasynda hojalyk we medeni

ösüşü boýunça tapawutlanýan birnäçe etnografik toparlaryň döremegine getiripdir. Şol bir wagtda täjikleriň täze ýerleri özleşdirmekleri dowam edipdir. Daglyk ýerlerine göçýän täjikler öz dilini we medeniýetini uly bolmadyk gündogar eýran ilatyna-wahanlara, işkaşimlere, ýazkulemlere, şugnanlara we beýlekilere geçiripdirler. Häzir olara pamir täjikleri diýilýär.

Gazak halkynyň kemala gelmegi Orta Aziýanyň demirgazygynyň we gündogar sebitleriniň sähralarynda geçipdir.

Bu sebitiň ilaty geografik ýerleşşi sebäpli ilkinji bolup, gündogar tarapdan gelyän keseki taýpalar garşy alypdyrlar. Bu taýpalar özlari bilen ilki türki dilini, soňra hem mongoloid antropologik görnüşü getiripdirler. Bu bolsa gazaklaryň daş keşbinde mongoloid keşbiniň has mese-mälimligi bilen häsiýetlenýär. Şol bir wagtyň özünde gazaklaryň kemala gelen sebitleriniň ilaty eýrandilli toparlarynyň täsirine sezewar bolmandyrlar diýen ýaly. XV-XVI asyrlarda Syrderýanyň kenarlarynda, Ýediderýalykda uly bolmadyk hanlyklar döreýär. Olar dürli gazak taýpalarynyň syýasy-territorial birlikleri bolupdyrlar

Gazak başgaplary

we soňra Uly, Orta we Kiçi juzlary (iri toplumlary) emele getiripdirler. Her juzuň esasyňy maldar taýpalar we çarwalar düzüpdiler. Biri-birleri bilen bu toparlar pugta ykdysady gatnaşykda bolupdyrlar. Oturymlylyga geçiş ýagdaýlary Gazagyztanda Orta Aziýanyň beýleki ýerlerine garanyňda haýalrak geçipdir.

Gyrgyzlaryň etniki döreýşi öz gözbaşysyny b.e. II müňýyllygynyň çäklerinde Orta Aziýada dörän uly çarwa taýpalardan alyp gaýdýar. Gyrgyzystanyň territoriýasyndaky türkidilli taýpalar ol wagta çenli eýýäm mongol toparlarynyň täsirini özünde duýupdyrlar. Bu ýerde birleşdiriji ykdysady merkezler bolup biljek uly oazisler bolmandyr. Şol sebäpli hem gyrgyzlar oturymly ýaşayşa haýal geçipdirler, olarda taýpa guramasy geçmişde has berk bolupdyr.

Özbek halkynyň kemala gelmeginde iki esasy komponent-gadymy oturymly eýran we oazisleriň sähralyklarynyň türki dili ilaty gatnaşypdyr. Çarwalaryň oturymlylyga geçmegi dürli taryhy döwürlerde deň bolmandyr. Özbekistanyň oazislerinde oturymlylyga geçen we özbek etnonimi getiren soňky uly çarwa toparlary Aral we Kaspi deňizleriň arasyndaky sähralarda

Gyrgyzlar

göçüp-gonupdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen bolsa oturymlylyga geçýärler. XIV asyrdan has irki döwürlere degişli ýazuw çeşmelerinde bu etnonim duş gelýär. XVI asyryň başynda özbekler Horezmde, Zerawşan derýasynyň boýlaryndaky oazislere, Fer-

Özbek senetçiliginiň önümleri

gana jülgesinde, Daşkentde we beýleki oazislere kem-kemden oturymlylyga geçýärler. Garagalpklaryň kemala gelmegi mongollardan soňky döwürlere degişli we çarwa maldar taýpalarynyň gatnaşmagynda bolup geçipdir. XVI asyra çenli Syrderýanyň aşaky akymlaryna süýşen çarwalaryň birikmesi emele gelipdir. Bu ýerde garagalpklaryň ata-babalary ýarym çarwa hojalygyny ýöredipdirler, onda maldarçylygy ekerançylyk bilen utgaşdyrypdyrlar. XIX asyrdan garagalp halky gutarnykly düzülipdir.

Ýediderýalykda uýgur halkynyň etnogenezi geçipdir. Olara XX asyryň başyna çenli ýaşayan ýerleri boýunça kaşgarlar, jarkentler, tarançiler diýlipdir. 1917-nji ýyldan soň Ýediderýalyk oazisleriň oturymly we Hytaýyň ýakyn ýerleriniň türkidilli ilaty uýgurlar diýlip atlandyrylypdyr.

Türkmenler, gazaklar, özbekler, gyrgyzlar, garagalpaklar, uýgurlar altaý dil maşgalasynyň türki şahasynyň dillerinde gürleýärler. Täjikler Orta Aziýanyň uly halkларыndan indoýewropa dil maşgalasynyň eýran toparynyň dilinde gürleýän ýeke-täk halkdyr.

Orta Aziýanyň halkларыnyň etnogenezi we etniki taryhy dogrusynda maglumatlar ýörite etnologik edebiýatlarda giň beýan edilýär.

Hojalygy. Orta Aziýanyň territoriýasynda etnologlar 3 sany taryhy dörän hojalyk-medeni görnüşleri tapawutlandyryrlar: oazisleriň oturymly ekerançylary, sähralaryň we ýarym çöllükleriň çarwa maldarlary, oazisleriň çetlerinde we uly derýalaryň kenarlarynyň ýarym oturymly ekerançylary-maldarlary.

Oturymly ekerançylyk bilen türkmenler, täjikler, özbekler, şeýle-de gyrgyzlaryň, garagalpaklaryň, uýgurlaryň toparlary meşgullanypdyr. Göçme maldarçylyk bilen, esasan, gazaklar we gyrgyzlar meşgullanypdyr. Ekerançylyk bilen maldarçylygyň utgaşdyrylan hojalygyny türkmenler, özbekler, garagalpaklar we gazaklaryň toparlary ýöredipdirler.

Ekerançylyk Orta Aziýada örän gadymy döwürlerden bäri bellidir. Ekerançylyk medeniýeti Türkmenistanyň günortasynda b.e.öň V müňýyllykda ösüpdir. B.e. öň II müňýyllyga çenli ekerançy medeniýetiniň gerimi giňäpdir. B.e. öň I müňýyllykda ekerançylyk hojalygyň esasy görnüşi hökmünde Orta Aziýanyň hemme günorta sebitlerine ýaýrapdyr. Orta Aziýanyň ekerançylygynyň esasyny düzýän suwaryş desgalar hem gurlanda, hem ýöredilende uly zähmet güýçlerini talap edipdir. Ilatyň ägirt köpçüligi her ýyl kanallaryň we ýaplaryň arassalanmagyna, bejerilmegine, derýalaryň suw alyş desgalarynyň gurluşygynda zähmet çekipdirler. Daglyk ýerlerinde suwaryş sistemalary uly bolmandyr, sebäbi ekerançylyk üçin ýaramly ýerler azlyk edipdir.

Geçen döwürleriň oba hojalyk gurallary ýönekeý bolupdyrlar: demir uçly azal bilen ýer agdarylypdyr, mala bilen tekizlenipdir, hasyly orak bilen ýygnapdyrlar. Iri şahly mallar, atlar, düýeler tirkeg mallary hökmünde ulanypdyrlar. Kätmen, pil bilen sürümden başga hemme toprak işleri ýerine ýetiripdir. Bugdaý, arpa, çowdary, jöwen, dary, pagta ekilipdir. Bagçylyk, üzümçilik, bakja önümlerini ekmek hemme oazislerde ýaýrapdyr. Ekerançylygyň düme görnüşi hem ýöredilipdir.

Geçmişde Orta Aziýa halklarynyň ýaşaýan sebitlerine görä göçme maldarçylygynyň üç görnüşi bolupdyr: meridonal, wertikal we stasionar. Meridonal çarwa maldarçylygynda gyşlaglar ýaşalyan ýerleriniň iň günortasynda ýerleşipdir. Tomsuna sürüler demirgazyk tarapda bakylypdyr, güýzüň gelmegi bilen çarwalar günorta, gyşlaglaryna gidipdirler. Wertikal çarwa hojalygy daglyk sebitlere mahsus bolupdyr. Gyşy çarwalar jülgelede geçiripdirler, ýazyna mallar dag etekleriniň günortasynda bakylypdyr. Kem-kemden sürüler daglaryň gerişleri bilen beýiklige, dag çemenliklerine getirilipdir we tomsy bilen ol ýerlerde bakylypdyr. Güýzüne çarwalar sürüleri gyşlaga aşak düşüripdirler. Stasionar çarwa hojalygy Orta Aziýanyň gurak ýerlerinde ýaýrapdyr. Bu görnüşde mallar köp hereketde bolmandyr. Gyşy çarwalar sürüleri bilen gumda ýa-da dag jülgelerinde geçiripdirler. Tomsuna çarwalar guýularyň töwereginde ýerleşipdirler. Mal sürüleri ýaşaýyş yerinden 1 günlük ýol daşlykda bakylypdyr we her 1-2 günden suwa ýakmaga getirilipdir.

Orta Aziýa halklarynda senetçilik we hünärmentçilik hojalyk işjeňliginiň esasy ugurlarynyň biri bolupdyr. XIX asyryň ahyryna çenli bu sebitiň halklary hünärmentçilik önümçiliginiň 3 tapgyryny geçýär: gerekli önümleri her maşgalanyň öz güýçleri bilen öndürmek; professional ussalaryň öz ýaşaýan obasynyň ýaşaýjylary üçin önümleri öndürmek; hünärmentçiligiň oba hojalykdan dolulygyna aýrylmagy we ussalaryň önümleri bazar üçin öndürmegi. Hünärmentçiligiň ekerançylykdan aýrylmagy Orta Aziýada irki döwürlerde bolup geçdi. Hünärmentçilik önümçiligi oazislerde-şäherlerde we uly obalarda jemlenipdir. Senetleriň dürli ugurlara bölünmegi örän ösüpdür. Sungat

eserleriň derejesindäki türkmen halylary, keşdeleri, saý-sepleri, buhara we samarkant bezeg şaýlary we keşdeleri, gazak, gyrgyz keçepleri, täjik keramikasy we oýulyp nagyşlanýan agaç önümleri – bularyň hemmesi diňe sebitiň däl-de, eýsem, dünýä medeniýetiniň gymmatlyklarydyr.

Orta Aziýadan has uzaklarda Köneürgenjiň, Merwiň, Buharyň, Samarkandyň, Hywanyň arhitektura binalary giňden bellidir. Bu sebitiň halklarynyň çeperçilik sungaty goňşy halklaryň medeniýetine hem öz uly täsirini ýetiripdir.

Maddy medeniýeti. Orta Aziýada ýaşayyş jaýlar hojalyk görnüşlerine we daş gurşawyna görä dürli bolupdyrlar. Ekerançylyk oazislerde ýaşayyş jaýlar pagsadan gurlupdyr, daşyna pagsadan haýat çekilipdir. Daglyk ýerlerde ýaşayyş jaýlar öz gadymy görnüşlerini saklapdyrlar we daşdan, agaç sütünli (Türkmenistanda), äpişgesiz, diňe tüsse çykar ýaly tüýnükli we gapyly (Täjigistanda) bolupdyr. Şeýle-de ýaşayyş jaýlary gara öý, ýurta bolupdyr. Olaryň iki görnüşi: mongol we türki görnüşlerini tapawutlandyrýarlar. Birinjisinde, üçek konus şekilinde bolup, ikinjisinde gümmez görnüşinde bolupdyr. Gazaklarda, gyrgyzlarda, garagalpaklarda, özbeklerde bu ýaşayyş jaýlaryň iki görnüşi hem bolupdyr, türkmenlerde diňe gümmez görnüşli gara öýler adaty bolupdyr.

Milli egin-eşikde etniki tapawutlyklar has hem aýal eşiklerinde saklanypdyr. Erkek egin-eşiğiň esasynda tunika (göni, giň) görnüşli köýnek, giň balak, don bolupdyr. Egin-eşikleri ýün, nah, ýüpek matarlardan tikilipdir, keşde bilen bezelipdir.

Ruhy medeniýeti. Orta Aziýa halklarynyň ruhy medeniýeti iňňän baýdyr. Halk döredijiliginde dostluga, parahatsöýüjilige, hoşniýetli goňsuçylyga goýulýan sarpany wasp edýän eserler köp. Türkmenlerde «Oguznama», «Görogly», gyrgyzlarda «Manas», özbeklerde «Alpamyş» eposlary bellidir. Köpsanly meşhur şahyrlar, ýazyjylar, alymlar Orta Aziýa halklarynyň medeniýetine we dünýä medeniýetine özboluşly gaýtalanmajak goşandyny goşdular, öz eserleri bilen adamzadyň edebi altyn hazynasyna müdimi girdiler.

Orta Aziýa halklarynyň medeni däplerinde etniki özboluşlyk bilen birlikde umumy häsiýetleri hem görmek bolýar. Meselem, Nowruz baýramynyň belenilmeginde, epik eserlerine mahsusdyr. Bu eserlerde gahrymanlaryň ady, wakalar, aýry-aýry poemalaryň atlary meňzeş. Awestadan, sak eposyndan aýdysyklar rowaýatlarda, poemalarda duş gelýär. Türkmenlerde gadymyýetden gelýän bagşyçylyk sungaty iňňän ösendir.

IV bap

Günbatar Aziýanyň halklary

Günbatar (Alynky) Aziýanyň döwletleri: Türkiýe, Eýran, Owganystan, Saud Arabystanlygy, Yrak, Ýemen, Siriýa, Liwan, Iordaniýa, Katar, Kuweýt, Bahreýn, Oman, Birleşen Arap Emirlikleri, Kipr, Izrail. Ilaty – 300 mln adam.

Türkiýede ilatyň aglabasy türkler, olaryň arasynda özboluşly, geçmişde çarwa, etnografik topar-ýürýükler (ýüwrük sözünden bolmagy ähtimal) hem bar. Şeýle-de Türkiýede kürtler, azerbaýjanlar, türkmenler, araplar, tatarlar, gruzinler, grekler, albanlar, ermeniler, çerkesler, lazlar ýaşaýarlar. Döwlet dili - türk dili.

Eýranda ilatyň aglaba bölegi parslar. Şeýle-de kürtler, lurlar, bahtiarlar, gilýanlar we mazendaranlar, azerbaýjanlar, afşarlar, kaşkaýlar, türkmenler, ermeniler, araplar ýaşaýarlar. Eýranyň döwlet dili – farsî.

Owganystan hem köpmilletli ýurt. Ilatyň ýaryndan gowragy - owganlar (puştunlar). Şeýle-de täjikler, özbekler, türkmenler, hazareýler, buluçlar, nuristanlar ýaşaýarlar. Owganystanyň döwlet dilleri-puştu we dari. Arap ýurtlarynda ilatyň köp bölegini araplar tutýarlar, şeýle-de kürtler, parslar, hindiler, aýsorlar, buluçlar, türkmenler ýaşaýarlar. Afrikadan gelenler, orta asyr ýewropa kolonistleriniň nesilleri-lewantiýler ýaşaýarlar. Olaryň aglabasy arap dilinde gürleýärler. Günbatar Aziýanyň halklarynyň dilleri 3 uly we birnäçe kiçi dil maşgalalaryna degişli: indoýewropa, altaý we

semit-hamit dil maşgalalary. Indoýewropa dil maşgalasy, esasan, eýran şahasy bilen görkezilendir. Bu şahanyň dillerinde parslar, puştunlar, kürtler, täjikler, buluçlar, lurlar, hazareýler, çoraýmaklar, gilyanlar, talyşlar gürleýärler. Dard şahasynda nuristanlar gürleýärler. Indoýewropa dillerinde grekler, ermeniler, albanlar, bosniýalar gürleýärler. Türkler, azerbaýjanlar, özbekler, türkmenler, kaşkaýlar altaý dil maşgalasyna degişli. Semit dillerinde araplar, Izrailiň ýewreýleri, aýsorlar gürleýärler. Olardan başga Günbatar Aziýa Kawkazdan göçüp gelen halklar kawkaz dillerinde gürleýärler. Antropologik deňişliligi boýunça Günbatar Aziýanyň halklarynyň aglaba bölegi ýewropeoidler; Eýranda ýaşayan hazareýler mongoloid keşbinde; Arabystan ýarym adasynyň ilatynyň kabirlerinde negroid gatymy duýulýar.

Etnogenezi. Alynky Aziýada irki we giçki paleolitde häzirki zaman adamyň kemala gelmegi bolup geçýär. Mezolit döwründe Gündogar Ortaýer deňizliginde natufiýa medeniýeti, ondan demirgazykda zarziýa medeniýeti döreýär. Arheologik maglumatlara görä, mezolit döwründe bu sebitlerde ösümlikleri medeniýetleşdirmek we haýwanlary eldekileşdirmek boýunça synanyşyklar başlanýar we b.e. öňki X-IX asyrlarda geçiniň, goýnuň eldekileşdirilmegi, medeni ekinleriň döremegi bilen tamamlanýar.

Ol döwürdäki Günbatar Aziýanyň ilatynyň etniki düzümini kesgitlemek kyn mesele. Ýöne antropologik taýdan onuň ýewropeoid bolandygyny takyk aýdyp bolýar. Alynky Aziýanyň etnik düzümi barada ilkinji maglumatlar b.e.öň IV-III müňýyllyklarda peýda bolýarlar. Sol wagt şumerler Günorta Mesopotamiýada gadymy döwlet emele getirip, öz hatyny döredýärler. Alynky Aziýanyň etniki we dil düzümi gadymyýetde, şeýle-de soňraky döwürlerde hem dürlüligi bilen tapawutlanypdyr. B.e.öňki III müňýyllykda akkad halkynyň goýup giden ýazuw ýadigärlikleri bu halkyň semitdilli bolandygyndan habar berýär. Beýleki halklar bilen bilelikde akaddlar Wawilon siwilizasiýasyny döredipdirler.

B.e.öňki II müňýyllykda semit dilli halklaryň ýaýramagy dowam edipdir. Hananeýler, arameýler Tigr we Ýewfrat derýalarynyň araly-

**Arap zenany milli
egin-eşikde**

gyndaky ýerlerde ýerleşipdirler. Arap ýarymadasynda araplaryň ata-babalary mesgen tutupdyrlar. Bu döwürde Alynky Aziýada indoýewropa dil maşgalasyna degişli halklar peýda bolýarlar. Olar Hett döwletini emele getirýärler.

B.e. öňki I müňýyllykda indoýewropa dil maşgalasyna degişli halklaryň ýaýran sebitlerinde güýçli döwletler bolan Midiýa, Baktriýa, Parfiýa döreyär. Şol bir wagtda çylşyrymly we köpsanly etniki ýagdaýlar bolup geçýär, dürli etniki umumylyklar peýda bolýarlar. Bu halklaryň arasynda bolup geçen arabaglanysyklaryň netijesinde häzirki Eýranda, Owganystanda, Gündogar Türkiýede

ýaşayan halklar kemala gelipdirler.

Günbatar Aziýanyň etniki we medeni ýagdaýlaryna VII-VIII asyrlaryň arap ýörişleri özüniň uly ähmiýetini ýetiripdir. Araplaryň Alynky Aziýanyň ilatynyň uly bölegine täsiri bolupdyr. Şol bir wagtda özleri hem Mesopotamiýanyň ilaty bilen garyşypdyrlar. Täze etniki umumylyklar döräpdir, häzirki zaman arap halklary kemala geldiler.

Alynky Aziýanyň etniki düzümine X asyrdan başlan we ondan soňky ýüzylylyklarda dowam eden Orta Aziýanyň halklarynyň göçüşligi uly ähmiýetini ýetiripdir. Has hem seljuklaryň XI asyrdaky ýörişi ähmiýetli bolupdyr. Türki halklaryň Alynky Aziýa gelmegi XII asyrdan hem, mongol ýörişleri wagtynda hem dowam edipdir. Netijede türkler, azerbaýjanlar we beýleki halklar kemala gelipdirler. Alynky Aziýanyň halklarynyň dil we antropologik düzümine, medeniýetine mongollaryň uly ähmiýeti ýetmändir. Ýöne olaryň ýörişleriniň netijesinde bolup geçen halklaryň göçüşliginiň uly etniki netijeleri bolýar. Köp halklar mongollardan soňky döwürde gutarnykly düzülipdirler.

Hojalygy. Günbatar Aziýada dürli ekinler ýetişdirilýär. Arap ýurtlarynyň köpüsinde bugdaý, arpa, hurma agajy, şaly, sitruslar, käbir ýerlerde tehniki öşümlükler, Ýemende kofe ýetişdirilýär. Gündogar Ortaýer deňziniň subtropik sebitlerinde alma, üzüm, sitruslar, hurma ekilýär. Türkiýede, Eýranda, Owganystanda däneler bilen birlikde pagta, üzüm, temmäki, miweli agaçlar köp ekilýär. Eýranda aýratyn ýokary hasylyly şalynyň sortlaryny ekýärler.

Bu ýurtlarda dürli öý jandarlaryny we guşlaryny ösdürip ýetişdirýärler. Düyeler, esasan, Arap ýarymadasynda idedilýär. Eýranda, Owganystanda, Türkiýede, Günbatar Aziýanyň çöllerinde, ýarymçöllüklerinde we daglarynda çarwa hojalyk–medeni görnüşi ýaýrapdyr. Ol öz düzümine çarwa, ýarym çarwa we ýarym oturymly maldarçylygy jemläpdir. Häzir bu görnüşleriň gerimi azaldy, olar bilen araplaryň bir bölegi, puştunlar, kürtler, buluçlar, ýarymçarwa ýürükler meşgullanýarlar. Arabystanyň beduinleri esasy bir örküçli

Türk halyçy zenanlary

Syrçaly gap

düýeleri we tohum atlaryny ýetişdirýärler. Beduinler, puştunlar, buluçlar, kürtleriň bir bölegi ownuk şahly mallary, düýeleri, atlary ýetişdirýärler. Alynky Aziýada ýarymoturymly maldarçylyk hem käbir sebitlerinde duş gelýär. Hojalygyň bu görnüşinde diňe ownuk mallar däl-de, eýsem, iri şahly mal, düýeler, atlar hem ýetişdirilýär. Angor geçilerini ösdürip ýetşirmekden ybarat özboluşly ýarym oturymly maldarçylyk Türkiýänyň ilatynyň käbir toparlarynda dowam edýär. Bu geçilerden meşhur angor ýüňi – moher alynýar.

Alynky Aziýada senetçilik we hünärmentçilik irki döwürlerden bäri ösendir. Eýýäm gadymyýetde demir işlemegiň usullary giňden belli bolupdyr, ýarag ýasamak üçin niýetlenen meşhur damask polady oýlanyp tapyldy.

Ýokary sungata eýe altyn-kümüş şaý-sepler ýasalýar. Şeýle bezeglere pöwrize, rubin, hakyk bezeg daşlary goýulýar. Daşda, süňkde, gymmatbaha agaçda oýup nagyşlamak sungaty örän kämilleşendir. Alynky Aziýada inçe halylar dokalýar, gap-gaçlar ýasalýar. Öňki döwürlerde dokmaçylyk hem ösen bolupdyr. Senediň bu görnüşi häzir seýrek duş gelýär we diňe oba ýerlerinde milli egin-eşik üçin ýüň, ýüpek we nah matalaryň dokalyşyny görmek bolýar.

Geçen asyrda senetler we hünärmentçilik sebitde ýiteňkirläpdir we senagat önümleri bilen çalşylypdyr. Häzirki wagtda syýahatçylygyň giňden ösmegi bilen we etnografik sowgatlara islegiň artmagy bilen köp adaty halk senetleri dikeldilýär, ösdürilýär.

Maddy medeniýeti. Alynky Aziýanyň oba ilatynyň ýaşaýyş ýerleri tebigy şertlere we ýerli däplere görä tapawutlanýarlar. Türkiýede obalar deňiz kenarlarynda we baýyrlyklarda, Eýranda daglaryň eteginde we baýyrlyklarda, Owganystanda, esasan, daglyk ýerlerde, Arap ýarym adasynda, daglarda, düzlüklerde ýerleşýärler.

Alynky Aziýanyň ekerançylarynyň obalary adatça uly, köçeleriň gurluşynyň belli bir tertibi ýokdur. Diňe soňky onýyllyklaryň içinde dörän obalaryň meýilleşdirilişi tertipli. Adaty her uly obanyň merkezinde bazar meýdançasý, çayhana, administratiw jaýlar ýerleşýär. Merkezden köçeler birnäçe tarapa uzap gidýärler. Çarwalaryň we ýarymçarwalaryň obalary wagtlaýyn, passyllaýyn bolýar. Has ululary we uzak möhlete niýetlenenler tomusda emele gelýärler.

Merkezi Arabystanyň beduinlerinde şeýle tomusky ýaşaýyş obalary birnäçe çarwa öýleri emele getiripdirler. Olar guýularyň ýa-da beýleki suw çeşmeleriniň töwereginde ýerleşýärler. Garyndaş maşgallaryň öýleri özboluşly kwartallary emele getirýärler. Çarwa toparynyň baştutanynyň çadyry ilki goýulýar, sebäbi däbe görä myhmanlar önürti bu çadyrda düşlemeli. Çarwa öýler ýüň matadan ýa-da brezentden bolan çadyrlardan, gara öýlerden ybaratdyr. Kähalatlarda öýüň içi tuty bilen ikä bölünýär: öňki bölegi erkekleriňki, ikinji bölegi aýallara degişli.

Ekerançy we maldarçy ilatda jaýlaryň görnüşleri dürli-dürlüdür. Olar pagsadan, çig kerpiçden salynýar. Ýerli şertlere görä hojalyk jaýy ýa-da ýaşaýyş jaý birikdirilip salynýar ýa-da aýratyn gurulýar. Köplenç, jaýlar beýik haýatlar bilen gurşalýar. Jaýlaryň içki bezegi käbir sebitlerde keçelerden, haly-palaslardan, agaç sekilerden – ýataklardan, sandyklardan ybarat. Türkiýede, Eýranda nagyşlanan pesrāk mebel goýlupdyr. Häzirki wagtda fabriklerde öndürilen mebeller ýaýran.

Alynky Aziýanyň milli eşikleri umumy görnüşi boýunça meňzeş, başgaplary dürlüligi bilen tapawutlanýarlar.

Has ýaýran erkek eşigi giň, ýeňli köýnekden we balakdan, dondan ýa-da plaşdan ybarat. Gyşda goýun derisinden possun geýýärler. Türk daýhanlary köýnegiň üstünden nah ýeňsiz ýa-da kurtka geýýärler. Puştun erkekleri eşigini ak ýa-da çal reňkdäki, eliňi çykarmak üçin

Eýranyň senetçilik önümleri

ýörite kesilen plaş bilen üstüni ýeirýärler. Ekerançy ilat, esasan, nahdan egin-eşikleri geýýär. Çarwalarda gyşky eşik ýüň matadan tikilýär. Araplaryň erkek kufiýa başgabyňyň daşyndan iki gat, ýüňden igal ýüpi bilen berkidilýär. Arap rowaýatyna görä, çarwalar öňki döwürlerde çölde düýe uzaga gitmez ýaly, onuň aýagyny duşaklapdyrlar. Ýola düşmeli wagty, ýüp ýatdan çykmaz ýaly, düýebakar ony towlap, kellesine goýupdyr. Owganystanda milli erkek başgaby baganadan tikilýär. Türkiýede geçmişde gyzyly reňkli feska başgabyňy geýmek giň ýaýran bolupdyr. Şäherlerde häzir ýewropa eşiği geýilýär.

Milli aýal eşiği adatça uzyn köýnekden we pasyla görä dürli ýeňsizlerden, donlardan ybaratdyr. Egin-eşikler biçiwi we reňkleri boýunça tapawutlanýarlar. Başgap esasy ýaglyk, pürenjekdir. Şaý-sepleri dakynmak hem giňden ýaýran. Aýal egin-eşikleri hem erkekleriňki ýaly, soňky döwürlerde döwrebaplaşýar.

Adaty tagamlary: bugdaý çöregi, süýt önümleri, et, tüwi, dürli dänelerden bişirilýän tagamlar, nohutlar, peýnir, gök önümler, miweler, hurma, zeýtun, hozlaryň dürli görnüşleri. Tagam rasionynda gara we gök çay, narpyzly çay, kofe uly orun eýeleýär. Çarwalarda süýtturşy önümleri giňden ulanylýar.

Ruhy medeniýeti. Günbatar Aziýanyň halklarynyň döredijiligi örän gadymdyr we köpgörnüşlidir. Şonuň üçin oňa umumy häsiýetlendirme bermek bolar.

Araplaryň halk döredijiligi folkloryň dürli görnüşlerini öz içine alýar: eposlar, ertekiler, rowaýatlar we ş.m. Oturymly ekerançylarda we çarwalarda baý halk saz medeniýeti bardyr. Dep, üflenip çalynýan, kirişli saz gurallaryň dürli görnüşleri ýaýrandyr. Baýramçylyk günlerinde aýdym-sazly, tansly tomaşalar gurnalýar. Halk lukmançylygy köp asyrlyk tejribä we dermanlyk otlaryň giňden ulanylmagyna esaslanýar. Orta asyrlarda arap dünýäsiniň şäher merkezleri ylmyň, bilimiň, sungatlaryň ösen ýerleri bolupdyr we olar dünýä medeniýetini baýlaşdyrypdyrlar. Türk halk sungaty köpdürliligi bilen tapawutlanýar. Halk akyldary Hoja Nasreddin barada rowaýatlar dünýä bellidir. Milli däplerini halk bagşylary dowam etdirýärler. Olarsyz obalarda

bir baýramçylyk hem geçmeýär. Gurjak teatry, kölegeler teatry halkyň isleginden peýdalanýar.

Eýranda halk döredijiliginiň hemme ugurlary giň ýaýrandyr. Taryhy rowaýatlar, gadymy we orta asyr eposlary eýran folklorynda uly orun eýeleýär. Gurjak teatry, halk şahyrlaryň we sazandalaryň bäsleşikleri ilatyň arasynda uly söýgüden peýdalanýar.

Owgan halk döredijiliginde folklor saz eserleri, halk teatry, aýdymlar, tanslar giň gerime eýedir. Puştunlarda gysga aýdymlar, ertekiler gowy görnüp aýdylýar. Adanhan we Dürhan halk gahrymanlary baradaky epik eserler giňden bellidir. Puştunlaryň toýlarynda söweşjeň tanslar ýerine ýetirilýär, at çapysyklar geçirilýär. Halk lukmançylygynda gadymy usullar ulanylýar. Alynky Aziýanyň ilatynyň aglabasynda yslam ýaýrandyr. Hristian dinine liwan araplarynyň bir bölegi (maronitler), prawoslaw grekler, aýsorlar, ermeniler we käbir beýleki toparlar degişli. Izrailde döwlet dini iudaizm. Alynky Aziýada sinkretik, ýagny birnäçe dinleriň goşulmagynda emele gelen dinler hem bar. Liwanda we Siriýada ýaşaýan druzlaryň, alawitleriň, gebrleriň dini ynançlary özünde birnäçe dinleriň elementlerini saklaýar. Alynky Aziýanyň ilatynyň gadymy dinleriniň biri zoroastrizmdir (otparazçylyk). Häzirki döwürde bu din köp babatda üýtgän görnüşinde, mazdaizim ady bilen Demirgazyk-Günbatar Hindistanda ýaşaýan parslarda saklanýar.

V bap

Gündogar Aziýanyň halklary

Bu giňişleýin sebite Hytaý, Ýaponiýa, Günorta Koreýa, Koreýa Halk Demokratik Respublikasy, Mongoliýa degişli. Ilaty 1 mlrd 575 mln adam.

Etnogenez we etniki taryhy. B.e. öňki V-IV müňýyllyklarynda Gündogar Aziýanyň ýerlerinde birnäçe neolit medeniýetleriniň merkezleri döräpdirler. Olaryň biri häzirki Hytaýyň deňizýaka sebitinde, Szýansu we Çzeszyan prowinsialarynda ýerleşipdir we sinlýangan

medeniýeti adyny alypdyr. Ony döredijiler şaly ekipdirler, diregli jaýlarda ýaşapdyrlar. Süňk galyndylara laýyklykda, sinlýanganlar kämillik ýaşyna ýeten oğlanlarda inisiasiýa däbine görä öňki dişlerini döwürdirler. Bu döp soňra Okeaniýanyň köp halklaryna mahsus bolupdyr.

Sinlýangan medeniýeti bilen birlikde günbatarda, Huanhe derýasynyň boýlarynda b.e.öň V müňýllygyň ahyrynda-IV müňýllygyň başynda ýene bir neolit ýanşao medeniýeti döredipdir. Olaryň hojalygy darynyň bir görnüşiniň-çumiza ekinini ekmekde esalanyndyr. Ýanşao lylylar ýerkümede ýaşapdyrlar. Senetçilikde keramiki gaplary ýasamaklyk ýörgünli bolupdyr. Takmynan, b.e. öňki IV müňýllygyň ortalarynda ýanşao taýpalary iki şaha bölünýärler: bir bölegi günbatara, Huanhe derýasynyň kenarlaryna, beýlekisi gündogara, derýanyň orta akymyna gidýärler. Günübatar şahasy soňra tibet-birman halklaryny emele getiripdir, gündogar şahasy gadymy-hytaý etnosynyň düzümine giripdir. B.e. öňki III müňýllykda gündogar ýanşao lylylar Orta-Hytaý düzlüğünde günorta taýpalara duşýarlar. Bu iki etniki toparlaryň arabaglanyşygynda protohytaý dili emele gelýär. Sýa we şan (in) protohytaý taýpalary b.e. öňki II müňýllykda iri taýpa birleşmelerini döredýärler. Olaryň jümmüşinde bolsa döwletiniň ilkinji görnüşleri döredipdir.

Mongol zenany

Şol wagtlar demirgazyk-gündogar Hytaýda we Koreýa ýarymadasynyň bir böleginde protohytaýlardan özläriniň fiziki görnüşi we dili boýunça tapawutlanýan taýpalar ýaşapdyrlar. Olar häzirki tungus-mançžur halklarynyň ata-babalary bolupdyrlar. Ýapon adalaryna ilkinji ýaşajylaryň – protoaýnalaryň näwagt gelendikleri belli däl, ýöne olaryň Günüorta-Gündogar Aziýanyň günortasynda düzülendikleri çak edilýär. Günüorta taýpalar gadymy koreýleriň etnogenezine hem gatnaşypdyrlar.

Ýapon bagy

B.e.öňki I müňýyllykda Orta-Hytaý düzlüginde gadymy hytaý etnosynyň emele gelmeginiň uzak döwri tamamlanýar. Bu etnos huasýa ady bilen belli bolupdyr. Gadymy hytaýlaryň etniki umumylygy gadymy hytaý patyşalyklarynyň birleşmegine we b.e.öňki III asyrdan Sin we Han imperiýalaryň döremegine getirýär. Takmynan, şol döwürde Mongoliýanyň düzlüklerinde sunnu altaý dilli çarwalaryň etniki umumylygy kemala gelýär. Han imperiýasy bilen uzaga çeken çaknyşyklaryň netijesinde sunnular biziň eýýamymyzyň ilkinji asyrlarynda ikä bölünýärler: bir topary Han imperiýanyň düzümine girýär, ikinjisi demirgazyk-günbatara süýşýär we wagtyň geçmegi bilen ýene-de birnäçe etniki taýpalary özüne siňdirip, gunlar ady bilen belli bolýarlar.

Şol döwürlerde Mongoliýanyň düzlüklerine mongol dilli sýanbiýler gelýärler. Koreýanyň demirgazygynda Kogure döwleti, günorta taraplarda Silla we Pekçe döwletleri döräpdirler. Ýapon adala-

rynda gadymy döwletler döreyär, olaryň arasynda Ýamato has belli bolupdyr.

III-VI asyrlar kähalatlarda «Gündogar Aziýa halklarynyň göç-hä-göçlügi» eýýamy diýlip atlandyrylýar. Dürli taryhy sebäplere görä Gündogar Aziýanyň ägirt uly halk köplükleri herekete gelýärler we etniki arabaglanyşyklar üçin esaslary döredýärler.

VII-XII asyrlara çenli Gündogar Aziýanyň territoriýasynda bu sebitiň ilatynyň ata-babalary hasaplanýan hemme halklar eýýäm düzülipdir. Bu döwürde ýapon we koreý etnoslarynyň konsolidasiýasy bolup geçipdir, häzirki mançžurlaryň ata-babalary kemala gelipdir, taý toparynyň aýry halklarynyň çetleşmegi bolup geçipdir, häzirki tibetlileriň ata-babalarynda döwlet emele gelipdir, mongollaryň etnogeneziniň düzülişi tamamlanypdyr we häzirki hytaýlaryň han etniki umumylygy döräpdir.

Gündogar Aziýada halk 5 uly dil maşgalalarynyň dillerinde gürleýärler: altaý, sino-tibet, awstroneziý, taý we awstroaziat. Koreýleriň, ýaponlaryň we aýnlaryň dilleri bu bölünişikden aýratyn orny eýeleýärler. Ýöne soňky wagtlarda koreý we ýapon dilleriniň altaý maşgalasynyň dilleri bilen garyndaşlygynyň bardygy baradaky pikirler öňe sürülýär. Altaý dil maşgalasy 3 sany esasy toparlara bölünýär. Birinjisine, türki toparyna, bu sebitde ýaşayan uýgurlar, salarlar, gazaklar, gyrgyzlar degişli. Mongol toparyna Mongoliýada we Hytaýyň territoriýasynda ýaşayan mongollar, şeýle-de Hytaýda ýaşayan dunsýan, tu halklary we käbir beýleki halklar degişli. Tungus-mançžur toparyna mançžurlar, sungari halklary, ewenkler, oroçenler degişli. Sino-tibet maşgalasyny 2 dil toparyna bölmek bolýar: hytaý we tibet-birman. Birinjisine hytaýlar degişli, ikinjisine tibetler we Hytaý Halk Respublikasynyň günorta-günbatar böleginde ýaşayan iszu, baý, tuszýa, hani, lisu, nasi halklary degişli. Awstroaziat dilleri biziň döwrümüzde, esasan, seredilýän sebitiň daşynda- Günorta-Gündogar Aziýada ýaýrandyr. Hytaýyň territoriýasynda bu dillerde iki etnik topary gürleýär: mýao-ýao (mýao, ýao, şe, gelao halklary) we mon-khmer (kawa, benlun, bulan).

Taý dilleri üç topary emele getirýärler: taý (çžuan, buýlar, taýlar), kadaý (li, Demirgazyk Wýetnamda) we kam-şuý (ýa-da dun-şuý, Günorta Hytaýyň uly bolmadyk iki halkyň atlary). Awstro-neziý maşgalasynyň dillerinde, esasan, Gündogar Aziýanyň daşynda-Günorta-Gündogar Aziýada we Okeaniýada gürleýärler. Seredilýän sebitde bu dilde Taýwan adasynyň ýerli ilaty gürleýär-etnografik edebiýatyndan olar gaoşanlar ady bilen belli.

Koreý gyzlary

Antropologik düzümi boýunça Gündogar Aziýanyň ýerli ilatynyň aglabasy uly mongoloid rasasyna degişli. Bu rasanyň ilki kemala gelmegi hut şu sebitde bolup geçdi. Mongoloid rasasy iki kiçi rasa bölünýär: ýuwaşokean we kontinental mongoloidlere. Häzirki zamanyň Gündogar Aziýa ilaty ýuwaşokean mongoloidleriň Gündogar Aziýa toparyna degişli bolup, şu rasa şahalary bilen görkezilen: demirgazyk, koreý-mançžur, amur, gündogar tibet.

Ýuwaşokean mongoloidleriniň günorta aziýa toparyna Hytaýyň günortasynda ýaşayan köpsanly halklary degişli. Gündogar Aziýanyň halklarynyň arasynda häzirki ýaponlar Gündogar Aziýa we Günorta Aziýa mongoloidleriň aralyk ýagdaýyny eýeleýärler. Aýnlaryň özboluşly görnüşi bar. Olar Gündogar Aziýanyň territoriýasynda antropologiýasynda awstraloid görnüşi has köp saklaýan halkdyr. Kontinental ýa-da klassik mongoloidlere ilkinji nobatda mongollar degişli.

Hojalyk-medeni görnüşleri. Gündogar Aziýada hojalyk-medeni görnüşleriniň geografik şertleri, ilkinji nobatda tebigy-howa we landşaft bilen baglanyşyklygy mese-mälimdir. Ýyly subtropik we aramylaýym geografik guşaklaryň täsiri bu ýerde hojalyk-medeni görnüşleriniň dürlüliginiň emele gelmegine getirdi.

Geçen döwürlerde Gündogar Aziýada ýaýran hojalyk-medeni görnüşler köp üýtgeşmeleri başdan geçirdiler, käbirleri bolsa häzirki wagtda galyndy görnüşde saklanýarlar. Olary 4 topara birikdirip bolar.

Awçylaryň, balykçylaryň we ýygnaýjylaryň hojalyk-medeni görnüşleri Gündogar Aziýanyň territoriýasynda taryhy jähtden iň gadymlarydyr. Olar mezolit eýýamynda döräp, arassa görnüşde bu sebitiň hiç bir halkynda saklanyp galmandyr. Ýöne ýyly guşagyň tokaý ýygnaýjylarynyň we awçylarynyň hojalyk medeniýetiniň keşplerini Hytaýyň mon-khmer halklarynda (kawa, benlun, bulan); ara mylaýym guşagynyň ýygnaýjylarynyň we balykçylarynyň hojalyk-medeni görnüşleri Ýaponiýanyň aýnalarynda häzir hem azda-kände duşmak bolýar.

Neolit eýýamy ilkinji hojalyk-medeni görnüşleriniň biri bolan kätmen ekerançylygynyň döremegi bilen baglydyr. Kätmen ekerançylaryň medeniýeti Orta-Hytaý düzlüginde b.e.öňki V müňýyllygyň ahyrynda döreýär. Olar derýalaryň ýakalarynda çumiza we dary ekipdirler. Ekerançylyk bilen doňuzlaryň we itleriň öý mallary hökmünde idedilmegi bagly bolupdyr. Bu iki jandarlaryň eti azyk rasionda ulanylypdyr.

B.e. öň I müňýyllykda kätmen ekerançylygy sürümli ekerançylyk bilen çalşylypdyr. Onuň ýaýramagy demir gurallaryň ulanylyşy bilen bagly bolupdyr. Bu hojalyk-medeni görnüş wagtyň geçmegi bilen hytaýlarda, koreýlerde, mançžurlarda möhüm orny eýeläpdir. Onuň esasy bolup, demir uçly azalyň ulanmagy bolupdyr. Azala öküzleri goşup ýeri sürýärler. Hasyly özboluşly demir oraklar bilen orýarlar. Bugdaý, dary, çumiza, az mukdarda şaly ýaly дәne ekinleri bilen birlikde bu hojalyk-medeni görnüşini üçin noýbalaryň we has hem soya nohudynyň ösdürilmegi häsiýetlidir. Soýadan sebitiň halklarynyň milli tagamlary bolan duzly soýa goýaltmasyny we soýa dorogyny taýýarlaýarlar.

Şeýle-de pagtany, tut agajyny, rami ekinini ýetişdirýärler. Tagam rasionynda badat uly orny eýeleýär. Gündogar Aziýanyň günortasynda ýaşaýan halklarda, Ýaponiýada we Koreýanyň günortasynda

sürümli ekerançylaryň ara mylaýym zolagyndaky hojalyk-medeni görnüşi ýaýran. Esasy oba hojalyk ekini-şaly. Gök ekinleriň we bagçylygyň orny uludyr. Pagta, ýag alynýan osümlikler, çay köp ekilýär. Hojalyk-medeni görnüşleriniň dördünjisi maldarçylyk. Ol mongol, türki we tungus-mançžur halklarynda ýaýran. Häzirki Mongoliýanyň territoriýasynda baryp b.e. öň I müňýyllykda çarwa maldarlaryň hojalyk-medeni görnüşi döräpdir. Goýunlaryň, atlaryň we az mukdarda iri şahly mallaryň ösdürip ýetişdirilmegi passyllaýyn göçüşliklerde esaslanandyr. Hytaýyň demirgazyk gündogarynda oroçenleriň aýry toparlarynda we ewenklerde sugundarçylyk ýaýrandyr.

Ýapon çay gap-gaçlary

Maddy medeniýeti. Gündogar Aziýanyň ýaşaýyş jaýlarynyň köpdürlüligi ilki bilen hojalyk-medeni görnüşleriniň aýratynlyklary bilen baglanyşykly. Oturymly ekerançylarda hemişelik, uzak möhletli jaýlar, çarwa maldarlarda bolsa göçürilýän jaýlar bolupdyr.

Gündogar Aziýanyň ekerançy halklarynda b.e. öň IV-III müňýyllyklarda ýerkümeler, soňra diregli jaýlar ýüze çykypdyr. Sebitiň halklarynyň köpüsinde karkas jaýlary ýaýran: üçeň esasy agramy pürslerden we örtgülerden emele gelýän karkasyň üstüne düşýär, diwarlara bolsa agram düşmeýär diýen ýaly.

Jaýlaryň adaty karkas-pürs gurluşy hytaýlaryň, koreýleriň, ýaponlaryň, taýlaryň, mon – khmerleriň ýerüsti we diregli jaýlary üçin häsiýetli. Tersine, Sinszyan uýgurlarynda we tibetlerde çig kerpiçden we daşdan gurulýan berk diwarly jaýlar ýaýran. Jaýlarda ojagyň ýerleşşi hem dürlüdir. Ara mylaýym guşagyň diregli jaýlarynda ojak diňe nahar bişirmek üçin ulanylýar: toprak doldurylan gapda ot ýakylýar. Hytaýlaryň we ýaponlaryň jaýlarynda hemişelik ojak bolmandyr we ýylyň sowuk paslynda içi kömürli geçirilýän maňňal bilen ýylanylypdyr.

Hytaý küýzesi

Çarwa maldarlaryň jaýlary wagtyň geçmegi bilen üýtgäpdir. Hytaý ýazuw çeşmelerinden belli bolşy ýaly, gadymyýetde çarwalarda çybyklaryň üstünden keçe bilen örtülýän çatmalar bolupdyr. B.e. I müňýyllygynda Gündogar Aziýanyň çarwalarynda gara öý görnüşinde göçürilýän jaýlar peýda bolupdyr. Daglyk ýerlerde ýaşayan çarwa maldarlaryň jaýy keçeden ýa-

da köplenç, gara reňkde küti ýüň matadan çatma bolupdyr.

Çarwa maldarlaryň egin-eşikleri gadymdan olaryň hojalygynyň aýratynlyklaryna uýgun bolupdyr. Meselem, balak çarwalaryň «oýlap tapmasy» bolupdyr, sebäbi aty münmekde örän oňaly bolupdyr. Diňe soňraky döwürlerde balak ekerançylarda peýda bolupdyr. Gündogar Aziýanyň çarwalarynda kelte don geýlipdir. Özi hem donuň bir tarapy çep tarapynyň üstüne ýapylypdyr. Uzyn gonçly, deriden ýa-da keçeden ädik geýipdirler. Çarwalardan tapawutlylykda ekerançylaryň egin-eşigi sag tarapyna ýapylypdyr. Bu dăp hytaýlaryň milli geýminde hâzire çenli saklanypdyr. B.e.öň IV-III asyrlarda gadymy hytaýlar öň özüne tanyş bolmadyk balagy çarwalardan kabul edýärler. Ilkiler ony diňe harby adamlar geýipdirler, soňra balak hem erkek, hem aýal eşiginiň esasy komponentine öwrülipdir. Koreýleriň milli eşigi özboluşly, esasan hem aýallaryňky: kelte kofta, giň ýubka, bilinden ýokarysy uzyn guşak bilen guşalýar.

Gündogar Aziýanyň halklarynyň maddy medeniýetiniň döwrebaplaşýanlygy we ýewropalaşan egin-eşikleriň giň möçberde ýaýraýanlygyna garamazdan, Ýaponiýa ýaly ykdsady taýdan ýokary ösen döwletde milli kimono eşiginiň etniki aýratynlygynyň berk saklanmagy gyzykly bellemeli ýagdaýdyr.

Gündogar Aziýanyň halklarynyň tagamlarynda iki dürli toplum höküm sürýär. Birinjisi, çarwa maldarlar üçin, ikinjisi, ekerançylar üçin häsiýetlidir. Çarwa halklarda et we süýt önümleri esasydyr. Mongollaryň ynamynagörä, atlarwegoýunlar «gyzgyndemli» jandarlar we şonuň üçin olaryň

etleri sygyr etinden peýdaly hasap edilýär. Süýt-den köp önümleri taýýarlaýarlar: gatyk, gymyz, ýag, peýnir. Undan bişirilýän tagamlar köpdäl – esasy borsog-pişme, halmag-gaýmakdan ýugrulan we gowrulýan hamyr önümi we ş.m.

Gündogar Aziýanyň halklarynyň köpüsinde diýen ýaly esasy nahar däneden ýa-da undan bişirilýär (hytaýlarda çžuşi, ýaponlarda sýuseýoku), esasy däl nahar - gök önümlerden, etden ýa-da balykdan bişirilýär (hytaýlarda fuşi, ýaponlarda fukuseku). Esasy naharyň dürli görnüşleriniň içinde bugda bişen tüwi birinji orunda durýar; demirgazyk hytaýlarda tüwiniň ýerine, köplenç, bugdaý ýa-da mekgejowen unundan bugda bişen duzy kem çörek önümi (mantou), şeýlede dürli kökeler iýilýär. Esasy däl nahary ownuk dogralan önümleri tegelek çuňňur saçda gowurmak bilen taýýarlaýarlar. Ýapon tagamlarynyň aýratynlygy dürli ot-çöpleri goşup, çig görnüşde balyk iýmekdir (saşimi, suşi). Bişen tüwi hökmany suratda gyzgyn görnüşde saçaga goýulýar we käselere salnyp iýilýär. Goşmaça tagamy (ony birnäçe görnüşde taýýarlaýarlar) uly gapda ortada goýýarlar. Islege görä ony agaç taýajyklaryň kömegi bilen alyp iýýärler. Süýdi we aýratyn süýtturşy önümleri Gündogar Aziýanyň ekerançy halklarynyň köpüsi iýmeýärler.

Gündogar Aziýanyň günortasynda ýaşaýan halklaryň köpüsi (meselem, taýlar) adaty tüwüden onuň şireli görnüşlerini has köp iýýärler. Ondan başga balyk hem bu halklarda uly orun eýeleýär. Balykdan ýörite goýaltma bişirýärler we tagamlaryň köpüsine goşýarlar. Tibetleriň tagamlary birneme üýtgeşik. Olarda maldarçylyk toplumynyň tagamlary un önümleri bilen hemişe utgaşdyrylýar. Has gowy görülýän nahar szamba-gowurlan arpa uny, ony çay ýa-da süýt bilen garyp iýýärler.

Ruhy medeniýeti. Gündogar Aziýanyň halklarynyň medeniýetiniň köp alamatlary ol ýa-da beýleki dini düşünelere görä emele gelipdir. Dünýä dinleriniň hiç birisem bu sebitiň territoriýasynda döremese-de, olaryň aglabasy bu ýerde ýaýrapdyr. Aýdylanlar hristian dini üçin az degişli: Hytaýa VII-VIII asyrlarda getirilip, bu din uly gerim almandyr.

Gündogar Aziýa halklarynyň taryhynda yslam, esasan, türki dilli halklarynyň arasynda ýaýrapdyr. Yslamy kabul eden hytaýlylaryň bir topary soňra Orta Aziýada dunganlar diýen ady bilen belli bolýarlar.

Gündogar Aziýa halklarynyň medeniýetine iň uly täsirini ýetiren buddizmdir. Ol ilki Hytaýda, soňra ol ýerden Koreýa we Ýaponiýa b.e. ilkinji asyrlarynda ýaýraýar. Bu sebite getirilen dinler özlerine ýerli ynançlary siňdiripdirler, ýerli dinler bilen utgaşypdyrlar. Hytaýlaryň halk ynançlarynda buddizm aňlatmalary bilen birlikde konfusian taglymatynyň we ozaldan gelýän daosizm dini bilen sazlaşypdyr. Ýaponiýada buddizm ýapon dini-sintoizm bilen utgaşdyrylypdyr. Diňe käbir Gündogar Aziýa halklarynda dini düşüňjeler buddizm bilen üýtgedilmändir. Meselem, mançžurlarda XX asyra çenli şamanizm saklanypdyr, mançžurlar şamanizm bilen bagly dini ýazgylary döreden we saklap gelen ýeke-täk halk hasap edilýär. Mýao halkynda animizm we şamanizm dini düşüňjeler soňky döwürlere çenli dowam edipdir.

Gündogar Aziýa halklarynyň medeniýeti rowaýatlara baýdyr. Meselem, totem ynançlary bilen bagly rowaýatlar aýratyn orny eýeleýär. Olarda käbir gadymy halklaryň gözbaşysyny möjekden, mýao-yao halklary bolsa bäs reňkli Panhu itinden alýar diýlip aýdylýar.

Gahrymanlar barada rowaýatlar ol ýa-da beýleki halklaryň medeni özgerişikleri barada gürrüň berýärler. Hytaýlarda bu toplum has giňişleýin görkezilen: birinji gezek ody alyp beren Suýžen, ilki ok-ýaý ýasan Fusi; adamlara ekerançylyk gurallaryny ýasamaga öwreden Şennun; bugdaý dänäni ilki bişiren Huandi we ş.m. Bu gahrymanlaryň käbirleri hytaýlaryň gadymy ynamlaryna görä ýarty adam-ýarty jandar bolupdyrlar: Fusi ýylanyň görnüşinde, Şennun öküz kelleli we ş.m.

Gündogar Aziýa halklarynyň halk döredijiliginde epos uly orun eýeleýär. Türki we mongol halklarynyň gahrymançylyk eposlarynda meňzeşlikleri tapmak bolýar: Geserhan mongollarda, Manas gyrgyzlarda. Eposyň gahrymanlarynyň şekillerini gadymy şekillendiriş sungatynyň önümlerinde görmek bolýar. Göreşip duran pälwanlaryň, olaryň atlarynyň şekillerini b.e. öň I müňýyllyga degişli suratlarda öz beýanyňy tapypdyr. Hytaý halkynda hem epos ýaýran bolupdyr.

Halk poeziýasy Gündogar Aziýa halklarynda ýokary derejede ösüpdir. Hytaýlarda gadymy «Şiszin» we «Ýuefu», ýaponlarda «Manýosýu» we «Kokinsýu» sygyrlar toplumlary giňden belli. Halk goşgulary aýdyma salyp aýtmak däbi mýao, nasi halklaryň folklory üçin häsiýetli.

Gündogar Aziýa halklarynyň ruhy medeniýetinde hat-ýazuw däpleriniň ösendigi bilen tapawutlanýar. Bu sebitde hat-ýazuwyň gadymy görnüşi – hytaý ieroglifikasy bolup, ol b.e.öň II müňýyllykda döräp, soňky döwürlere çenli üznüksiz ösüp gelipdir. Hytaý ýazuwynyň belgileri goňşy halklara-da geçipdir. Orta asyrlarda Gündogar Aziýada hytaý ieroglifikasy latyn hatynyň Ýewropa üçin ähmiýeti ýaly orny tutupdyr. Wýetnamlar we koreýler öň ieroglifleri ulanyp, soňra öz elipbiýine geçipdirler; ýaponlar ieroglifler bilen birlikde katakana we hiragana bogun belgilerini ulanýarlar .

Gündogar Aziýanyň çarwa halklarynda VI-IX asyrlarda gadymy türki haty ulanylypdyr. Has giçki döwürlerde bu halklarda uýgur elipbiýi ýaýrapdyr, onuň esasynda bolsa mongol haty kemala gelipdir. XX asyryň 40-njy ýyllarynda mongollar harplarynyň köpüsi kirillisa hatyna meňzeş ýazuw sistemasyny kabul etdiler.

VI bap

Günorta Aziýanyň halklary

Günorta Aziýa geografik taýdan Hindistan ýarymadasy, Şri-Lanka adasy (1972-nji ýyla çenli Seýlon adasy), Lakkadiw, Amindiw, Andaman we Nikobor adalary degişlidir. Günorta Aziýa döwletleri: Hindistan, Bangladeş, Päkistan, Şri-Lanka, Nepal, Butan, Maldiwler. Ilaty – 1 mlrd 600 mln adam.

Demirgazykdan Günorta Aziýa dünýäde iň ýokary Gimalaý dag sistemasy we Karakorum bilen, demirgazyk-günbatardan Beludžistan daglygy we Gindukuş bilen, demirgazyk-gündogarda Birman-Assam daglary bilen gurşalan. Hindistan subkontinentiniň

günortasy we Günorta Aziýanyň adalary Hindi okeanyňyň, Ara-
wiýa we Andaman deňizleriniň, Bengal aýlagynyň suwlary bilen
ýuwulýar.

Günorta Aziýanyň köp bölegini giňişleýin üsti tekiz belentlikler
we peslikler emele getirýärler. Hindistan ýarym adasynyň aglabasy-
ny Dekan üsti tekiz belentligi tutýar. Onuň günortasynda Nilguri we
Kardamon daglary ýerleşýär. Ägirt territoriýany Hindi-Gang düz-
lügi eýeleýär. Şri Lanka adasynyň peslikleri hem tutýan meýdany
boýunça uludyr. Günorta Aziýanyň uly derýalary: Ind, Gang, Brah-
maputra, Jamna. Günorta Aziýanyň tebigy gurşawynyň dürli-dür-
ludigine garamazdan, onuň dag beýikliklerinden başga ýerlerinde
esasy tropik, dag eteklerinde bolsa subtropik howa şertleri höküm
sürýär. Şonuň üçin bu sebitiň ýerleriniň köpüsinde ygal köp ýagýar.
Ýylda iki-üç pasyl bolýar: yssy, ýagyşly, salkyn. Şonuň bilen birlik-
de subkontinentiň demirgazyk-günbatarynda we günbatarda – Be-
ludžistanda, Sindde, Radžastanda gurak, çöl ýerleri bardyr.

Günorta Aziýanyň ösümlik we haýwanat dünýäsi iňňän baýdyr.
Gadymyýetde onuň düzlükleri we dag etekleri tutuş tropik tokaýlar-
jungliler bilen örtülgi bolupdyr. Häzirki wagtda adamyň işjeňligi ne-
tijesinde olar ep-esli seýrekleşdi. Tropik tokaýlarda tik, sal we ş.m.
gymmatly agaçlar ösýär. Giň territoriýalar hemişe gök öwüsýän çygly
tokaýlar bilen örtülen.

Belli rus biology N.I.Wawilow Günorta Aziýda köpsanly möhüm
oba hojalyk ekinleriniň medeniýetleşdirilendigi barada çaklamany ilkin-
ji bolup öňe sürdi. Biziň eýýamymyzdan birnäçe münýylyklardan öň
bu ýerde şaly, bugdaý, şekerçişlik, noýba, ýag alynýan ösümlikler, şeýle
hem aziýa pagtasy ösdürilip ýetişdirilipdir. Soňra banan we kokos pal-
malaryň, çay agajynyň ekilişi giň gerime eýe bolupdyr.

Öý jandarlaryndan örküçli zebu, buýwollar idedilýär. Gurak we-
laýatlarda düýeleri, geçileri, atlary saklaýarlar.

Etnogenez we etniki taryhy. Hindistan subkontinentiniň günor-
tasynda adamlar, baryp biziň eýýamymyzdan 1 mln. ýyl öň ýaşapdyr-
lar diýip çaklanýar. Şeýle-de Günorta Aziýa häzirki zaman adamyň
döreyiş sebitine (arealyna) girendigi baradaky pikirler hem orta atyl-

Täçmahal

ýar. Giçki paleolite we daş asyryň soňraky döwürlerine degişli köpsanly medeniýetler bellidir.

Günorta Aziýanyň ilatynyň etniki düzümi boýunça, irki paleolit we mezolit döwürleri barada maglumatlar ýok. Bu sebitiň gadymyýetde ilaty az bolupdyr diýen çaklamalar hem bar. Antropologiýa taýdan Hindistan ýarym adasynyň we Şri-Lanka adasynyň ýaşajýylary ol döwürlerde weddoidler bolupdyr. Dilleri aziýa-okeaniýa sebitiniň dilleri bilen meňzeş bolandygy çak edilýär.

B.e. öňki III-II müňýyllyklarda seredilýän sebitlere drawid we munda dillerinde gürleýän taýpalar aralaşypdyrlar. Drawidler günorta ýewropeoidler bolup, Ind derýasynyň ýakalarynda Harappa, Mohenjodaro siwilizasiýalaryny döredipdirler we ondan gündogara we günorta ýaýrapdyrlar. Göçhä-göçlükde drawidler we munda weddoidler bilen garşylaşyp, olary hem assimilirleýdirler.

Bu ýagdaýlaryň netijesinde günorta hindi drawid rasa topary kemala gelipdir.

Mundarlaryň ata-babalary awstraloid we mongoloid rasa görnüşine degişli bolup, ýerli weddoid ilaty bilen garyşyp, Merkezi Hindistanyň munda halkyny emele getiripdirler.

B.e. öňki II müňýyllykda Demirgazyk Hindistana ýewropeoid ariýleriň toparlary göçüp gelýärler. Olar maldarlar we oturymly ekerançylar bolupdyrlar. Ariýleriň taryhy arheologik maglumatlaryndan we şeýlede olaryň mukaddes kitaplaryna ýazylan aňlatmalar-wedalar arkaly bellidir. Olardan iň gadymysy «Rigweda». Ariýler birnäçe irki synpy döwletleri döredipdirler, olar üçin warna-kasta bölünişigi häsiýetli bolupdyr.

B.e.öň I müňýyllykda Şri-Lanka adasyna häziki singallaryň we tamilleriň ata-babalary göçüpdirler. Olar ýerli ilat bilen garyşypdyrlar.

XVI-XVII asyrlarda Günorta Aziýa ýewropalylar aralaşyp başlaýarlar: ilki portugallar, soňra gollandlar, iňlisler, fransuzlar. XIX asyrdan Hindistan britan koloniýasyna öwrülýär. 1950-nji ýylda Hindistan we Päkistan garaşsyz bolýarlar. Häzirki döwürde Günorta Aziýada 200-e golaý halklar ýaşaýarlar, olaryň köpüsi san taýdan uly däl. Günorta Aziýanyň ilaty hindi (hindi-ariý), eýran we dard (indoýewropa dil maşgalasynyň şahalary), drawid, awstroaziat we hytaý-tibet dillerinde gürlýärler. Indoýewropa dillerinde gürlýän halklar has köp. Hindi şahasyna hindi (Hindistanyň döwlet dili), urdu (Päkistanyň döwlet dili), bengali (Nepalyň döwlet dili), singal (Şri-Lankanyň döwlet dili), penjab, radžasthan, maratha, gudžarat, bihar, assam we beýleki diller degişli. Eýran şahasyna puшту, buluç we beýleki käbir diller degişli. Dard dillerinde Kaşmiriň ilatynyň aglabasy gürlýär. Drawid maşgalasy birnäçe ownuk diller bilen görkezilen. Iň irileri: telugu, tamil, kannara. Awstroaziat we hytaý-tibet maşgalasynda Günorta Aziýada az sanly ilat gürlýär: santal, ho, korku, nikobar halklary; hytaý-tibet maşgalasynda – dzongke (Butanda), nago, goro.

Hojalygy. Öndürijilikli ekerançy – maldarçylyk hojalygy irki döwürlerden bäri bu ýerlerde dörap başlapdyr. Takmynan, b.e.öň 4 müňýyllyga çenli kabul ediji häsiýetdäki hojalyk bilen baglanyşykly kärler höküm sürüpdir. Wagtyň geçmegi bilen derýalaryň boýlarynda gadymy ekerançylaryň we maldarlaryň ýaşaýyş ýerleri dörap başlapdyr. Öňümçilik hojalygy soňra has giň ýaýrap başlaýar. Ýöne intensiw hojalyk, sosial-ykdysady we medeni ösüş esasy açyk düzlüklerde, sähralyklarda ýaýbaňlanýar. Ägirt tropik tokaýlyklarynyň az sanly ilaty bolsa bu ýag-

daýlara köp wagtlap goşulmandyrlar, diňe tropik tokaýlaryň çetinde ýaşan ilat hojalyk taýdan ösen goňsulary tarapyndan täsiri duýupdyrlar.

Günorta Aziýanyň tebigy-geografik şertleriniň dürlüligi hojalyk-medeni görnüşleriň hem dürlüligini esaslandyrypdyr. Sebitiň ilatynyň aglaba bölegi ekerançylar. Maldarçylyk we hünärmentçilik bilen utgaşdyrylan sürümli ekerançylyk eýýäm b.e.öň ýaýran hojalyk-medeni görnüş bolupdyr. Soňra bu görnüş esasy bolýar. Ekerançylyk sebitleri Hindistanyň, Päkistanyň, Bangladeşiň, Şri Lankanyň hasylly derelerinde, Nepalyň daglyk ýerlerinde we derelerinde ýerleşendir.

Hindistanda esasy azyk medeniýeti şaly bolup, diňe demirgazyk-günbatarda bugdaý has köp ekilýär. Bugdaýdan soň ikinji ýerde dary we noýbalar durýar. Beýleki däneli ekinler, dürli bakjalar, iri ýemişler ekilýär. Olardan başga tehniki we plantasiýa medeniýetleri köp ekilýär: pagta, şekerçiňrek, jut, ýag alynýan ekinler, kauçuk ekinleri, kokos palmasy. Kofe, temmäki, meşhur assam çäýý ýetişdirilýär. Hindistanda iri şahly mal köp. Ýöne bu mal mukaddes hasaplanansoň, ony soýmaýarlar we şol zerarly önümçilige ýaramaýan malyň sany köpdür, ol bolsa oba hojalyk üçin kynçylyk döredýär.

Päkistanda şaly, bugdaý, dary, ýag alynýan ekinler, pagta, şekerçiňrek ýetişdirilýär. Päkistanyň demirgazyk-günbatarynda we Sindde çarwa we ýarym çarwa maldarçylygy ýöredilýär. Ownuk şahly mal, düýeler, atlar ösdürilip ýetişdirilýär.

Ekerançylyk Günorta Aziýada gadymdan bäri suwarymlydyr. Azal bu ýerde gadymdan bäri ýaýran. Biziň günlerimizde oba hojalyk teknikasy ýaýrasa-da, ekerançylaryň bir bölegi yeňil ağaç azaly bilen topragy agdarýarlar. Ekişde buýwollar we zebu ulanylýar. Käbir ýerlerde el degirmenleri hem şu günlere çenli hojalykda ulanylýar.

Ilatda gadymy döwürden dürli senetçilik we hünärmentçilik görnüşleri ösendir. Günorta Aziýada öňki döwürlerden bäri ýüpek, nah, ýüň matalary öndürilýär. Olaryň aglabasy daşarky bazarlara çykarylýpdyr. Şaý-sepleri ýasamak, agajy we süňki oýup nagyşlamak, halyçylyk we beýleki senetler meşhurdyr.

Biziň eýýamymyzyň ilkinji asyrlarynda we ondan-da öňräk, Günorta Aziýanyň gurak ýarymçöl we çöl sebitlerinde çarwa we ýarym çarwa maldarlarynyň hojalyk-medeni görnüşi döräpdir. Hojalygyň bu görnüşi biziň günlerimizde-de buluçlaryň we puştunlaryň käbir toparlarynda saklanyp gelýär. Ownuk şahly mallary, atlary, düýeleri ösdürip ýetişdirmekde we pasyllaýyn göçüşliklere esaslanýan bu hojalyk Günbatar Aziýa çarwalaryňka meňzeş bolupdyr. Bugdaýy, şalyny we beýleki ekerançylyk azygyny çarwalar maldarçylyk önümlerine alyş-çalyş edipdirler.

Geçmişde bu sebitde kätmen ekerançylaryň hojalyk-medeni görnüşi giňden ýaýrapdyr we şu günlerde-de öz ähmiýetini ýitirenok. Käbir ilat toparlarynda ýygnamaklyk, awçylyk, balykçylyk ýaly eýeleýiş häsiýetli kärleri hem azda-kände saklanýar. Meselem, kauçuk, kamfara, gymmatbaha agaçlar ýörite bu önümleri satyn alýan adamlara tabşyrylýar.

Maddy medeniýeti. Günorta Aziýanyň ilatynyň aglabasy oba ýerlerinde ýaşaýar. Ekerançylaryň jaýlary dürlüligi bilen tapawutlanýar. Ind - Gang düzlüginde obalar köçe planynda bolup, birnäçe jaýlardan ybaratdyr. Olar, esasan, pahsadan, üçekleri ýasy. Günorta Aziýanyň demirgazygynda kerpiçden salnan 1-2 otagly we eýwanly jaýlar gurulýar. Günorta sebitde jaýlary agaç dan, daşdan gurýarlar. Daglyk ýerlerde jaýlar pürsleriň ýa-da beýik fundamentiň üstünde gurulýar. Gang derýasynyň boýlarynda karkas jaýlar köpdür.

Päkistanda sindh halkynda kiçiräk jaýlardan durýan köp ilatly obalar ýaýrandyr. Jaýlar pagsadan ýa-da daşyna palçyk çalnan örülen çybyklardan, üçekleri ýasy gurulýar. Jaýyň daşyna çybykdan örülen ýa-da palçykdan haýat aýlaýarlar. Bişen kerpiçden jaýlar salynýar.

Bengaliýada we Biharda birnäçe müň adam ýaşaýan uly obalar bar. Jaýlar karkasdan we pagsadan bolup, bir-iki otagly gurulýar. Şri Lankada, Günorta Hindistanda hem jaýlar dürli-dürli. Andhra halklarynda obalar uly däl, tamillerde adatça uly obalar köpdür. Jaýlar pagsadan, karkasdan, kerpiçden, bambukdan gurulýar. Daýhanlaryň jaýlarynda, köplenç, pes sekiler bolýar, üstüne çybykdan örülen düşekçeler ýazylýar. Olaryň üstünde hem naharlanýarlar, hem-de ýatýarlar. Agaçdan oýulyp ýasalan pessejik mebeller goýulýar.

Hindi zenanlary milli egin-eşikde

Günorta Aziýanyň günbatar sebitlerinde çarwa we ýarymçarwa ilaty kem-kemden oturymlylyga geçse-de, suw çeşmeleriniň ýanyndaky wagtlaýyn jaýlarda ýaşayanlar hem az däl. Çarwa puştunlar we buluçlar ýüň galyň matadan ýa-da brezentden örtülen çadyrlarda ýaşaýarlar. Onuň merkezinde ojak bolýar, daşyna haly-palasydyr, örülen düşekçeler ýazylýar. Çadyry saklaýan taýaklarda dürli hojalyk zatlary, çuwallary asyp goýýarlar.

Andamanlarda geçmişde birnäçe uly jaýlardan ybarat obalar bolupdyr. Bu jaýlaryň hersinde onlarça, hatda ýüze golaý adamlar ýaşapdyrlar. Olar urug toparyny emele getiripdirler. Süýri görnüşindäki jaý diregleriň iki hataryndan durupdyr. Olaryň üstüni palma ýapraklaryndan basyrypdyrlar we şeýle bassyrma ýere çenli dowam edip, diwarlary emele getiripdir. Jaýyň içinde diwara ýanaşyk ýatar ýaly belentlik bolupdyr. Jaýyň merkezinde umumy ojak bolupdyr, gapa ýakyn ýerde tans edilýän meýdança we «saz agajy»- içi boş, deşikler edilen agaç pürsi ýerleşipdir. Her ýatak yeriniň ýanynda aýratyn maşgala ojagy bolupdyr.

Günorta Aziýanyň ilatynyň owadan we özboluşly eşikleri özüniň dürlüligine garamazdan, birnäçe esasy görnüşlerden ybaratdyr. Erkeklerde dhoti-2,5 m mata uzyn ýa-da gysga balak görnüşinde bile oralýar. Häzirki wagtda dhoti tikilen görnüşinde geýilýär. Ondan başga, ýeňli, açyk reňkde köýnek geýilýär, başgaplaryň birnäçe görnüşleri bardyr. Bengallarda we penjablaryň bir böleginde selle geýýärler. Aýallaryň milli egin-eşigi sari bolup, 9 metr mata zolagy bilinden aýaklaryna çenli uzyn oralýar. Sariniň bir çeti egninden atylýar. Kähatatlarda ol başörtgüç hökmünde ulanylýar. Sariniň üstüni gysga ýeňli keltejik kofta we şal bilen ýetirýärler. Käbir halklarda aýal milli eşigi köýnekden, giň etekden (ýubkadan) we giň balakdan durýar. Hemme aýallar köp şaý-sepleri dakynýarlar: elinde we aýagynda bilezikler, gulakda we burunda halkalar, elni we aýagyň barmaklarynda ýüzükler, dürli tumarlar we ş.m. Milli egin-eşigi biziň günlerimizde-de Günorta Aziýada giň gerime eýedir. Päkistanda milli egin-eşikleriniň (has hem aýallaryňky) Alynky Aziýanyň aýal eşigine meňzeşligi bardyr.

Ilatyň ulanýan gap-gaçlary, esasan, metaldan, palçykdan, agaçdan ýasalýar. Obalarda kähatatlarda guradylan kädiden, bambukdan küyzeler ulanylýar. Gap-gaç hökmünde agaç ýapraklaryny hem ulanýarlar. Olaryň üstünde nahar goýup, elleri bilen iýýärler. Günorta Aziýanyň ilatynyň tagamlary esasy ösümlik we süýt önümlerinden durýar. Köp bakja önümleri, ir-iýmiş iýilýär, deňziň we derýalaryň kenarlarynda balyk önümlerinden tagamlar ýaýrandyr. Bu sebitiň halklarynyň milli tagamlaryna köp mukdarda aý burçlar, hoşboý ysly otlar goşulýar. Et köp iýilmeýär, esasan, öý guşlarynyň etinden tagamlary bişirýärler. Sygryň etini induistler asla iýmeýärler.

Oba ýerinde ulag hökmünde öküzlere ýa-da zebu dakylan agyr arabalar, çarwa sebitlerinde düýeler we atlar ulanylýar.

Maşgala we jemgyýet gurluşy. Maşgala we maşgala gatnaşyklary Günorta Aziýada ol ýa-da beýleki ilat toparynyň jemgyýet – ykdysady ösüşine laýyklykda, şeýle-de induist, yslam ýa-da başga haýsy-da bolsa bir dine baglydyr. Induistlerde we musulmanlarda geçmişte maşgalalar uly, patriarhal bolupdyrlar. Häzirki wagtda kiçi maşgalalar agdaklyk edýär. Däp boýunça nika hakynda oglanyň we gyzyň ene-atalary gür-

leşýärler. Soňky döwürlere çenli Hindistanda nikalar halk dăp-dessurlaryna laýyklykda baglanýarlar. Nika dăp-dessurlary köp görnüşli bolup, öýlenýän ýigidiň gelinligine ýörite tumary – tali dakmagy bilen tamamlanýar.

Günorta Aziýanyň uly halklary üçin köp wagtyň dowamynda obşina gatnaşyklaryň saklanmagy uly ähmiýete eýe bolupdyr. Hindi obşinasy birnäçe görnüşde bolupdyr. Ol obşina ýer eýeçiligi we ýerli dolanyşygy bolan ýapyk adamlar köpçüligini emele getiripdir. Obşina onuň has gurply agzalary we ruhanýlar-brahmanlar baştutanlyk edipdirler. XVI asyrdan iri ýer eýeleri-zemindarlar ýüze çykypdyr.

Günorta Aziýanyň jemgyýet gurluşynyň ýene bir aýratynlygy – kasta düzgünidir. Gelip çykyşy boýunça kastalaryň düzümi çylşyrymly. Kastalaryň bir bölegi gadymy warnalardan gözbaşysyny alyp gaýdýarlar, köpüsi gadymy jemgyýetde zähmet bölünişiği netijesinde döräpdirler. Köp kastalaryň etnik kökleri bardyr. Şeýle-de hünär bilen baglanyşykly kastalar ýaýrandyr. Kasta düzgünü induizm dini tarapyndan goldanypdyr we müňýyllyklary öz içine alan jemgyýet gurluşyna öwürlipdir. Gadymyýetde 4 sany kastalar (warnalar) bolupdyr: brahmanlar-ruhanýlar, kşatriý – baştutanlar, harbylar, waýşýa-ekerançýlar, senetçiler, täjirler, şudra – hyzmatkärler. Şudralaryň düzümine birwagt ariýler tarapyndan basyp alnan ilatyň aglaba bölegi giripdir. Biziň döwrümüzde birnäçe ýüz kastalar-jati bar. Kastalar endogam, ýagny ýapyk häsiýete eýedir. Olaryň käbirleri, esasan hem kär bilen baglanyşykly bolanlar. Belli bir käriň nesilden-nesle geçmekligi dünýäniň başga-da käbir halklarynda, meselem, okeaniýanyň, şeýle-de Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynda, taýpalarynda hem duş gelipdir.

Ruhy medeniýeti. Günorta Aziýanyň halklarynyň ruhy medeniýetiniň köp asyrlyk taryhy bar. Biziň günlerimizde-de halkyň arasynda gadymy «Mahabharata», «Ramaýana» we beýleki eposlar giňden ýaýrandyr. Bu eserleri okaýarlar, aýdym aýdýarlar, ýatdan gürrüň edýärler. Olardan teatr sahnalaryny goýýarlar. Gadymy halk dăplerin-

Hindi gelni

Holi reňkler baýramçylygy

de esaslanan katakali hindi teatry, gurjak teatry giňden bellidir. Her baýramçylykda tans edilýär, aýdym aýdylýar. Gözbagçylaryň görkezýän oýunlary ilat arasynda gowy görülýär.

Günorta Aziýanyň saz sungaty köpdürlüdür. Saz gurallarynyň görnüşlerinden çyrylip çalyňýanlary, kemençeli çalyňýanlary we depler giňden ýaýrandyr. Şekillendiriş sungaty we arhitektura Günorta Aziýada iňňän ösen derejededir. Orta asyr Agra şäheriniň arhitektura toplумы we oňa girýän bütin dünýä belli bolan Beýik Mogollar döwriň Täçmahal mawzoleýi meşhurdyr. 2007-nji ýylda 100 mln. adamyň gatnaşmagynda geçirilen bütindünýä Internet ses berilişiginde Täçmahal ýedi sany dünýä täsinlikleriň biri diýlip ykrar edildi. Benaresiň ybadathanalary we beýleki ýadygärlikleri özüniň owadanlygy bilen haýran galdyrýar.

Adžantanyň gowak ybadathanalarynyň diwar suratlary meşhurdyr. Agajy oýup nagyşlamak we miniatýura sungatlary giňden ýaýran we özünde ýokary ussatlygy hem-de halk mazmunyny jemleýär.

Günorta Aziýanyň çäklerinden has uzaklarda onuň tebigy serişdelerinde, dermanlyk ösümlüklerinde esaslanan halk lukmançylygy, ýoga gimnastikasy giňden bellidir.

Katakali teatry

Günorta Aziýada dürli dini ynançlary gadymyýetden köklerini alýarlar. Tarapdarlarynyň has köp sany induizmde, yslamda we buddizmde. Ilatyň aýry-aýry toparlary jaýnizm, hristiançylyk we käbir beýleki dinlerine uýýarlar. Mazdeizmiň (otparazlygyň) köp bolmadyk tarapdarlary bardyr. Induizm özüniň köklerini gadymy ariýleriň we ýerli taýpalaryň ynançlaryndan alyp gaýdýar. Şol bir wagtda her bir obada diýen ýaly ýerli ynançlary hem bar. Ata-babalaryň ruhlaryna ynanç belli bir orny tutýar.

Buddizm Demirgazyk Hindistanda, takmynan, b.e.öňki VI-V asyrlarda döräpdir. Bu ýerden buddizm wagtyň geçmegi bilen Günorta-Gündogar Aziýa, Gündogar Aziýa halklaryna ýaýrapdyr. Häzirki döwürde Günorta Aziýada buddizm has hem Nepalda, Butanda we Şri-Lankada ýaýran. Hindistanda birnäçe million buddistler bar.

Günorta Aziýa halklarynyň ruhy medeniýetinde milli tanslar meşhurlyga eýedir. Meselem, Hindistanda dürli tans mekdepleri bar, olarda gadymy sungatyň däplerinde esaslanan tanslar öwredilýär. Hindi eposlardan bolan sahnalaryň esasynda tanslar goýulýar. Hindistanyň kino sungaty hem giňden bellidir. Bu filmlerde hindi döp-dessurlary, milli egin-eşikleri, aýdymlyry we timsallary çeper suratlandyrylýar.

Günorta-Gündogar Aziýanyň halklary

Günorta-Gündogar Aziýanyň düzümine Malakka we Singapur bilen bilelikde Indohytaý ýarym adasy, Indoneziýa (ýa-da Malaý) arhipelagy, Irian-Djaýa (Täze Gwineýa adasynyň günbatar bölegi) we Filippin adalary degişli. Günorta – Gündogar Aziýanyň umumy meýdany 4 mln. kw. km. Ilat sany 620 mln adam.

Günorta-Gündogar Aziýa çygly tropik guşakda ýerleşýär we diňe käbir dag sebitleriniň klimaty gurakdyr. Uly derýalary Mekong, Menam, Irawadi. Tebigat dünýäsi örän baýdyr, gür tropik tokaýlara örtülendir. Peýdaly gazylyp alynýan magdanlaryň ýataklary dünýäniň bu böleginde iňňän köpdür. Günorta-Gündogar Aziýada birnäçe garaşsyz döwletler ýerleşýär: Wýetnam, Tailand, Mýanma, Kambodja, Laos, Indoneziýa, Malaýziýa, Singapur, Filippinler, Gündogar Timor, Bruneý. Bu ýerde dilleri, medeniýeti, kemala gelşi we taryhy ykbaly boýunça dürli-dürli halklar ýaşaýarlar.

Wýetnamyň ilatynyň aglabasy wýetnamlardyr. Merkezi daglyk welaýatlarynda mon-khmer dillerinde gürleýän toparlar ýaşaýarlar (dag monlary, khmerler we başgalar).

Tailandda ilatyň aglabasy siamlar (taýlar); şeýle-de hytaýlar, lao, malaýlar köpdür. Mon-khmerler demirgazykda we demirgazyk-gündogar böleginde ýaşaýarlar. Laosda esasy laolar, mon-khmerler, taýlar ýaşaýarlar. Mýanmada birmanlar bilen birlikde karen, şan, çin, kaçin, monlar, naga halklary ýaşaýarlar. Kambojada khmerler, şeýle-de wýetnamlar, hytaýlar ýaşaýarlar.

Malaýziýada esasy ilat malaýlar, Singapurda hytaýlar. Tokaý sebitlerinde uly bolmagyk senoý we semang halklary ýaşaýarlar.

Indoneziýanyň aglabasy indoneziýler; şeýle-de baliler, sumbawanlar, hytaýlar, daýaklar ýaşaýarlar. Filippin adalarynda ilatyň 90 göterimden gowragy filippinler.

Wýetnam gyzlary

Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynyň dilleri dürli dil maşgalalaryna degişlidir. Wýetnam dili özbaşdak topary emele getirýär. Hytaý-tibet maşgalasynyň dillerinde siamlar, laolar, birmanlar we beýlekiler gürleýärler. Mon-khmer dil maşgalasy Günorta-Gündogar Aziýada khmerleri, monlary, semanglary we senoýlary birikdirýär. Malaý-polinez dil maşgalasynyň indoneziýa şahasynda Malaýziýanyň, Polineziýanyň we Filippinleriň aglaba ilaty gürleýär. Günorta-Gündogar Aziýada hytaý we hindi dilleri giň gerime eýedir we olarda Hytaýdan we Hindistandan göçüp gelenler gürleýärler. Antropologik görnüşi boýunça Günorta-Gündogar Aziýanyň ýaşajylary günorta mongoloidler bolup, şol sanda weddoid gatymlary hem azda-kände bardyr. Papuas antropologik görnüşi duş gelýär.

Etnik taryhy. Günorta-Gündogar Aziýanyň käbir welaýatlary irki antropogeneziň (adam döreyşiniň) geçen ýerlerine degişlidir. Ýawa adasynda tapylan gadymy adamyň süňkleri munuň subutnamasydyr.

Arheologik tapyndylar Günorta-Gündogar Aziýada daş asyrynyň we demir asyrynyň ösen medeniýetleriniň bolandygyny görkezýär. Gadymy döwürlerde Günorta-Gündogar Aziýa sebiti Aziýa kontinentini Awstraliýa bilen birikdiripdir we gıçki paleolitde Awstraliýa materi-gine adamlaryň göçüp gelmegine özboluşly köpri bolupdyr. Okeaniýa göçen adamlaryň bir tapgyry hem Günorta-Gündogar Aziýadan gelip-dirler diýip çaklanýar.

Günorta-Gündogar Aziýanyň köp welaýatlarynyň etniki düzümi gadymda bu günküden has tapawutlanypdyr. B.e.öň III müňýyllyga çenli Malaý arhipelagynyň, Indoneziýanyň ilaty antropologik görnüşi boýunça awstraloid ýa-da wedd-awstraloid rasasyna degişli bolupdyr. B.e.öň II müňýyllykda bu ýerlere günorta mongoloidleriň göçüşligi başlanýar. Olaryň migrasiýasy biziň eýýamymyzyň başyna çenli dowam edipdir. Bu ýagdaýlaryň netijesinde awstroneziý dillerinde gürleýän dürli etniki toparlaryň emele gelmegi bolup geçipdir. B.e. I müňýyllygynyň ortalarynda malaýlaryň etniki umu-

Kambojanyň gyzlary

mylygy döräpdir. Onuň wekilleri Indoneziýada we Malaýziýada ýaşaýarlar.

B.e. başynda Ýawa adasyna we Sumatra Günorta Aziýadan käbir etnik toparlar göçüp gelýärler. Onuň netijesi bolup, käbir etniki toparlaryň arasynda ýewropeoid şekiliniň, täze dinleriň (brahmanizm, induizm, buddizm) we köpsanly medeni endikleriniň ýaýramagydyr. Ilkinji döwletler döräpdir. XI-XII asyrlarda Indoneziýa we Malaýziýa yslam dini aralaşypdyr we wagtyň geçmegi bilen esasy din bolupdyr. XVI asyrda kolonial basyp alyşlar başlanýar. Indoneziýada golland, Gündogar Timorda portugal, Malaýziýada we Kalimantanda inlis agalygy berkleşipdir. Diňe 1945-nji ýylda we ondan soň Indoneziýa, Malaýziýa, Singapur we beýleki ýurtlar garaşsyzlygyny alýarlar.

Filippinlerde hem Indoneziýadaky ýaly, awstroneziýler ornaşýarlar. XVI asyrda Filippinler Ispaniýa tarapyndan koloniýa öwrülýär. Uzak dowam eden çylşyrymly medeni we etniki ýagdaýlarynyň netijesinde ol ýerde 3 ilat topary emele gelýär: düzlükleriň ýaşaýjylary, hristianlar; günorta adalaryň ilaty, musulmanlar; daglyk taýpalar, ilkidurmuş taýpa ynançlary bolanlar. 1946-njy ýylda Filippinler garaşsyzlygyny alýar.

B.e. öňki II we I müňýyllygyň çäklerinde Birma (Mýanma) taý halklarynyň ata-babalary gelýärler. Biziň eýýamymyzyň ilkinji asyrlarynda birmanlaryň ilkinji döwleti döräpdir. XII asyrda Birma kaçinlar gelýärler. XIX asyrda Birma Beýik Britaniýanyň koloniýasyna öwrülýär. 1948-nji ýylda garaşsyzlygyny alýar.

Tailandyň gadymy ilaty mon-khmer dillerinde gürlän halklar bolupdyr. B.e.öňki asyrlarda Tailanda taý dilli siamlar, lao dil maşgalasynyň halklary göçüp gelýärler. Şeýlelikde, Tailandyň halky kemala gelýär, ösýär.

B.e. öňki I müňýyllykda Laosa lao we daglyk taýlaryň ata-babalary aralaşypdyrlar. Etniki migrasiýalar birnäçe asyrlap dowam edipdir. XII asyrda Laosda ilkinji döwletler döräpdir. Ýurduň in iri etniki topary lao halkydyr. XIX asyrda Laosa mýao-ýao halky we tibet-birman dillerinde gürleýän halklar göçüp gelipdirler. Laos halkynyň etnogeneziň esasy tapgyrlary geçýär.

Wýetnamyň gadymy etniki taryhy wýet taýpalarynyň gelmegi bilen baglanşykly. Wýetleriň ösen ekerançylyk medeniýeti bolupdyr. Çak edilşine görä, Hytaýa apelsin, mandarin, beýleki käbir ösümlikler, şeýle hem köp önümçilik tilsimleri we hünärmentçilik syrlary Wýetnamdan geçipdir. X asyrdan wýetlerde döwlet döräpdir.

Kambojada khmer halkynyň emele gelşi b.e. I müňýyllygyna degişlidir. Bu müňýyllygyň soňunda ilkinji khmer döwleti döräpdir. Kamboja hem Wýetnam ýaly XIX asyryň ortalarynda fransuz koloniýasyna öwrülýär we 1945-nji ýylda garaşsyz bolýar. Günorta-Gündogar Aziýanyň halklary sino-tibet we taý maşgalalaryň dillerinde gürläýärler.

Hojalygy. Günorta-Gündogar Aziýada dürli hojalyk işjeňligi ýaýrandyr, köp sanly-iň ýönekeýlerden tä ýokary ösenlere çenli hojalyk-medeni görnüşleri bar.

Biziň günlerimizde-de gür tropik tokaýlarda awçylyk we ýygnamaklyk bilen güzeranyny dolaýan uly bolmadyk ilat toparlaryna duş gelmek bolýar. Kätmen ekerançylaryň hojalyk-medeni görnüşü has ýaýran, olar ýönekeý suwarylşy ulanyp, ot bilen topragy özleşdirýärler. Deňizleriň we derýalaryň kenarlarynda balykçylar ýaşaýarlar. Ýöne balykçylyk, köplenç, hojalygyň beýleki görnüşleri bilen utgaşdyrylýar. Günorta-Gündogar Aziýanyň ilatynyň aglabasy azal ekerançylygy ýöredýär, suwa basylýan düzlüklerde we daglyk ýerlerde terassa-basgançak meýdanlarynda şaly ekilýär. Häzirki döwürde ilatyň köp bölegi Günorta-Gündogar Aziýanyň senagat we hyzmatlar pudaklarynda zähmet çekýärler.

Ady agzalan hojalyk-medeni görnüşleri ilatyň işjeňliginiň hemmesi däldir. Ýene-de köp aralyk hojalyklar bardyr. Meselem, awçylar-ýygnaýjylar-kätmen ekerançylary; kätmen ekerançylary-balykçylary; kätmen ekerançylary-ýöriteleşen tropik tokaýlarynyň baýlyklaryny ýygnaýjylary (kauçuk şepbigi, gymmatbaha agaçlar we ş.m.). Günorta-Gündogar Aziýanyň şu günki ykdysadyýetiniň ösüşi, esasan, suwarymly azal ekerançylygynyň geriminiň giňemegi, senagatyň we hyzmatlar pudaklarynyň ösdürilmeğinde esaslanandyr.

Günorta-Gündogar Aziýanyň hojalyk-medeni görnüşlerini gadymyýetden başlap, aýry-aýrylykda seredip görelin. Geçen asyryň başlarynda hem Malakka ýarym adasynda sergezdan awçylaryň we ýygnaýjylaryň köp toparlaryna duş gelmek bolýardy. Häzirem käýerlerde olara duşmak bolýar, ýöne oturymlylyga we ekerançylyga geçmeklik bu toparlarda giňden ýaýrandyr. Malakkada semanglar, senoýlar, Sumatrada kubu, Ýawada tenggerler, Kalimantanda halklar we bukitler, Sulaweside toala, Filippinlerde aeta we beýleki taýpalar sergezdan awçylyk we ýygnamaklyk bilen meşgullanypdyrlar. Olar üçin güzeran dolamak uly kynçylyklar bilen baglydy, sebäbi tropik tokaýlarda azyk ösümlükler we ownuk jandarlar ýeterlikli däldir. Awçylaryň, ýygnaýjylaryň toparlary bir ýerde iýmitlenip bilmändirler we şonuň üçin günün dowamynda hereketde bolup, diňe gije dynç almak we ýatmak üçin bir ýerde düşläpdirler. Aýry toparlar biri-biri bilen duşmazlyk üçin öz aralarynda tokaý ýerlerini paýlaşypdyrlar. Soňra birnäçe aýdan ýene öňki ýerlerine gelipdirler, onýança azyk ösümlükleri ýañadan ösükdir. Bu halklaryň hojalyk işjeňligi awçylykdan we ýygnamakdan başga käbir senetleri hem göz önünde tutupdyr: agaçdan, ösümlüklerden, daşdan, süňkden, balykgulakdan ýaraglary, dürli bezegleri, düşekleri ýasamaklyk ýaýrandyr. Demri bu etnik toparlar bilmändirler, ýöne demir zatlary, esasan, naýza uçlary we şaý-sepler olarda bolupdyr. Bu zatlary goňşy halklardan alyş-çalyş hökmünde alypdyrlar. Alyş-çalyş tokaý halklarynda köp halatlarda şeýle görnüşde bolupdyr: çalyşýan toparlar biri-birlerini görmändirler. Çalyşýan zatlar döp bolan bir ýerde goýlupdyr we her tarap öz nobatynda olary alypdyr.

Häzirki günlerde awçylar we ýygnaýjylar, esasan, kätmen ekerançylygy bilen meşgullanýarlar. Tropik tokaýda agaçlar çapylýar we goýulýar, gurak pasylda çapylan agaçlar, ösümlükler guraýar, soňra olary ýakýarlar. Toprak kül bilen dökünlenýär we şeýle-de tropik ekerançylygyň esasy belasy-haşal otlar ýok edilýär. Ýakylan we dökünlenen meýdanlarda kätmenleriň kömegi bilen şaly, mekgejöwen ýaly ekinler ekilýär. Ýakylan we özleşdirilen ýerler tiz wagtda haşal otlara basylýar we şonuň üçin olary diňe 2-3

ýyl ulanyp bolýar. Soňra täzedden tokaý uçastogy ekiş üçin arassalanýar.

Seredilýän hojalyk-medeni görnüşi geçmişde Günorta-Gündogar Aziýada giň ýaýran bolupdyr. Şu günlerde onuň bilen käbir halklar meşgullanýar: monlaryň we khmerleriň bir bölegi, dag taýlary; Indoneziýada we Malaýziýada daýaklar; Günbatar Irianda papuaslar, melaneziler, Filippinlerde ifugao halky.

Günorta-Gündogar Aziýanyň oba hojalygynda azal ekerançylygy has hem ýaýrandyr. Amatly tebigy şertler, bol hasyl berýän toprak, çygly we yssy klimaty intensiw hojalygy ýöretmäge we ýylda iki hasyl almaga mümkinçilik berýär. Seredilýän sebitde esasy azyk medeniýeti şalydyr. Şeýle-de noýbalar, mekgejöwen, dürli bakja ekinleri ýetişdirilýär. Kofe agajy, kokos palmasy, kauçuk agaçlary ösdürilýär.

Ekerançylyk aglaba ýerlerde suwa basylýan görnüşinde düzlüklerde we dag gerişlerindäki terassalarda (basgançaklarda) ýöredilýär. Dagdan akýan çeşme suwy ilki ýokary terassalary, soňra aşaklary suwarýar. Diňe käbir daglyk ýerlerde düme şaly we mekgejöwen ekilýär.

Esasy oba hojalyk gurallary Günorta-Gündogar Aziýa halklarynda meňzeş: ýeňil azal, uzyn dişli mala. Sürümde buýwollar ulanylýar. Hasyly oraklar we pyçaklar bilen ýygnaýarlar. Ýygnaýan dänäni dürli görnüşlerde arassalaýarlar: däne sümmülleri örülen düşekçelerde-sinowkalarda goýuşdyryp, taýaklaýarlar; sümmülleriň üstünden buýwollary ýöredýärler; sokularda döwýärler. Şeýle adaty görnüşler bilen bir hatarda döwrebap oba hojalyk tehnikasy hem ulanylýar.

Ekerançylar süýt berýän we işçi mallary ösdürip ýetişdirýärler. Indokitaýyň käbir ýerlerinde doňuzlary, şeýle-de hemme ýerde öý gushuny hojalykda saklaýarlar.

Wýetnamda esasy azyk medeniýetleri, hemme Günorta-Gündogar Aziýadaky ýaly, şaly, mekgejöwen. Bakja ekinleri, kartoşka köp ekilýär. Şeýle-de çay, pagta, kauçuk osümlikleri, ýag ekinleri ekilýär.

Laosda öz gerekleri üçin gülgüne reňkli, ýokary şireligi bolan şalyny, eksport üçin ak şalyny, şeýle-de ir-iýmişler ekilýär. Laosyň

ilatynyň bir bölegi iri we ownuk şahly mallary idedýär, balykçylyk uly gerime eýedir.

Mýanmada mekgejöwen, noýbalar, çay, kofe agajy, şekerçiňrek, kokos we banan palmalary ýetişdirilýär. Şeýle-de käbir ýerlerde şalyçylyk ýaýran.

Kambojada esasy oba hojalyk görnüşi-şalyçylyk. Balykçylyk, kauçuk berýän agaçlary ösdürmek, gymmatbaha agaçlary işläp ýyg-namaklyk hem giňden ýaýrandyr.

Indoneziýada, Malaýziýada, Filippinlerde şaly, mekgejöwen, noýbalar, gök ekinler, ir-iýmişler esasy azyk önümleridir. Filippinlerde şekerçiňrek, süýümlü ösümlükler ýetişdirilýär. Indoneziýada ýokary hilli kofe ösdürilýär.

Tüwi, balyk, gök önümler, ir-iýmişler, ösümlük ýagy – Günorta-Gündogar Aziýanyň ilatynyň esasy tagamlarydyr. Et az iýilýär, toý-baýramçylyklarda, köplenç, guş etinden tagamlar bişirilýär. Balyk gündeki tagam bolup, ony dürli görnüşde taýýarlaýarlar.

Maddy medeniýeti. Günorta-Gündogar Aziýanyň ýaşayş jaýlary we obalary köpdürli we şonuň bilen birlikde olaryň umumylyklary hem bardyr. Ekerançylar derýalaryň, kölleriniň, deňizleriň kenarlarynda ýaşaýarlar. Tokaý sebitlerinde topbak obalar köp duş gelýär. Derýalaryň, kölleriniň we deňizleriň boýlarynda ýaşaýan ilat toparlary bütin ömrüni diýen ýaly suwda geçirýärler we gaýyklardan, sallardan ybarat ýüzýän obalara duş gelmek bolýar.

Günorta-Gündogar Aziýanyň ilatynyň köpüsiniň jaýlary dregli. Agaç sütünleri dikeldilýär, olaryň üstüne agaçdan pol ýazylýar, diwarlary we üçegi berkidilýär. Bu döp kenarlarda duran jaýlary suw basmazlygy üçin döräpdir. Jaýlaryň diwarlary we pollary üçin bambuk, palmalaryň sütünleri hyzmat edýär. Üçegi adaty iki taraply göni ýa-da konus görnüşindedir. Palma

Khmer milli eşiginde

ýapraklary bilen basyrylýar. Häzirki wagtda döwrebap, satyn alynýan gurluşyk materiallardan jaýlar köp gurulýar.

Wýetnamda ýerüsti jaýlar pahsa kerpiçlerinden ýa-da toprak bilen arasy doldurylan esasdan-karkasdan gurulýar. Jaý ýeňil diwarlar bilen 2-3 otaga bölünýär. Hojalyk jaýlary bilen birlikde jaýyň daşyna tikenli ösümliklerden haýat çekilýär. Laosyň, Tailandyň, Mýanmanyň we Malaýziýanyň oba ilatynyň jaýlary diregli görnüşde, elýeter gurluşyk serişdelerinden gurulýar. Ýawanlar, sunda halky 2-3 otagly, diregsiz, pesräk fundamentde jaýlary gurýarlar. Geçmişde köp ýerlerde diregli uzyn jaýlar gurlup, olaryň hersinde ene urug toparý ýaşapdyr. Haçan-da gyz durmuşa çykanda, ýaş maşgala üçin jaýyň gapdalyndan täze otag birikdirilip gurulýan ekeni. Şeýle otagyň üçegini iki tarapy gerişi bolup, бүтін jaýyň özboluşly owadan görnüşi bolupdyr. Häzirki döwürde her jaýyň önünde ýapyk eýwan gurulýar we oňa otaglaryň gapylary çykýar.

Indoneziýada, Malaýziýada we Filippinlerde önler obalaryň merkezlerinde umumy jaýlaryny gurupdyrlar. Indi olar gurulmaýar, saklanyp galanlary bolsa myhmanhanalar ýa-da etnografik muzeýleri hökmünde ulanylýar. Jaýlaryň içki görnüşi Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynda adaty we kän bir tapawutlanyp duranok. Polara çybyklardan, bambukdan örülen düşekçeler düşelýär. Olaryň üstünde hem naharlanýarlar, hem ýatýarlar. Kähalatda diwarlara gadymy gap-gaçlar, ýaraglar asylýar. Şäherlerde jaýlar döwrebap gurulýar.

Günorta-Gündogar Aziýa halklaryň milli egin-eşikleri dürli bolsa-da, özüne mahsus umumylyklary hem bardyr. Geçmişde Wýetnamda erkek eşiği giň balakdan, kelte kurtkadan ybarat bolupdyr. Başgaplary konus görnüşinde bolupdyr. Aýal eşiği uzyn balakdan, kelte koftadan, ýylyň sowuk paslynda ýyly kurtkadan ybarat bolupdyr. Başgaplary örülen şlýapa. Erkekler hem aýallar aýagyna ýeňil ýüplük köwüş geýipdirler. Egin-eşikde halanýan reňkler ak we gara bolupdyr. Häzirki wagtda milli geýimler, has hem erkeklerde ulanyşdan galdy. Ýewropa görnüşindäki egin-eşikler ýaýran.

Tailandyň gadymy erkek egin-eşigi giň zolak mata biliniň daşyndan oralypdyr, özboluşly balak görnüşinde bolupdyr. Aýallarda - giň bölek mata etek (ýubka) görnüşinde bilinden aşagyna oralýar, üstünden ýapynja ýapylýar ýa-da gysga žaket (aýal penjegi) geýilýär. Hem aýallar, hem erkekler geçmişde saçlary gysga kesilýän ekeni. Häzirki wagtda ýewropa egin-eşikleri giňden ýaýrandyr.

Birmanlarda milli eşik häzire çenli saklanýar. Erkeklerde giň göni bölek mata ýubka görnüşde bilinden oralýar, üstünden köýnek ýa-da kurtka geýilýär. Başgap-şlýapa, ayakgaplary örülen ýeňil köwüş. Aýallaryň milli eşikleri erkekleriňkä meňzeş, ýöne has giňdir. Indoneziýa we Malaýziýa halklarynyň köpüsinde sarong geýilýär. Ol uzyn mata bölegi bolup, bedeniň daşyndan oralýar. Sarong uzyn ýa-da dyza çenli bolýar. Ýawanlarda sarong diňe öýde geýilýär. Häzirki wagtda erkekleriň gündeki geýýän eşigi uzyn jalbardan we kurtkadan ybarat. Başgap elde nagyşlanan batik matasyndan tikilen ýaglyk ýa-da gara mahmal başgaby. Milli aýal eşigi: uly bölek mata boýdan-başa oralýar, üstünden žaket ýa-da kofta geýilýär; egne şarf atylýar.

Maşgala we nika gatnaşyklary. Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynyň sosial – ykdysady ösüşiniň dürlüligi maşgala-nika gatnaşyklarynda hem dürli görnüşleri döredipdir. Awçylarda-ýygnaýjylarda kiçi maşgalalar ýaýran we maşgala-nika gatnaşyklarynda köp gadymy дәpler saklanýar. Has ösen halklar üçin soňky döwürlere çenli uly maşgala дәpleriniň saklanmagy häsiýetli bolupdyr. Häzirki wagtda hemme ýerde diýen ýaly kiçi maşgalalar ýaýrandyr. Günorta-Gündogar Aziýanyň maşgala-nika gatnaşyklaryna dini dessurlar öz täsirini ýetiripdir: Indohytaýda buddizm, Indoneziýda we Malaýziýada yslam, Filippinlerde hristian дәpleri.

Ruhy medeniýeti. Günorta-Gündogar Aziýanyň ruhy medeniýeti we halk döredijiligi iňňan baý hem-de köpdürlüdür. Olar üçin milli дәpler we goňşy halklaryň medeniýeti bilen baglanyşyk häsiýetlidir. Baryp orta asyrlarda bu sebitiň ýurtlarynda ylym, medeniýet, sungat, edebiýat ösen bolupdyr.

Halk döredijiliginiň müňýyllyklara uzaýan taryhy bardyr. Wýetnamda eposlaryň dürli görnüşleri, sazly-drama oýunlary

giň ýaýrandyr. Halk tanslary we aýdymlary dürli-dürlüdür. Teatr sungaty: hereketler, gurjak, maska, kölegeler teatrlary ilatda uly islegden peýdalanýar. Birman we khmer baleti meşhurdyr. Bu halklarda teatr sungaty giňden ýaýrandyr. Sahnada ýerli we hindi pýesalary goýulýar, şeýle-de kölegeler teatry gowy görülýär. Indoneziýada gadymdan waýang-purwo kölegeler teatry halkyň uly söýgüsinden peýdalanýar, onda gahrymançylykly sahnalar goýulýar. Ýawanyň gamelan milli orkestri bellidir, ol onlarça saz guralaryndan ybaratdyr. Tokaý halklarynyň döredijiligi özboluşlydyr: olaryň tanslary, aýdymlary, mimika sahnalary gyzyklydyr we özboluşlydyr.

Birmanlar, taýlar, laolar, wýetnamlar, kambojalar buddizmiň dürli akymlaryna we gadymy ynançlaryň galyndylaryna, ýagny atababa ruhlaryna, magiýa ynanýarlar. Malaýziýanyň we Indoneziýanyň aglaba bölegi musulmanlar. Bali adasynyň ynançlary özboluşlydyr we buddizm hem-de induizm dinleriniň garyşmagyny emele getirýär. Awçylaryň – ýygnaýjylaryň ynançlary, esasan, tebigy güýçler we ruhlar bilen baglanyşyklydyr.

Indoneziýanyň içki sebitleriniň ilatynda dürli görnüşli ruhlar barada, has hem tokaý bilen baglanyşykly ynançlar bolupdyr. Tokaý giňişlikleriniň, daglaryň, derýalaryň «eýeleriniň» adamlara zyýan getirýändigine ynanypdyrlar. Tokaý ruhlaryna awçy awlan jandaryndan bir bölegini goýupdyrlar. Etnologlar bu ynançlary Indoneziýanyň ilatynyň etnik taryhynyň bir tapgyry bilen düşündirýärler. Häzirki indonezleriň ata-babalary bolan Günorta Aziýa mongoloidleri b.e.öň II müňýyllykda adalara gelenlerinde, negroid rasasyna degişli awçy taýpalara duş gelipdirler. Adalaryň bu asyl ilaty wagtyň geçmegi bilen tokaýlara, daglara siňmeli bolupdyr, ýöne özlerinden güýçli gelmişeklere wagtly-wagtdan hüjüm edipdirler, zäherlenen naýzalary gizlin ýerden atypdyrlar. Soňra bu wakalar indonezleriň ata-babalarynda özboluşly «tokaý ruhlary» bilen baglanyşykly ynançlara öwrülipdir.

Afrikanyň halklary

Afrikanyň tutýan meýdany 30,3 mln. km²-a barabardyr, territoriýasynyň ululygy boýunça diňe Aziýa kontinentinden yzdadyr. Afrikada 1 mlrd adam ýaşaýar. Afrikanyň tebigy şertleri özboluşlydyr. Bu kontinent ýer togalagynyň günorta we demirgazyk bölekleriniň ikisinde-de deň ýerleşýär diýen ýaly. Iri derýalary Nil, Niger, Kongo, Zambezi. Tebigy şertleri boýunça Afrikany birnäçe sebitlere bölmek bolýar. Etnologiýada adatça Afrika kontinenti Demirgazyk Afrika we Saharadan günortadaky ýa-da Tropik Afrika bölýärler. Onuň merkezinde we demirgazyk ekwatorial böleklerinde, Gwineý aýlagynyň demirgazyk kenarlarynda we Kongo çöketliginde hemişelik gögerýän tropik tokaýlar – gileýalar höküm sürýärler. Gileýalardan demirgazykda we günortada musson tokaýlary ösýär. Bu tokaýlar ýylyň gurak möwsümlerinde ýapraklaryny dökýärler. Musson tokaýlary Afrikanyň territoriýasynyň 30 göterimine golaý ýerini tutýan sawannalara-ösümlüklere we otlara baý düzlüklere geçýär. Materigiň aglaba bölegini ýarymçöllükler we çöller tutýar: Demirgazyk Afrikada Sahara çöli, Günorta Afrikada Kalahari we Namib çölleri. Ortaýer deňziniň kenarlary we materigiň günortasy subtropik sebiti emele getirýär.

Afrikanyň tebigy şertleri oba hojalyk bilen meşgullanmak üçin amatlydyr. Afrika şu ekinleriň watanydyr: banan, ýams, arahis ýer hozy, teffa (efiop çöregi), kofe agajy, hurma palmany, kauçuk lianasy. Yssy klimatda suwarymly topraklarda, Nil derýasynyň boýlarynda pagta ekilip ýetişdirilýär. Tropik Afrikada Günorta Amerikadan getirilen kakao ösümligi medeniýetleşdirilen. Otluk sawannalaryň ägirt giňişlikleri maldarçylyk üçin amatlydyr.

Afrikada gazylyp alynýan ýerasty baýlyklar köpdür. Bu ýerde altyn, hromitler, almazlar, marganes, kobalt we ş.m. gazylyp alynýar. Şeýle-de, nebit ýataklary bardyr.

Afrikanyň ýerli asyl ilaty köp sanly halklardan ybarat. Ýewropadan we beýleki ýerlerden göçüp gelenleriň hem sany köpdür. Bu ýerde dürli we şol sanda garyşyk rasalar ýaýrandyr.

Demirgazyk Afrikada ýewropeoid rasasyna degişli halklar ýaşaýlar. Araplar, berberler we beýlekiler gözüniň we saçynyň reňkiniň garalygy, derisiniň garaýagyzlylygy bilen, ýüz keşbiniň inçeligi bilen tapawutlanýarlar. Olar Alynky Aziýanyň ortaýerdeňiz welaýatlarynyň ilatyna meňzeş we ýewropeoid rasasynyň ortaýerdeňiz kiçi şahasyna degişlidir.

Geçiş efioپ rasasynyň halklary-amhara, galla, tigre we beýlekiler Efiopiýada we Somalide ýaşaýlar. Olar gyzygylt öwüşginli garaýagyz derisi bilen, galyň dodaklary bilen tapawutlanýarlar. Bu rasa özünde hem ýewropeoid, hem negroid keşpleri jemleýändir.

Saharadan günortada, Sudanda, Nil derýasynyň ýokary akymларында, Kongo derýasynyň boýларында, Tropik Afrikada negroid rasasynyň köpsanly halklary ýaşaýlar. Bu rasanyň häsiýetli görnüşi: garaýagyz deri, gara reňkli gözleri we buýralanyp duran gür, başgaby ýada salýan saçlary, galyň dodak, giň burun, sakgal-murtuň seýrekligidir.

Pigmeýleriň obasynda

Madagaskaryň malgaşlary, Afrikanyň günortasynda ýaşaýan buşmenler we gottentotlar garyşyk negroid we mongoloid rasalarynyň keşbini özünde jemleýärler.

Kongo derýasynyň boýlarynda ýaşaýan pigmeýler antropologik taýdan tapawutlanýarlar: boýlary pes-ortaça 141-142 sm, beýleki negroidlerden derisi birneme açyk reňkde, dodaklary ýuka. Ýöne genetik taýdan pigmeýler negroud rasasy bilen garyndaşdyr. Nil derýasynyň ýokary akymynda ýaşaýan nilot ilaty beýleki negroid halklardan boýunyň uzynlygy bilen (ortaça 180 sm, şonuň üçin olar dünýäde iň uzyn boýly etnos hasap edilýär), beýleki negroid halklardan derisiniň reňkiniň has garalygy bilen we şol bir wagtda inçeräk burny we galyň däl dodagy bilen tapawutlanýarlar.

Afrikanyň halklary dürli dillerde gürlýärler. Demirgazyk Afrikanyň ilaty-Sudan, Efiopiýa, Eritreýa, Müsür, Magrib ýurtlary – Liwiýa, Tunis, Alžir, Marokko, semit-hamit dillerde gürlýärler. Ol üç topara bölünýär: semit, kuşit we berber. Semit dilleriniň arasynda iň giň ýaýrany arap dilidir. Ol Müsürde, Magrib ýurtlarynda ulanylýar. Kuşit dillerde Efiopiýada we onuň bilen ýanaşyk ýerlerde gürlýärler. Berber dilleri Demirgazyk Afrikanyň gadymy ilaty bolan liwiýalaryň dilidir. Berber dilli toparlar Marokkonyň daglyk ýerlerinde, Alžyryň we Saharanyň käbir ýerlerinde ýaşaýarlar.

Saharadan günortada, Kalahari çölüne çenli ýerlerde Afrikanyň köpsanly bantu halklary ýaşaýarlar, olar bantu dillerinde gürlýärler. Ondan başga suahili dili giňden ýaýrandyr. Tropik Afrikanyň ýewropa ýurtlaryndan gelenleriň nesilleri-afrikanýorlar iňlis dilinde gürlýärler. Demirgazyk Afrikanyň ýewropa ilatynda iňlis dilinden başga fransuz, italýan we ispan dilleri ýaýrandyr.

Afrikanyň etniki taryhy. Ýokary paleolitde häzirki görnüşli afrikan adamy kemala gelipdir. Niger derýasynyň boýlarynda negroid şekilli gadymy adamyň süňkleri tapyldy. Alžyryň Meşta al-Arbi ýerinde tapylan süňk galyndyla-

Afrikanyň «tamtam» depleri

ry Demirgazyk Afrikada ol döwürlerde ýewropeoid keşbindäki adamlaryň ýaşandygyny subut edýär. Olaryň Ortaýer deňziniň gündogar böleginden gelendigi çak edilýär.

Nil derýasynyň düzlüklerinde ekerançylyk hojalygy eýýäm b. e. öň V müňýyllykda döräpdir. Efiopiýanyň we Magrib ýurtlarynyň ekerançylygy, Saharanyň maldarçylyk hojalygy neolit döwründe döräpdirler. Bu toprakda Afrikanyň içki welaýatlarynyň gadymy medeniýeti, şeýle hem b.e. öňki 3100-nji ýylda gadymy müsür siwilizasiýasy döräpdir we ösüpdir.

Afrikanyň demir ussaçylygy demirgazykda, takmynan, b.e.öň VII-V asyrlarda döräpdir. Soňra Afrikanyň tropik we günorta taraplaryna ýaýrapdyr. Demir gurallaryny ele alan ekerançy ilat tropik tokaýlara aralaşyp, bu ýerleri medeni özleşdirmäge başlapdyr. Demirgazyk Afrikanyň gadymy müsür ýazuw çeşmeleri Nil derýasynyň ilaty baradaky maglumatlaryndan başlanýar. Nilden günbatarda liwiýa taýpalary ýaşapdyrlar.

Demirgazyk Afrikanyň taryhynyň belli tapgyry VII asyryda Magrib ýurtlaryna arap ýörişleri bilen baglydyr. Ýerli ilaty araplar berberler diýip atlandyrypdyrlar. Soňra XI asyryda Alynky Aziýadan çarwa arap taýpalary gelipdirler we olar berber taýpalarynyň arasynda siňip, şol bir wagtda olary araplaşdyrypdyrlar. Häzirki wagtda Demirgazyk Afrikanyň aglaba ilaty araplar, arap dilinde gürlýär. Diňe Magribiň az sanly, esasan, daglyk ýerlerinde ýaşayan ilat toparlary häzire çenli berber dilini saklaýarlar.

7 müň ýyl mundan ozal Demirgazyk Afrika sebitine ýagýan ýagyşlar köpdi we Sahara ol döwürlerde çöl dälidi. Bu ägirt territoriýa bir uly

Tuareg ýigidi

sawannany emele getirip, onda köp sanly mal sürüleri bakylypdyr. Emma b.e. öňki 4000-nji ýylda klimat guraklaşdy, adamlar suw çeşmelerine, ilkinji nobatda Nil derýasynyň boýuna göçmäge mejbur bolupdyrlar. Demirgazyk Afrikanyň uly bölegi boşady, emma Nilde b.e. takmynan, 3100-nji ýylynda ösen afrika siwilizasiýasy - gadymy müsür emele gelipdir.

Tropik Afrikanyň ilatynyň etniki taryhynda bantu taýpalarynyň b.e.öňki I müňýyllykda bu ýerde ýaýramagynyň möhüm ähmiýeti bolupdyr. Bantularyň gadymy watany Kongo we Kamerunyň tropik tokaýlary hasap edilýär. Merkezi Afrikada asyl ilat-pigmeýler, buşmenler we gottentotlar ýaşapdyrlar. Bantu halklarynyň gelmeginden soň, olar günorta süýşüpdirler. Bantularyň beýleki taýpalary gündogar Afrika süýşüp, nilot halklaryna öz güýçli täsirini ýetiripdirler.

Orta asyrlarda ýewropalylar Afrikanyň Ortaýer deňiz kenarlaryna köp gelipdirler, emma Sahara hakynda hiç zat bilmändiler. Arap we berber täjirleri bolsa bu çöllügi düýe kerwenleri bilen yzygiderli geçipdirler. Olar birnäçe orta asyr Afrika döwletleriniň döräp, ýaşap geçenligi barada ýazuw maglumatlary goýupdyrlar. Gadymy Müsürden günorta tarapda, Nilde, Kerma-Kuşit siwilizasiýasy döräpdir. B.e. öňki 2 müňýyllykda bu siwilizasiýany Nubiýa çalşypdyr. Nubiýa siwilizasiýasy esasynda Aloa, Mukurra döwletleri, Nabateý şalygy döräpdirler. Bu döwletler Efiopiýanyň, Müsüriň we Wizantiýanyň medeni we syýasy täsiri astynda bolupdyrlar. Şeýle-de, b.e. V asyrynda Sabeý şalygy, Efiop şalygy, b. e. XII asyrynda Aksum şalygy höküm sürüpdir. Bu siwilizasiýalaryň daşyny çarwa liwiýa taýpalary, kuşit we nilot dilli halklar gurşap alypdyrlar. Bu döwletleriň ýaşandygyny bellemek bilen, olaryň näme sebäplere görä dargandygyny we afrikan halklarynyň soňky asyrlardaky ösüşinde Ýewropa we köp Aziýa halklaryndan yza galandygynyň sebäplerini hem bilmelidir. Geografik şertler, afrikan kontinentiniň giňişleýin sebitleriniň barylmasý kyn bolan ýerlerde ýerleşendigi, adam tarapyndan az özleşdirilendigi, dünýä ykdsady merkezlerden tebigy taýdan çetde bolandygy-bularyň hemmesi hem öz ornunda sebäp bolupdyrlar. Ýöne Afrika XV asyryň ortalaryndan başlan Ýewropa kolonizasiýasy, ýagny ilatyň gullara öwrülip äkidilmegi, ýerleriň basyp alynmagy XIX asyra çenli dowam edip, kontinentiň taryhy üçin agyr sahypa boldy.

Afrikanyň halklarynyň etnografik taýdan öwrenilmegi kyn mesele bolup durýar, sebäbi olaryň medeniýeti köp görnüşlidir we öz-boluşlydyr. Bu ýerde taryhy-medeni sebitleriň birnäçesini görkezmek bolýar, olar etnologik taýdan meňzeşligi bilen häsiýetlenip, şol bir wagtda käbir aýratynlyklary hem bardyr.

Afrika kontinentiniň demirgazygyny kähalatlarda Arap Afrikasy diýip atlandyrýarlar, sebäbi ilatynyň aglabasy arap dilinde gürlýär. Şol bir wagtda köp bölegi ýerli aborigenleriň (berberleriň we beýlekileriň) nesilleridir. Arap sebitlere ilki bilen Müsür we Magrib ýurtlary degişlidir we etnografik taýdan Gündogar Sudan hem (Niliň orta akymynda ýerleşýär) degişli. Bu ýurtlaryň köpüsinde ilat oba hojalygy bilen meşgullanýar, taryhy-etnografik jähtden bolsa müsür ekerançylygy gyzyklydyr. Nil jülgesi tükeniksiz hasylylygy bilen tapawutlanýar. Her ýyl Nil derýasynyň gyrymsy otlaryna baý suwlary joşup, ýerleri basypdyr. Suw topragy ýumşadypdyr we onuň ekişden öňki taýýarlygyny talap etmändir. Ekerançylyk bu ýerde gadymy döwürlerde adamlaryň дәne tohumlaryny çygly topraga taşlamagyndan başlanypdyr. Ekinleri öz erkine goýup, hasyla garaşypdyrlar. Müsür daýhanlary-fellahlar – şeýle görnüşde ekişi hatda XIX asyrda hem ýöredipdirler.

B. e. öňki IV asyrda gadymy müsür ekerançylary ýönekeý emeli usulda suwarmaga we ekin meýdanlaryny kätmen bilen özleşdirmäge başlapdyrlar. Soňra azal bilen ýer sürüpdirler. Hәzirki müsür daýhanlarynyň ekerançylygy gadymy ekiş sistemasyny köp halatda gaýtalaýar. Müsürde oba hojalyk ýyly üç möwsüme bölünýär: gysky, tomusky, güýzki. Birinji möwsümde (noýabr-mart) bugdaý, arpa, sogan, nohutlar ekilýär, indiki möwsümde (aprel-awgust) pagta, kendir, şeker çinregi, şaly, mekgejöwen ekilýär we güýzde (sentýabr-noýabr) Niliň suwlarynyň iň ýokary derejә galan wagty şaly, mekgejöwen, dary ekilýär. Fellahlar şu günlerde hem gadymy müsür azalyna meňzeş azaly sürümde ulanýarlar.

Maldarçylyk Müsürde giň gerimi almady, sebäbi öri meýdanlary azdyr. Esasy iri şahly mallary ösdürip ýetişdirýärler, ýöne olaryň sany azdyr. Topragy özleşdirmegiň ýönekeý usullarynda we idedilmeginde iş mallarynyň orny onçakly uly bolmandyr.

Demirgazyk Afrikanyň ilatynda halyçylyk, deri eýlemek, hünärmentçiligiň beýleki görnüşleri ösendir. Erkekleriň milli eşiği – nah matadan balak we giň ýeňli köýnek; ýylyň sowuk möwsümünde düýe ýüňünden plaş atylýar. Müsür aýallary uzyn, köplenç, gara reňkde köýnek geýýärler. Ýaglyk atynýarlar, köp şaý-sepleri dakynýarlar.

Ekerançylaryň ýaşaýan jaýlary pahsadan gurulýar. Berberleriň jaýlary daglyk ýerlerde daşdan salynýar we bir jaýyň üçegi beýleki jaý üçin howly bolup hyzmat edýär. Çölde ýaşaýan çarwalaryň jaýlary ýönekeýdir: yssydan we çägeli ýellerden olary düýe ýa-da geçi ýüňünden dokalan galyň matadan çadyrlar goraýar.

Magrib ýurtlarynyň milli eşikleri nah köýnek-balak, üstünden giň ýapynja – burnus geýilýär. Burnuslar dürli reňkli we hilli bolýarlar: ýünden galyň görnüşleri we ýüpekden nagyşlanyp bejerilen görnüşleri.

Saharadan günortadaky Afrikanyň halklary. Afrika kontinentiniň demirgazyk-gündogar tarapy-Abissin daglygynda we Somali ýarym adasynda biri-birleri bilen taryhy baglanyşykly bolan, semit-hamit maşgalasynyň garyndaş dillerinde gürlýän, medeniýetinde umumylyklary bar bolan halklar ýaşaýarlar. Efiopiýada amhara, tigre, tigrai, galla, sidamo etnoslary efiof halkynyň esasyny düzýärler. Döwlet dili amhar dilidir. Somalide somaliler ýaşaýarlar.

Efiopiýa etnologiya taýdan beýleki Afrika ýurtlaryndan özboluşly medeni mirasy bilen tapawutlanýar. Onuň kökleri bu ýerde IV asyrdan dörän Aksum döwletinden alyp gaýdýar. Şol wagt Aksumuň ilaty hristiançylygy hem kabul edipdir.

Hojalyk görnüşleri: ekerançylyk, maldarçylyk, ekerançylyk bilen utgaşdyrylýan maldarçylyk. Pagta ekmek giň ýaýrandyr, ilat ondan berk we owadan matalary dokamakda tapawutlanýar. Hünärmentçilik, senetçilik ösen. Tropiki Afrikanyň ilaty gadymdan bäri senetçiligiň dürli görnüşleri bilen meşgullanypdyr. Öý hojalygynda gerekli zatlary häzir hem daýhanlar agaçdan, deriden, matadan özleri öndürýärler. Dokmaçylyk giňden ýaýrandyr. Dokmaçylar bu günlere çenli gorizonta dokma stanoklarynda gyzyl, gök, ak, gara çyzykly ýokary hilli nah matalary dokaýarlar. Kano

şäheri dokmaçylygyň merkezi bolup, bu ýerden matalar бүтін Afrika ýaýrapdyr.

Hausa halkynyň senetçileri Kano şäherinde derini ýokary eýlemekde tanalypdyrlar. Aýratyn usulda eýlenen sygyr derisinden ýag we bal saklamak üçin torbalary öndüripdirler. Gymmatbaha safýan derisinden aýakgaplary, torbalary, ädikleri, guşaklary häzir hem öndürýärler.

Tropiki Afrikanyň demir ussalary dürli oba hojalyk gurallaryny, ýaraglary we nepis şaý-sepleri ýasapdyrlar. Beninde XVI-XVII asyrlarda бүрүнçden ýokary hilli önümler we ýokary sungat derejesindäki heýkeller ýasalypdyr.

Häzir hem hünärmentçilikde birinji orunlaryň birini demir işlemeklik tutýar. Bu ýeriň demirçi ussalary ata-babalarynyň baý tejribesini ulanyp, demir gurallary we şaý-sepleri ýasamaga örän ökde. Efiop zergärleriniň ýasaýan gymmatbaha şaý-sepleri özüniň nepisligi bilen tapawutlanýarlar. Dokmaçylyk, deri eýlemek giňden ýaýrandyr.

Amhara, galla, kaffa halklary köçeleri çekilmedik obalarda ýaşaýarlar. Ýaşaýyş jaýlary tukul diýip atlandyrylýan tegelek, saman bilen basyrylýan öýler. Tukulda merkezi ýerde ojak ýerleşýär. Mebelleri –

Tuareg zenany

ýönekeý bambuk stollar, agaçdan kürsüler. Şeýle-de, ownuk daşdan we palçykdan jaýlar gurulýar. Çarwa maldarlarda özboluşly öýler bar: agaç tegelek karkasyň üstüni guran otlar bilen basyrýarlar, soňra daşyndan düýe ýa-da öküz derilerini örtýärler.

Efiopiýanyň ilaty, köplenç, milli egin-eşikleri geýýärler. Erkekler-nahdan uzyn balaklar, uzyn köýnek we üstünden şamma diýilýän ýörite ýapynja atynýarlar, sowuk howada gara reňkli ýüňden tikilen burnus geýýärler. Aýallary dar ýeňli uzyn, etegine gaýma çekilen köýnek, üstünden şamma we burnus geýýärler.

Kellelerine kähalatda ýaglyk daňýarlar, köplenç bolsa başy açyk gezýärler. Efiopiýanyň halklary barada aýdylanlar somalilere hem häsiýetlidir. Ýöne aýratynlyklar hem bar. Somalilerde oturymly ekerançylar ilatyň ýarty bölegini tutýarlar. Olar, esasan, deňizýaka ýerlerinde we derýalaryň boýunda ýaşaýarlar. Esasy oba hojalyk ekinleri: dary, mekgejöwen, banan, ýer hozy, noýbalaryň dürli görnüşleri, pagta. Somalileriň 40 göterimine golaý ilaty maldarlar. Bu halkyň aglabasy dini boýunça musulmanlar.

Günbatar we Merkezi Sudan etniki köpdürliligi bilen tapawutlanýar, ýöne şol bir wagtda taryhy we etnografiki jähden bu döwletiň iki bölegi hem bir giňişleýin taryhy-medeni sebit hökmünde seredilýär.

Sosial we medeni ösüşi boýunça sudan halklarynyň köpüsi Demirgazyk Afrikanyň halklaryna meňzeşdir. Bu ýerde eýýäm öňden bári zähmetiň jemgyýet bölünişi bolup geçipdir, ýagny maldarçylyk bilen meşgullanýan ilat ekerançy ilatdan bölünipdir, hünärmentçilik, içki we daşky söwda gatnaşyklary ösüpdür. Sudanda mande, gur, gwineýa, hausa we beýleki halklar ýaşaýarlar. Bu ýurduň dürli tebigy şertleri-çygly tropik tokaýlar, sawannalar, gury düzlükler oba hojalygy üçin amatlydyr.

Günbatar Sudanyň hemme halklary asyrlar boýy medeni ekinlerini ekmek tejribesinden peýdalanypdyrlar. Meselem, mandingo halky birnäçe ýyllap uly bolmadyk meýdanda şaly ekýärler, soňra çalşyp, manioka, mekgejöwen ýa-da dary ekýärler. Maniokany däneli ekinlerden iň tiz ýetişýänligi üçin gowy görýärler. Ýöne maniokanyň kartoşka meňzeş miweleri zäherli sinil kislotasyny özünde saklaýar, şonuň üçin aýallar ony ýerden kätmen bilen gazyp alyp, daşyny arasalap, birnäçe günläp akar suwda goýýarlar, suw zäherli maddalary dargadýar we äkidýär. Soňra zyýansyz bolan maniokany dograýarlar, gaplarda ýençýärler. Alnan goýy garyndyny ýapraklara dolap bugda bişirýärler.

Sudanyň tokaý zolagynda we atlantik deňizýaka kenarlarynda ýaşaýan ilat şaly, mekgejöwen, dary, fonio däne ekinini, manioka, badat, noýbalar, ýer hozy, şekerçiňregi, burç, kadi, gawun, temmäki

ekýärler. Bu ekinleriň köpüsi ýerli, ýöne badaty we mekgejöweni bu ýere Amerikadan ýewropalylar getiripdirler. Möhüm iýmit medeniýetiniň biri şalydyr.

Ýokary Gwineýanyň halklary bolan ýoruba, ibo, aşanti we beýlekilerde däneli öşümlikler ýaýran däldir. Olarda tropik ekinler köp ekilýär: ýams, taro, manioka, ýer hozy, çörek agajy, banan, sitruslar we dürli ir-iýmişler.

Ýewropalylar bu ýerlere kakao ekilmegini ýola goýupdyrlar. Sudanyň ekerançy wolof, serer, mandingo, hausa ýaly halklary däneli ekinleri ekipdirler: bugdaý, mekgejöwen, dary, sorgo. Hausalarda pagta we gök reňk alynýan indigo ösümligi köp ekilýär. Ady tutulan halklarda maldarçylyk giň gerim almandyr. Etiň ýetmezçiligini awdan we balykçylykdan üstüni ýetiripdirler.

Günbatar fulbe halky we tuaregler-maldarlar Futa-Jalon tekizliginde ýaşaýarlar. Bu halklar zeby, kiçi öküzleri – ndama, atlary, düýeleri, goýunlary, geçileri ösdürip ýetişdirýärler.

Sudanyň oba ilatynyň jaýlary köpgörnüşli: pagsadan, çig kerpiçden, agaçdan. Günbatar Sudanyň tokaý zolagynyň obalarynda özboluşly uly dörtburç jemgyýet jaýlary gyzyklydyr. Meselem, owadan bejerilen agaç pürslerinden, üsti ýapraklardan basyrylyp gurulýan jaýda obanyň erkekleri ýygnanyp, sebetleri, düşekleri öryärler, agajy oýup nagyslaýarlar, dürli meseleleri ara alyp maslahatlaşýarlar, jemgyýet kazyýetini ýerine ýetirýärler we ş.m. işler bilen meşgullanýarlar.

Sudanlylaryň milli egin-eşikleri erkeklerinde – köýnek we balak, aýallary birnäçe zolakdan ybarat bolan mata bilen oranýarlar. Futa-Jalonda ýaşaýan fulbe maldarlary ýyly eşikleri hem geýýärler: erkekleri köýneginiň we balagyň üstünden gök reňkli ýüň plaşlary geýýärler, aýallary galyň nah köýnekleri geýýärler.

Gwineýanyň ýaşaýjylary eşik hökmünde bil daňylaryny ulanýarlar, şeýle hem erkekler köýnek we gysga balak geýýärler. Aýallary bilinden aşagyny mata bilen oraýarlar.

Sudanyň halklarynyň sosial-ykdysady gatnaşyklary dürli bolupdyr. Meselem, XVII asyrda dörän we XIX asyrda dargan Aşan-

ti döwletinde matriarhatyň esasyndaky döp-dessurlar ýöredilipdir. Dünýäniň beýleki sebitlerinden tapawutlylykda bu ýerde ene urugy köp wagtyň dowamynda saklanypdyr we özboluşly dessurlary döredipdir. Gyzykly ýeri, soňky ýyllara çenli oba ýerlerinde hem mirasdüşerlik aýal tarapyndan hasaplanypdyr. Sudanlylaryň ynamlaryna görä, her adam atasyndan ruhy, enesinden gany alýarmyşyn.

Ýoruba halkynda häkimiýetliligiň aýratynlylygynyň biri, onda aýallaryň hem orun eýeländigidir. Dagomeýa döwletinde XVII asyrdan goşunyň düzüminde ýörite aýal gwardiýasy bolupdyr.

Sudanyň köp halklarynyň jemgyýet gurluşynda aýallaryň ähmiýetli ornunyň bolandygyny, bu ýerde synpy jemgyýete we döwletlilige göni ene urugyndan (matriarhatdan) geçilendigi bilen düşündirip bolar.

Çarwa medeniýetiniň nesilleri bolan fulbe halkynda patriarhal gatnaşyklary ösen bolupdyr. Häzirki döwürde olar kompleks ekerançylyk-maldarçylyk hojalygyny ýöredýärler. Tropik we Günorta Afrikada köpsanly bantu halklary ýaşaýarlar. Ykdysady ösüş bantularda sudan halklarynyň derejesine ýetmese-de, esasy bakongo taýpalarynda we zuluslarda belli derejede ösen bolupdyr.

Bantular kätmen ekerançylygyny gowy bilipdirler, aýry-aýry halklary, hat-da emeli suwarymly ekerançylygy ýöredipdirler. Sawanalarda we gurak düzlüklerde maldarçylyk hojalygy gülläp ösüpdir. Bantular demri we misi eretmegi bilipdirler, altyny gazyp alypdyrlar. Demirden, agaçdan, pil süňkünden olaryň ýasan önümleri özüniň ýokary sungatlylygy bilen tapawutlanypdyr. Zimbabwe döwletiniň gadymy medeni ýadigärlikleri daş bloklaryndan gurlupdyr, hiç hili berkidiji suwag ulanylmadyr.

Bantular özbaşdak Bakongo, Angola, Baluba, Buganda, Mono-Motapa döwletlerini döredipdirler. Olarda iki esasy hojalyk-medeni görnüşleri – ekerançylyk we maldarçylyk döräpdir. Kongo derýasynyň tropik sebitiniň bantu halky hem ekerançylardyr. Afrikanyň hut şu böleginde hojalyk dolanyşygyna tropik ekinleri bolan sorgo, sezam, ýag palmasy girizilipdir. Biziň

günlerimizde esasy iýmit ekinleri: manioka, ýams, dary, mekgejöwen, şaly.

Tropik Afrikanyň gündogar bölegi has gurak howa bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin esasy dary, sorgo, noýbalar, arpa, mekgejöwen köp ekilýär. Bugdaý az ýetişdirilýär. Ýewropalylaryň bu ýerlere gelmegi bilen plantasiýa medeni ekinler-pagta, kofe, çay, temmäki giň gerime eýe bolupdyr.

Tropik Afrika üçin önler ot bilen topragy özleşdirmek usuly ýaýran bolupdyr. Häzirki wagtda ekerançylygyň bu görnüşü köneldi. Ýeriň yetmezçiligi sebäpli bantular topragyň hasyllygyny uzaltmak üçin ekinleri çalşyp ekýärler, dürli dökünleri ulanýarlar. Ruanda, Urundi ýaly gür ilatly ýerlerde ekerançylyk ösen jemgyýetçilik ulgamy görnüşinde ýöredilýär. Suw desgalary ýaýrandyr, suwaryş kanallary geçirilen, oba hojalyk tehnikasy ulanylýar.

Tropik Afrikanyň halklarynyň maldarçylyk hojalygynyň özboluşly aýratynlyklary bardyr. Kongo derýasynyň ýakalarynda öý haýwanlary gaty azdyr, sebäbi sümme tropik tokaýlarda iri şahly mallara nagan howply keselini ýaýradýan sese siňegi bar. Kongonyň ilaty geçileri, goýunlary, käýerlerde doňuzlary, öý guşlaryny ösdürip ýetişdirýärler.

Tropik Afrikanyň düzlüklerinde maldarçylyk ilat toparlary ýok diýen ýalydyr. Diňe masaý halky öz durmuşynda çarwaçylyk däplerini saklap, hojalygyny goýunlary, geçileri idetmek bilen dolandyrýarlar.

Bantu halklarynda ýewropalylar gelmezinden has ön demri işlemegi we ondan dürli zähmet gurallaryny, ýaraglary, şaý-sepleri ýasapdyrlar. Meselem, Kongo demir ussalaryň ýaraglary-paltalar, pyçaklar we ş.m. diňe özüniň ýokary hili bilen tapawutlanman, eýsem, inňän owadan bezegleri bilen ünsi çekipdir. Kolonial döwürde bantu halklarynyň özboluşly demir ussaçylygy pese düşüpdir. Dokmaçylyk, gap-gaç ýasamaklyk barada hem şuny aýdyp bolar. Ýöne häzire çenli öý goşlary ýasamaklygyň sungaty ýaýrandyr. Baluba taýpasynyň agaçdan ýasaýan ýeňil mebeli, adaty gap-gaçlary özüniň nepisligi bilen tapawutlanýar. Gamyşdan we rafiýa ösümliginiň ýapraklaryndan örülýän dü-

şekçeler owadan we köpgörnüşlidir. Palma ýapraklaryndan we çişrekden örülýän sebetler berk we hat-da şeýle çeye örülýärler welin, olarda suwuk önümleri hem saklap bolýar. Köp özboluşly gaplar kädiden ýasalýar.

Bantularyň ýaşayş jaýlary örülen karkasdan bolup, gapdallary we üsti çişrek, palma ýapraklary, saman örülen düşekçeler bilen ýapylýar. Jaýlar görnüşleri boýunça tegelek, dörtburç, süýnmek şekilinde bolýarlar. Her obada ýörite jaý ýa-da bassyrma erkekleriň umumy ýygmanyşyklary üçin niýetlenendir. Käýerlerde, obanyň merkezinde ýygmanyşyklarda ulanylýan uly dep ýerleşýär.

Günorta bantularda oba jaýlary kraal diýip atlandyrylýar. Howluda bir uly patriarhal maşgala ýaşayar. Kraalyň merkezinde mal saklamak üçin agyl bolýar, onuň daşyna agaçdan ýa-da daşdan, palçykdan tegelekleyin haýat çekilýär. Agylyň daşynda belli tertipde jaýlar ýerleşýärler: maşgalada ýaşuly aýalyň jaýy, soňra çagalaryň jaýy we ş.m. Her jaýyň gapdalynda ojagy ýerleşýär.

Bantularyň gadymy ynançlary baradaky maglumatlar gyzyklydyr. Her maşgala özüniň erkek neberebasyşyna ynanyndyr, taýpanyň adamlary baştutanyň ruhuna çokunypdyrlar. Bantularda tebigat bilen bagly ynançlar bolupdyr. Ýewropa missionerleriň täsiri bilen bantu halklarynyň köpüsi hristiançylygy kabul etdiler.

Afrikanyň günortasynda koýsan halklary—gottentotlar we buşmenler ýaşayarlar. Gottentotlar-maldarlar. Mallaryny aýap saklapdyrlar, diňe garry jandarlary soýupdyrlar, sebäbi olaryň däplerine görä, uly sürüsi bolan adam barly hasaplanypdyr. Eti awçylykdan almagy oňaly görüpdirler. Gottentotlar demir işlemegi bilipdirler. Ýarag hökmünde demir uçly naýzalary, ok-ýaýy ulanypdyrlar. Jemgyýet ýaşayşynda patriarhal urug gurluşy höküm sürüpdür. Häzirki wagtda gottentotlaryň aglabasy oba hojalyk bilen meşgullanýarlar.

Köpsanly bolmadyk buşmenler (saanlar) Kalahari çölünde ýaşayarlar. Geçmişde maddy medeniýeti iňňän çäkli bolupdyr. Iýmitlerini awçylykdan we miweleri, kökleri ýygnamaklykdan alypdyrlar. Erkekler naýza, uýy zäherlenen ok-ýaý we awlanan haýwany salmak üçin deriden eýlenen halta bilen awa çykypdyrlar.

Buşmenler aw awlamakda çydamly bolupdyrlar: awçy kähallatlarda antilopa keyigini 2-3 günläp kowmany başarypdyr. Awçy strausyň perlerini dakyp, antilpanyň sürüsine aralaşyp, naýzany taşlapdyr. Buşmenler haýwanlary awlamak üçin dürli tutarlary, iri jandarlara köpçülikleýin gabawlary ulanypdyrlar. Aýallar we çagalar gabawjylar hökmünde awa gatnaşdyrylypdyr.

Aзык gözleginde köp wagtyny geçirýän buşmenleriň hemişelik jaýlary bolmandyr. Wagtlaýyn duralgalarda ýelden goramalar, seýrek halatlarda çatmalar gurlupdyr. Gije çölde galan awçylar ýyly gumda çukur gazyp ýatypdyrlar. Egin-eşik hökmünde bil daňysy hyzmat edipdir. Öý goşlary bolmandyr diýen ýalydyr. Çöl şertlerinde gymmatly suwy straus ýumurtgalaryndan ýasalan gaplarda saklapdyrlar.

Buşmenlerde etniki umumylyklar-taýpalar bolupdyr, ýöne hojalyk birligi bolup, tejribeli awçy tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän topar çykyş edipdir. Häzirki günlerde buşmenleriň ýarysyndan gowragy adaty durmuş görnüşini dowam etdirýärler, galanlary oba hojalyk fermalarynda işleýärler.

Buşmenleriň dini düşüňjelerinde esasy orny kär, pişe bilen bagly ynançlary tutupdyr. Awçylar güne, aýa, ýyldyzlara we ruhlara ýüzlenip, awda üstünlik diläpdirler. Buşmenler Sagna diýip atlandyrylýan ýeri we adamlary döredijiniň, totemiň we taýpa inisiiasiýalaryň goragçysynyň asman ruhuna ynanypdyrlar. Alymlar üçin buşmenleriň XVII-XIX asyrlarda we ondanam öň dag ýüzündäki çeken reňkli suratlary uly gyzyklanma döredýär.

Tropik tokaýlarda, Kongo, Ogowe we Ituri derýalaryň boýlarynda pigmeýleriň uly bolmadyk toparlary ýaşaýarlar. Pigmeýler eke-rançylygy, maldarçylygy bilmeýärler. Awçylyk, ýygnamaklyk bilen meşgullanýarlar. Pigmeýler uly bolmadyk toparlara birigip, aзык gözleginde sergezdan gezyýärler.

Awçy halky bolan pigmeýlerde ynançlar kär, pişe bilen baglanyşyklydyr. Totemizm ynanjy hem bolupdyr. Totem hasaplanýan haýwana ýa-da ösümlige uly hormat bilen garalypdyr.

Madagaskaryň malgaşlary. Afrikanyň özboluşly taryhy – medeni sebiti Madagaskardyr. Adanyň ilatynyň aglaba bölegini mal-

gaşlar (madagaskarlar) tutýarlar. Olar dili we antropologik görnüşi boýunça ýakyn Afrika kontinentiniň ilatyndan tapawutlanýarlar we Indoneziýanyň halklary bilen arabaglanyşygy mese-mälim görünýär. Bu ýeriň gadymy ilaty negroidler bolandygyny alymlar çaklaýarlar. B.e.öň bu ýere indoneziýalylar aralaşypdyrlar. Olar soňra aborigenler we araplaryň bir bölegi bilen garyşypdyrlar. Häzirki malgaşlar şolaryň nesilleridir.

Malgaşlaryň maddy medeniýetinde Günorta-Gündogar Aziýanyň halklaryna mahsus şekiller mese-mälim görünýär. Madagaskaryň awçylary öňki döwürlerde ok atýan gural hökmünde sumpitan ulanypdyrlar. Bu aw guraly bolsa Günorta-Gündogar Aziýa halklary üçin häsiýetlidir. Malgaş gämileri malaý-polineziýa gämileriniň şekilini gaýtalaýar. Malgaşlaryň şaly meýdanlaryny özleşdiriş usullary, jaýlaryň gurluşy, mazarçylyklaryň görnüşleri hem Günorta-Gündogar Aziýanyň halklarynyň medeniýetine meňzeşdir.

Ýöne malgaşlaryň etnografik özboluşlylygyny malaý dünýäsiniň medeniýetiniň nusgasy diýip hasap edip bolmaýar. Malgaş medeniýetinde günorta Aziýa we Afrika alamatlary garyşandyr, şol bir wagtda bu medeniýeti Madagaskaryň özboluşly geografik şertlerine uýgunlaşdyrylan. Ilki bilen bu hojalykda, onuň esasyyny tutýan ekerançylykda görünýär. Adanyň merkezi daglyk böleginde irki döwürlerden bari ösen suwaryş ulgamy bolupdyr, sebäbi onsuz esasy azyk ekinini -şalyny ösdürip ýetişdirmek mümkin bolmandyr. Şalyny häzir hem dag gerişleriniň giň terrassalarynda ekýärler. Olara dag çeşmelerinden alynýan suw kanallary çekilen. Adanyň tokaý sebitlerinde ot bilen özleşdirilen ekerançylyk ýaýrandyr. Bu ýerde şaly düme – köpsanly tropik ýagyşlara uýgun ekilýär.

Şaly ekilmeyän ýerlerde mekgejöwen ýetişdirilýär. Malgaşlar kartoşka, noýba, şeker çinregini ekýärler. Bagçylyk, bal arylary saklamak, ýüpek gurçuklary idetmek giň gerime eýedir. Kofe, wanil ýaly eksporta gidýän ekinler irki döwürlerden bari ýetişdirilýär.

Ekerançy ilatda maldarçylyk giň gerim almandyr. Mal, esasan, ekişde, şu görnüşde ulanylýar: öküz sürüsi suwa basylan ekin meýdanyna kowup çykarylýar we tä toprak ekişe taýýar bolýança, öküzler

iki ýana gatnap, toýnaklary bilen ýeri ýumşadýarlar. Madagaskarda maldarçylyk sebiti hem bar: günbatar düzlüklerinde geçileri, goýunlary, doňuzlary we iri şahly mal bolan zebu ösdürilip ýetişdirilýär.

Malgaşlar dürli görnüşdäki öýlerde ýaşaýarlar. Welaýatlarynyň köpüsinde jaýlar agaç karkasdan bolup, diwarlary çişrekden örülýär, çünkli iki eňňitli üçegi palma ýapraklary bilen basyrylýar. Ýurduň merkezi daglyk böleginde jaýlar pagsadan dörtburç görnüşinde salynýar, üçegi ýokary çünkli bolýar. Malgaş öýüniň aýratynlygy – öý goşlarynyň guratlygy we köp dürlüligidir. Agaçdan oýulyp nagyşlanan mebelleri, örülen düşekçeler we ýapynjalar öýüň diwarlaryna asylyar we ýere ýazylyar, owadan nagyşlanan agaç gap-gaçlar, heýkeller we ş.m. öýüň içini bezeýär.

Malgaşlaryň milli egin-eşigi erkeklerde bile oralan mata, aýallarda bilinden aşak etek (ýubka) geýilýär. Lamba diýlip atlandyrylýan ak ýa-da gülli dörtburç mata hem erkeklerde, hem aýallarda ýapynja hökmünde ulanylýar. Häzirki döwürde ýewropa egin – eşikleri hem ýaýrandyr.

Malgaşlaryň öňki jemgyýet gatnaşyklary barada maglumat köp däl. XVI-XVII asyrlarda Madagaskaryň merkezinde Imerina döwleti bolupdyr. Onuň ilatynyň köpüsini azat daýhanlar emele getiripdirler.

Saharadan günortadaky Afrikanyň halklarynda ýokarda belenilişi ýaly, ata-baba ruhlaryna ynançlary güýçli bolupdyr. Afrika bu ynançlarynyň esasy ýaýran ýurdy hasap edilýär. Bu ynançlar hem ekerançylarda, hem maldarlarda saklanýar we ene urugynyň galyndylary bilen baglanyşyklydyr. Şeýle-de Afrikanyň bu böleginiň halklarynda totemizmiň, fetişizmiň, ekerançylyk bilen baglanyşykly ynançlaryň galyndylary hem saklanýar. Afrikanyň halklarynda demirçi ussalar bolan özboluşly garaýyş bolupdyr. Demri işlemeklik Afrikada gadymyýetden bellidir we bu hünäriň adamlarynyň ukyp-başarnygyny täsin güýçler bilen baglapdyrlar. Köplenç, demirçi ussadan obadaşlary howatrylanypdyrlar. Şeýle-de Afrikanyň halklaryna gizlin birleşmeler häsiýetli bolupdyr. Günbatar Afrikada animizm we magiýa bilen baglanyşykly gizlin birleşmeler bolupdyr.

Amerikanyň halklary

Amerika etniki we taryhy-medeni taýdan iki uly bölege bölünýär: Demirgazyk Amerika (ABŞ, Kanada) we Latin Amerikasy (Merkezi, Günorta Amerika). Demirgazyk Amerikanyň ilatynyň sany 529 mln, Latin Amerikada 572 mln adam ýaşaýar. Amerikanyň asyl ilaty – eskimoslar we indeýler.

Demirgazyk Amerikada aýratyn etnomedeni sebit döredi, sebäbi bu ýerde rasalar garyşmandyr. Onuň üçin asyl ilatynyň özboluşly etniki düzümi ýüze çykypdyr.

ABŞ-nyň we Kanadanyň eskimoslary. Ýaşaýan ýerleri Alýaska, Grenlandiýa we Kanadanyň demirgazyk-günbatar territoriýalary we Albert, Manitoba, Ontario, Kwebek welaýatlarynyň demirgazygydyr. Eskimoslaryň ata-babalary bu ýerlerde öndüriji hojalygy döretmändirler. Olar deňiz jandarlaryny awlamak, balykçylyk we az sanda ýygnaýjylyk bilen meşgullanypdyrlar. Şeýlelikde, hojalyk-medeni klassifikasiýasy boýunça Amerika demirgazygynyň asyl ilatyny şeýle takyklyp bolar: arktik awçylar- deňiz jandarlary awlaýjylar, tundranyň we tokaý-tundranyň awçylary, şeýle-de aram zolagynyň awçylary we balykçylary.

Demirgazyk Amerikanyň awçylarynyň – indeýleriň we eskimoslaryň ýaşaýşy tebigy gurşaw bilen iňňän ýakyn bagly bolupdyr. Soňky döwürlere çenli tebigat Demirgazygyň asyl ilatyny azyk, egin-eşik we ýaşaýş jaýlary üçin gerekli zatlar bilen, başga zerur bolan gereklerini üpjün edipdir, olaryň medeniýetleriniň çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Köp münýyllyklaryň dowamynda Amerikanyň demirgazygy oýkumenanyň iň daşky ýeri hasaplanypdyr.

Eskimos zenany.
XIX asyryň suraty

Eskimoslar

Ilkinji adamlar bu ýerleri Aziýa demirgazygyndan has soň özleşdiripdirler. Iňňän kyn tebigy şertlere düşüp, Amerika Arktikasynyň ilkinji ýaşajylary ekologik uýgunlaşmagynyň formalaryny işläp düzmäge köp wagty sarp edipdirler. Bu adamlar deňiz jandarlaryň, karibu sugunynyň, ak aýylaryň, beýleki haýwanlaryň we guşlaryň ökde awçylary bolup, kyn şertlerde ýaşamagy öwrenipdirler we bu şertlerde özlerini bagtly, oňaly duýmagy başarypdyrlar.

Meşhur polýar alymy F.Nansen bu barada şeýle ýazypdyr: «Eskimoslar – adamzadyň iň çet bölegine ýaşamaga

giden halklaryň biridir, olar adamzadyň beýik goşunynyň ýowuz tebigat bilen göreşinde öňdebaryjylary emele getiripdirler. Olar hemmäniň ret eden ýerlerini aldylar. Hemişelik göreşde eskimoslar hiç kimiň olardan gowy bilmedik ýaşayş durmuşyny öwrendiler. Beýlekiler üçin ýaşayşyň oňyn şertleri gutaran ýerinde eskimosyň ýaşayşy başlanýar».

Häzirki wagtda Amerikanyň demirgazygynyň senagat taýdan intensiw özleşdirilmegi bilen bu sözler belli bir derejede köneldi, ýöne ýarym asyrdan gowrak wagt öň hem olar hakyky ýagdaýy görkezýärdi.

Demirgazyk Amerikanyň taýga tokaýlary we olardan demirgazykda ýerleşen tundralar, arktik düzlükleri, deňiz buzluklary dürli döwürlerde medeni şekili boýunça dürli ilat köplügi bilen özleşdirilipdir. Amerika kontinentiniň tokaýlaryny indeýler, tundralaryny, deňiz buzluklaryny, arktik düzlüklerini eskimoslar özleşdiripdirler. Bar bolan arheologik maglumatlara laýyklykda, adamlar Amerikanyň demirgazygyna Aziýanyňkydan has giç gelipdirler, sebäbi Amerika kontinentiniň demirgazygy uzak wagtyň dowamynda diňe buzluklar bilen örtülgi bolupdyr. Buzlaryň çekilmegi, takmynan, b.e. 9 müň ýyl

ozal başlanypdyr. Bu ýerlere adamlar irki paleolitde, Aziýadan Bering aýlagynyň üsti bilen gelipdirler. Ol döwürlerde Bering aýlagy gury ýer bolupdyr.

Eskimoslaryň kärleri deňiz jandarlaryna-týulenlere, moržlara, şeýle-de karibu sugunlaryny awlamak, balykçylyk bolupdyr. Deňiz jandarlaryny awlamak eskimoslara durmuş dolanyşygy üçin ähli gereklerini diýen ýaly üpjün edipdir: et we ýag ýmit hökmünde, ýag jaýy ýylatmak we ýagtyltmak üçin ulanylypdyr, týulenleriň we moržlaryň derilerinden kaýaklaryň we umiaklaryň (kiçi we uly gaýyklaryň) örtügi, itleriň uýany, garpun aw guraly üçin kemer, tomus jaýy üçin örtük, ýatmak üçin düşekler, egin-eşik, aýakgap ýasalypdyr. Deňiz jandarlarynyň içegesinden daşky, ygal-gar geçirmeyän egin-eşikleri tikipdirler, şeýle-de jaýlaryň äpişgelerini örtüpdirler. Jandarlaryň damarlaryndan sapaklary ýasapdyrlar. Kitleriň uly süňkleri ýarymküme görnüşindäki jaýlar üçin karkas-esas bolup hyzmat edipdir. Grenlandiýa eskimoslarynyň dilinde «ýaşamak» we «deňizde jandary awlamak» düşüňjeleriniň bir söz bilen aňladylýandygy geň galdyрмаýar.

Alýaska deňiz ýakalarynda, Kanadanyň günbatar we gündogar çet böleginde, Grenlandiýanyň günbatarynda we gündogarynda týulenleri deriden ýasalan bir adamlyk gaýyklarda – kaýaklarda awlapdyrlar, kitleri uly gaýyklarda – umiaklarda tutupdyrlar. Aw guraly geçen asyrlarda demir uçly garpun-ýörite naýza bolupdyr. Häzirki döwürde ýarag ulanylýar.

Awçylyk we balykçylyk bilen deňşdirilende, ýygnaýjylygyň gerimi uly bolmandyr, sebäbi hojalygyň bu görnüşi azygy ýeterlikli bermändir. Esasan, guşlaryň ýumurtgalary, deňiz ownuk mollýuskalary, deňiz otlary, klýukwa, golubika ownuk ýer miweleri ýygnaýpdyr.

Indeý baştutany

Ýaşaýyş jaýlary gyşky we tomusky bolupdyr. Iň gadymysy-ýarymküme görnüşinde. Kanada Arktikasynda bu jaýlar iglu gar jaýy bilen çalşylypdyr.

Eskimoslaryň tomus jaýy bolup (kähalatlarda gyşda-da) sugun derileri bilen ýapylan, depesi uçly çatma-çum hyzmat edipdir.

Adaty eskimos egin-eşikleri daşky gurşawa bolan iňňän uýgunlygy bilen tapawutlanýar. Ol gazaply sowuklarda-da goraýar, howanyň üýtgemegine çydamly bolýar, teniň aşa gyzmazlygy ýa-da sowamazlygy üçin uýgundyr. Şol bir wagtda bu egin-eşik hereket etmäge oňaly we agramy 4-4,50 kilogramdan. geçenok. Bu egin-eşik içki we daşky bolup, içkisi sütügi içine tikilýär, daşkysy-sütügi daşyna. Áyakgap-sütüklü ädik karibu sugunyň ayak derisinden tikilipdir. Häzirki wagtda hem milli egin-eşikler eskimoslaryň durmuşynda saklanýar. Olaryň eşikleriniň atlandyrylyşy halkara gyşky eşikleriň atlaryna öwrüldi. Meselem, alýaska-sütüklü kurtka, unty-sütüklü ädik. Ýewropa egin-eşikleri hem ýaýrandyr.

Indeýler. Amerika Subarktikanyň asyl ilaty – indeýler algonkin we atapask dil maşgalalaryna degişli: montanýe, naskapi, kri, odžibwe indeýleri. Algonkinleriň we atapasklaryň ýaşaýan territoriýasy, esasan, tokaýlyklar bolupdyr. Hojalyk görnüşleri-karibu sugunyny awlamak. Ony awlamak balykçylyga we awçylygyň beýleki görnüşlerine görä geriminiň has giňligi, bu jandarlary awlamaga wagtyň köp gitmeýänligi, etiniň känligi bilen düşündirilýär.

Subarktikanyň sowuk kilimatynda awçylyk bilen meşgullanýan adama gyşda bir gije-gündizde 4500-5000 kkal, ýagny 2 kg-a golaý et we ýag (tomusda azrak) gerek bolupdyr. Balyk, ownuk jandarlar, guşlar bu zerurlyklary ýeterlikli derejede bermändir.

Algonkinlerde birnäçe adaty ýaşaýyş jaýlarynyň görnüşleri bolupdyr. Hemme ýerde diýen ýaly konus şekilli çum çatmasy ýaýrapdyr. Subarktikanyň demirgazygynda çum deriler bilen, günortada-agajyň gabygy bilen örtülipdir. Çumuň karkasyny inçe çeye çybyklar emele getiripdir, olaryň depesini biri-birine daňypdyrlar. Soňra üsti örtülipdir. Alkonginleriň kri taýpasynyň hojalygynda aw önüminiň ätiýaçlyklaryny taýýarlamagyň birnäçe görnüşleri bolupdyr.

Eti we balygy kakadypdyrlar. Kakadylyan balygy owradyp, ýer miweleri bilen garyşdyrypdyrlar. Aýy ýagyny karibu sugunyň aşgazynda ýa-da agaç gabygyndan ýasalan gapda saklapdyrlar. Ýewropalylaryň täsiri bilen eti duzlamak adaty ýaýrapdyr. Umuman, ýewropalylaryň demirgazyga gelmekleri, olar bilen indeýleriň söwda gatnaşyklary algonkinleriň hojalygynda, maddy medeniýetinde, daşky gurşaw ulgamynda möhüm we uly üýtgeşmeleriň döremegine getirdi.

Atapasklar. Bu indeýleriň ýaşaýan ýerleri, esasan, Kanadanyň günbatar we demirgazyk-günbatar tokaý sebitlerini öz içine alypdyr (Kordilýerler, Kuk aýlagy, Kopper we Susitna derýalaryň boýlary). Atapasklar XIX-XX asyryň başynda 7 indeý taýpasyny emele getiripdirler. Awçylyk, balykçylyk bilen meşgullanypdyrlar.

Atapasklar üçin ekologik medeniýetiniň ýokary derejesi häsiýetli bolupdyr: haýwanlara we ösümlüklere sarpa goýmak, töwerek gurşawyň ýagdaýyny gowy saklamak. Ýaş agaçlary çapmaly däl, ýaş haýwanlary awlamaly däl. Wagşy jandarlary gabawda saklamaly däl, sebäbi olar horluk çekýärler we ş.m.

Ýewropalylar gelenden soň, atapasklaryň ýaşaýyş durmuşy kem-kemden üýtgäpdir. Çumlar palatkalar bilen çalşylýar, ýarymküme görnüşindäki jaýlara derek agaçdan jaýlar ýaýraýar. Egin-eşikden demirgazyk algonkin we atapask indeýleri häzir, köplenç, ýewropa eşiklerini geýýärler. Diňe gyşda adaty egin-eşik geýilýär: karibu derisinden daşky parka kurtkasy, sütükli aýakgap, ellik.

Indeýler we eskimoslar öz ekologik medeniýetiniň köp bölegini unutdylar, demirgazyk tokaýlaryň we tundranyň haýwanat we ösümlük dünýäsiniň baýlyklaryndan öňki ýaly peýdalanylýan bilmeýärler. Ýöne häzirki wagtda bu ýitirililen bilimler kem-kemden dikeldilýär. Asyl ilatynyň öz milli medeniýetine bolan gyzyklanmasy ösýär, Amerika demirgazygynyň mekdeplerinde adaty hojalygyň görnüşleri boýunça dersler okadylýar.

Demirgazyk Amerikanyň ekerançylary. Bu sebitiň gündogarynda we günorta-gündogarynda ýewropalylar gelmezinden ozal ekerançylygyň esasynda dörän medeniýetler ösüpdir. XVIII-XIX

asyrlaryň maglumatlaryndan gündogar indeýleriň durmuşy has gowy öwrenilendir. Bu taýpalaryň sosial gurluşynyň aýratynlyklarynyň we medeniýetiniň mysaly hökmünde irokezleri görkezmek bolýar.

Irokezleriň hojalygy ekerançylyk bilen pugta baglanyşykly bolupdyr. Şol bir wagtda awçylygyň, ýygnajylygyň we balykçylygyň berýän önümleri irokezleriň ýetişdirýän ösümlik azygynyň üstüni ýetiripdir.

Ekerançylyk ilki bilen ekin ýeriniň saýlanmagyndan başlanypdyr. Irokezleriň oturymly ýerleri hemişelik bolmandyr, her 10-15 ýyldan täzelenipdir. Topragy ot bilen özleşdiripdirler. Taýýarlanylýan ýer bölegi obadaky maşgalalaryň sany boýunça ekin ýerlerine paýlanypdyr. Her aýal öz maşgalasynyň ululygyna-kiçiligine görä ýer bölegini alypdyr. Mekgejöwen, kädiniň, noýbanyň birnäçe görnüşleri ekilipdir. Ekişden başlap, tä hasyl alynýança ekin işleriň ählisi aýallaryň gerdeninde bolupdyr. Jemgyýet işlerine we azygyň paýlanmagyna ýaşuly aýallar gözegçilik edipdirler.

L. Morganyň işlerinden soň irokezleriň sosial gurluşy ene urugynyň özboluşly mysaly hökmünde seredilipdir. Irokezleriň owaçıra diýip atlandyrylýan ene obşinasy bolupdyr. Owaçıra – bu taýpanyň hemme aýallaryny we olaryň çagalaryny (hem gyzlaryny, hem ogullaryny) birikdiripdir. Aýallar üçin owaçıra hemişelik ýaşayan ýeri

Indeý gyzy. XX asyryň başy

bolsa, onuň erkek ilaty wagtal-wagtal çalşyp durupdyr. Ýetişen oglanlar öýlenip, öz aýallarynyň owaçirasyna göçüpdirler. Owaçiranyň baştutany we hemme durmuşy ýagdaýlara seredýän ýaşuly aýal bolupdyr. Onuň adyndan bu taýpanyň erkekleriniň biri taýpa ýygnanyşyklaryna gatnaşypdyr. Erkekleriň owaçiradaky ýagdaýy 2 görkezijä bagly bolupdyr: bu ýerde doglanlar üçin owaçıra hakyky öýi bolup, bu erkek kişi hemişe öýe gelip, naharlanyp we dynjyny alyp bilýän eken. Aýalyň

adamsy üçin bolsa hemme zat onuň şahsy häsiýetlerine bagly bolupdyr. Eger erkek adam öz aýalyny we maşgalasyny sylaýan bolsa, zähmetsöýer we awda şowly bolsa, onda onuň bu owaçırada ýagdaýy gowy bolupdyr. Eger awçylygy pes bolsa ýa-da häsiýeti oňsuksyz bolsa, onda ol owaçıradan çykarylypdyr. Ýöne bular ýaly ýagdaýlar seýrek bolupdyr. XVIII-XIX asyrlarda owaçıralar öňki ýagdaýyny ýitirip başlapdyr, emma ene adaty köp wagtlap saklanypdyr.

Alýaskanyň içki sebitlerinde, häzirki Kanadanyň we ABŞ-nyň tokaý sebitlerinde köpsanly awçylaryň, balykçylaryň we miwe ýygnaýjylaryň taýpalary ýaşapdyrlar. Sugun awlamak bu indeýlerde esasy bolupdyr. Sugunlaryň köp sanda awlanmagy olaryň güýzde et, ýag, deri ätiýaçlyklaryny etmäge ýardam edipdir. Miwe ýygnamak bilen aýallar we çagalar meşgullanypdyrlar. Bu indeýler ýylyň бүтін dowamynda aw awlamak üçin we balyk tutmak üçin göçüp-gonupdyrlar. Öýleri gurnama bolup, deriden ýasalýan çatmalar-çum we tipi bolupdyr.

Bu toparyň indeýleriniň eşikleri hemme indeýleriň simwolik eşigine öwürüldi. Ony meşhurlyk gazanan indeý zamşasyndan – elde eýlenen sugun derisinden tikipdirler. Erkek we aýal eşikleri uzyn ýeňli köýnek we balak, erkekleriň köýnegi dyzyna çenli, aýallaryňky uzynrak bolupdyr. Tomusky eşikler zamşadan, gyşky sütüklü deriden tikilipdir. Zamşadan tikilen mokasin aýakgabyňy ýaz we tomus möwsümlerinde geýipdirler; gyşyna ýyly başgap geýipdirler. Erkekleriň hemmesinde perlerden ýasalýan başgaby bolupdyr. Ýönekeý awçylar iki – üç perden ýasalan bezeg daksalar, taýpa baştutanlary köp sanly bürgüt perlerinden ýasalan uly başgaby geýipdirler.

Kaliforniýanyň indeýleriniň hojalygy beýlekilere görä üýtgeşik bolupdyr. Bu ýeriň tebigaty ýumşak we gurak bolany üçin, indeýler, esasan, miwe ýygnamaklyk bilen meşgullanypdyrlar, aýallar we çagalar iýmit üçin ownuk gemrijileri, ýylanlary we ş.m. awlapdyrlar. Ýyly klimatda egin-eşikleri az ulanypdyrlar, garrylar we çagalar ýylyň бүтін dowamynda diýeň ýaly eşiksiz oňupdyrlar, ýaşayyş jaýlary ýönekeý ýerküme bolupdyr. XVI asyrdan bu ýerlere gelen

ispanlar mesgen tutmandyrlar. Emma 1848-nji ýylda bu ýerde altyn kânleriň açylmagy altyn gözleýjileriň uly toparlarynyň Kaliforniýa gelmegine we ýerli ilatynyň ýaşaýan ýerlerinden göçmekligine getiripdir.

Demirgazyk we Günorta Amerikanyň düzlüklerinde – preriýada we pampada awçylaryň taýpalary ýaşapdyrlar. Olar bizonlary awlapdyrlar. XVII-XVIII asyrlarda ýewropalylar bu ýere atlary getiripdirler. Wagtyň geçmegi bilen ýabany atlaryň sürüleri peýda bolupdyr. Indeýler atlary eldekileşdirip, öz hojalygynda ulanmaga başlapdyrlar. Bizonlary atyň üstünde kowup, awlapdyrlar. Ilki maşgalada bir ýa-da iki at bolsa, soňra atçylyk indeýlerde uly gerim alypdyr. Aty bolmadyk indeý hemmesi ýaly aw awlap bilmändir, jemgyýetde köp atlylar öňe çykyp başlapdyrlar. Matriarhat öz ornuny saklasa-da, kem-kemden erkekleriň esasy orunlara geçmegine, beýleki taýpalardan goranmak üçin harby birleşmeleriň döremegine getiripdir.

Preriýa indeýleriniň özboluşly medeniýeti XIX asyryň ortalaryna çenli dowam edipdir. Soňra bu ýere bizonyň derisi üçin beýleki awçy-

Astekleriň piramidasy

lar gelipdirler. Soňky ýabany bizon 1881-nji ýylda awlanypdyr. Häzir bizonlar diňe goraghanalarda we haýwanat baglarynda bardyr.

Merkezi we Günorta Amerikanyň halklary. Merkezi we Günorta Amerikanyň käbir halklary ýewropa kolonizasiýasyndan has ön ýokary siwilizleşen ösüşi bilen tapawutlanypdyrlar. XVI asyrdan bu ýere gelen ispanlar Amerikada ýaşan halklaryň dürli medeniýetleri bilen gabatlaşypdyrlar.

B. e. V asyrynda Meksikada olmekleriň medeniýeti döräpdir. Ekerançylygy neolit görnüşinde bolup, zähmet gurallaryny daşdan we agaçdan ýasapdyrlar. Olmeklerden, tolteklerden soň piramida görnüşinde äpet buthanalar galypdyr. Toltekleriň täsiri Meksikada XVII asyra çenli dowam edipdir.

Sapotekleriň medeniýetiniň gülläp ösüşi hem takmynan, V-X asyrlara degişli. IX-X asyrlarda bu gadymy medeniýetleriň dargamagy başlapdyr. Alymlar onuň sebäbini sebitde başlan halklaryň migrasiýalary bilen baglaýarlar. Mehiko jülgesine XIII asyryň ortalarynda göçüp gelen halklaryň biri-astekler agalyk edip başladylar. Astekler nauhatl taýpalar toparyna degişli bolup, günorta astek dil maşgalasynyň dilinde gürläpdirler. Bu taýpalar Amerikanyň demirgazyk sebitlerinden gelipdirler diýip çak edilýär. Astekler ösüşi boýunça Mehiko jülgesiniň ýaşajýylaryndan pes derejede bolupdyrlar, ýöne muňa garamazdan ýerli halklary özlerine boýun egdirip, astekler güýçli döwlet birikmesini emele getiripdirler.

Astekleriň ekerançylygy suwaryşyň we idetmegiň çylşyrymly toplumynda esaslanypdyr. Paýtagty Tenoçtitlan şäheriniň daşyndaky Teskoko kölünde astekler gamyşdan ýüzýän adalary gurýan ekenler. Paýapyllaryň-sallaryň üstünde topragyň we gyrmançanyň gatlagyny ýazyp, şeýle ýüzýän emeli ekin meýdanlarynda mekgejöwen, noýbalar, kädileri we beýleki medeni ekinleri ösdürip ýetişdiripdirler. Olaryň köpsanly ekin meýdanlary bolsa kölün kenarlarynda bolupdyr.

Asteklere köp medeni ekinler-pomidor, badat, kakao, temmäki tanyş bolupdyr we hut şulardan ýewropalylara geçipdir. Astekler pagtany we agawa ösümligini ýüplük almak üçin ekipdirler, gyzyly reňk

almak üçin kaktus ösümliginiň ýapraklarynda ýaşaýan koşenil mör-möjekleri ýygnapdyrlar. Astekleriň öý haýwanlary it we induk bolupdyr. Esasy zähmet guraly – uýy igelenen taýak. Onuň bilen hemme ekerançylyk işlerini ýerine ýetiripdirler. Ekin meýdanlaryny dökünläpdirler. Ekerançylyk esasy orny eýelese-de, awçylyk, balykçylyk hem ýaýrapdyr.

Senetçilik ösüpdür, ýöne oba hojalygyndan doly aýrylmadyr. Her maşgala özüne gerek senet önümlerini öndüripdir. Obsidian daşyndan pyçaklar, igelenen paltalar, ýaraglar ökdilik bilen ýasalypdyr. Palçyk gap-gaçlary dürli görnüşlerde bolup, ýüzi nagyşlanypdyr. Dokmaçylyk ösüpdür. Matalary reňkläpdirler, guşuň perlerini ýüplüğe goşupdyrlar we dokapdyrlar, şeýlelikde, çylşyrymly nagyşly matalary öndüripdirler. Astekler özüne boýun egdiren halklaryndan mis alyp, ony işläp bilipdirler. Gadymy Meksikada misden naýza uçlary, paltalar we ş.m. ýasalypdyr. Bürünç XVII asyra çenli belli bolmandyr.

Altyny gowy işläp bilipdirler we ondan şaý-sepleri ýasapdyrlar. Astekleriň adaty ýaşaýyş jaýy gamyş çatma bolupdyr, saman bilen basyrylyp, diwarlaryna palçyk çalypdyrlar. Barly adamlar çig kerpiçden ýasy üçekli, howluly jaýlarda ýasapdyrlar. Bular ýaly öýde 2-3 maşgala ýasapdyr. Ýöne asteklerde eýýäm şäher obadan bölünipdir. Astekleriň paýtagty Tenoçtitlan adanyň üstünde gurlupdyr, jaýlar diregleriň ýa-da ýörite depeleriň üstünde salnypdyr. Şäheri kenar bilen giňligi 10 metr bolan 3 sany suw desgasy birleşdiripdir. Merkezde piramida buthanalary we barly adamlaryň jaýlary ýerleşipdir. Buthanalary heýkeller, oýulyp nagyşlanan daşlar bilen bezäpdirler. Ýönekeý obalary birnäçe jaýlardan ybarat bolup, ekin meýdanlary bilen gurşalypdyr. Astekleriň Kukulana piramidasy öz döwri üçin üýtgeşik arhitektura binasy bolupdyr. Onda ulanan gurluşyk tilsimleriniň köpüsi häzir hem görenleri haýran galdyrýar, köp jahankeşdeleri özüne çekýär. Bu mysal astekleriň gurluşygynyň ýokary derejede bolandygyny görkezýär. Ketsalkoatlem («uçýan ýylan») gadymy Meksikanyň ilatynyň hudaýy hasaplanypdyr.

Astekleriň köp görnüşli tagamlarynda ot-çöp, aýy burçlar ulanylypdyr. Mekgejöweni sokularda döwüp, un alypdyrlar. Asteklerden

ýewropalylyar şokoladyň taýýarlanylyşyny hem öwrenipdirler, ýöne astekler çokolatl diýip atlandyrylýan tagamy diňe içgi hökmünde ulanypdyrlar.

Erkekleriň eşigi bil daňydan we plaşdan, aýallaryňky ýubkadan we ýeňsiz uzyn köýnekden ybarat bolupdyr. Deriden ýa-da agawa ösümliginiň süýümlerinden örülen ýeňil aýakgaby geýipdirler. Egin-eşikleri keşdeläpdirler. Gulakdan we burundan halka dakypdyrlar, bedenlerini dürli reňkde nagyşlapdyrlar.

Asteklerde özboluşly we çylşyrymly jemgyýet gurluşy bolupdyr. Tenoçtitlan şäheri 4 bölege bölünip, her bölegiň içinde 5 kwartal ýerleşipdir. Kwartalyň ilaty maşgala obşinalardan düzülipdir. Obşinanyň ýerleri şäheriň içinde we daşynda bolupdyr, oňa ýaşulular baştutanlyk edipdir. Kwartallaryň we şäher bölekleriniň baştutanlary hemme jemgyýetçilik işlerine seredipdirler: gurluşyga, ruhanylaryň, harbylaryň we döwletiň ýerlerinde işleri guramak, salgyt ýygnamak, buthanalary, akweduklary, suwaryş toplumlaryny gurmak we ş.m. Astekleriň

Maýalaryň şäheri

gezekli-gezegine saýlanýan iki sany ýokary baştutanlary bolupdyr. Ispanlar şeýle baştutany «Tenoçtitlan imperatory» diýip atlandyrypdyrlar.

Astekleriň jemgyýeti gul eýeçiligine esaslanypdyr. Gullar diňe goňşy taýpalardan bolman, eýsem, bergilerini üzüp bilmedik garyplaşan astekler we olaryň maşgalalary bolupdyr. Asteklerde senenama, astronomiýa, matematika bilimleri we ýazuwyň başlangyçlary ösüpdir.

Häzirki Gwatemalanyň ýerlerinde, Çiçen-Isa kölüniň kenarlarýnda X asyrdan maýa halkynyň medeni ojaklary döräpdir. Has hem maýalaryň esasy şäheri – Maýapan güýçlenipdir. Maýalaryň siwilizasiýasy ýokary önümçilikli tropik ekerançylyk esasynda ösüpdir. Ekin meýdany üçin tokaýyň bir uçastogy ýakylypdyr we arassalanypdyr, soňra ilkinji ýagyşlar bilen maý aýynda mekgejöweni noýba, kadi bilen birlikde ekipdirler. Topragy sürmändirler, taýak bilen çukurjyk gazypdyrlar, pomidor, burç, pagta, kakao ekipdirler. Eti awdan alypdyrlar ýa-da itleri, indukly et üçin saklapdyrlar. Awçylyk, balykçylyk köpçülikleýin kärler bolupdyr. Maýalar bal arylary saklapdyrlar.

Maýalaryň obalary ýeňil örülen ýokary üçekli çatmalardan ybarat bolupdyr. Obanyň merkezinde daş bloklardan buthana salnypdyr, bu ýerde ruhanylar, baştutanlar, harbylar ýaşaýdylar. Obşinanyň ýaşaýjylaryna maşgalaly erkekleriň sanyna görä ýer paýlanypdyr. Ýörite ekin meýdanlary ruhanylar we barly adamlar üçin bölünipdir, olarda maşgala obşinasynyň ýaşaýjylary işläpdirler.

Maýalaryň senenamasy

Gulçulyk hem bolupdyr. Bergä bantanlar, tussaglar gullara öwrülipdirler. Gullar ekin meýdanlarda, buthana, ýol gurluşygynda işläpdirler.

Döwletiň başynda halaç-winik (uly adam) durupdyr. Ruhanylar hem häkimiýet dolanyşygyna gatnaşypdyrlar, sebäbi olar astronomiýa bilimleri saklaýjylar bolupdyrlar. Bu bilimler bolmasa, tropik ekerançylygyny dogry ýöredip

bolmandyr. Halaç-winik obalara öz hökümdarlaryny-batablary gözegçilik üçin iberipdir.

Maýalarda söwda we senetçilik ösüpdür. Olaryň egin-eşikleri beýleki tropik sebitlerindäki ýaly ýeňil bolupdyr. Pagtadan ýuka we berk matalary dokapdyrlar, olardan erkekleriň bilguşaklary, plaşlary, aýallaryň ýubkalary we döş daňylary tikilipdir. Söwda diňe öz ýurdunda däl-de, goňşy ýurtlar bilen hem ýöredilipdir. Meselem, astekleriň ýurdundan maýalar mis önümlerini alypdyrlar. Pul hökmünde kakao tohumlary ulanypdyrlar.

Astronomiýa we matematika bilimleri güýçli bolupdyr. Maýalaryň senenamasy we olaryň matematika hasaplary takyklygy bilen haýran galdyrýar. Diňe üç san belgisini bilip, hasabyň pozision ulgamyny ulanyp, olar ýylyň dowamlylygyny dogry hasaplapdyrlar. Maýalarda ýyl 18 aýdan (her aý 20 gün dowam edipdir) ybarat bolupdyr we ýene 5 gün her ýylyň soňunda goşulypdyr. Her 20 ýyldan soň daşdan ýasalan senenama sütüni goýlupdyr, onda ieroglifler oýulyp ýazylypdyr.

Maýalar özüniň ýazuwy bilen meşhurdyrlar. Fikus ýapraklaryndan ýörite ýazmak üçin tagtalar taýýarlanylupdyr we reňkler bilen ýazylyp, suratlar çekilipdir. Maýa ýazuwyndan biziň günlerimize çenli diňe üç sany bölek saklanypdyr, şeýle-de olaryň şäherlerindäki daşdan goýlan heýkellerinde oýulyp ýazylan ieroglifler bardyr. Senenamanyň, astronomiýanyň we ýazuwyň Amerikanyň beýleki halklarynda döremegini alymlar maýalaryň medeniýetiniň täsiri bilen baglaşdyrýarlar.

Maýa siwilizasiýasy gul eýeçiligi esasynda ösüpdür we şol zerarly dargapdyr diýip, alymlar çaklaýarlar. Şeýle-de maýalar goňşy halklar bilen üznüksiz uruşlary alyp barypdyrlar. Ispanlar olaryň ýerlerine gelenlerinde, pese düşen birnäçe welaýatlaryna duşupdyrlar we olary aňsatlyk bilen eýeläpdirlir.

XV asyrdan häzirkiki Kolumbiýa, Ekwador, Çili, Peru döwletleriniň çäklerinde, Günorta Amerikada inkleriň döwleti meşhurlyga eýe bolupdyr. Bu ýerde eýýäm b.e. öňki III müňýyllykda ekerançylyk döredilendir. B.e. öň IV asyrdan daglyk ýerlerde we Kusko jülgesinde çanapata

Gadymy inkleriň nesilleri

dir. Külalçylygy bilmeseler hem, inkler elde ýokary hilli gaplary ýasapdyrlar we olary nagyşlapdyrlar, palçykdan heýkelleriň şekillerini döredipdirler. Pagta we ýüň matalary dokamaklyk ýokary derejede bolupdyr. Ink döwrüniň arhitekturasy şu günki günde hem daşlary işlemekde täsin usullary bilen haýran galdyrýar.

Buthanalar ýylmanan daş bloklaryndan suwag ulanmazdan, pyçagyň uýy geçmeýän ýakynlykda salnypdyr. Ýönekeý adamlaryň

Keçua gyzjagazy lama bilen

medeniýeti döräpdir. Bu medeniýetiň nesilleri keçua dil toparynyň taýpalary bolupdyrlar. Inkler hem keçua dil toparynyň dilinde gürläpdirler. B. e. XIII asyrynda inkleriň başda durmagynda taýpalaryň birleşmesi emele gelipdir. Bu söweşeň taýpalaryň birleşmesi XV asyrdan dürli halklardan we taýpalardan durýan giňişleýin welaýatlary boýun egdiripdirler.

Inkler Amerika taýpalaryndan ilkinjiler bolup, бүрүнç işlemegi oýlap tapypdyrlar. Mis, күмүш, altyn olara tanyş bolupdyr. Inklerde senetçilik ösüp-

dyr. Jaýlary daşdan ýa-da çig kerpiçden salnypdyr, üçegi samandan ýa-da çybyklardan basyrylypdyr, äpişgeleri bolmandyr, gapylary çybykdan örülen tutular bilen ýapylypdyr. Jaýlar ojak bilen ýyladylypdyr.

Daglaryň arasyndan inkleriň salan ýollarynyň hili şeýle ýokary bolupdyr, hatda şu günlerem olaryň käbirleri ulanylýar. Ýeňil sallarda inkler okeanda yüzüpdirlar we hatda Okeaniýanyň adalaryna çenli yüzüp hem baranlygy çak edilýär.

Bularyň hemmesi alyş-çalşyň döremegine getiripdir. Inkleriň pul we ölçeg birlikleri bolmandyr, oňa garamazdan, welaýatlaryň arasynda alyş-çalyş giň gerimde ösüpdür. Hökümdarlar obşinalardan iň gowy ussalary paýtagta – Kusko şäherine göçüripdirler. Bu şäherde senetçileriň kwartallary bolup, dürli önümler öndürilipdir.

Ekerançylyk suwarymly bolupdyr. Dag gerişlerinde terassa görnüşli ýerler özleşdirilipdir we derýalardan suwy daşdan salnan kanallardan ekin meýdanlaryna akdyrylypdyr. Her maşgala ýer uçaştoý bölünip berilipdir. Maşgalalar obşinalara jemlenipdirler we öz ýerlerinden başga, döwletiň we ruhanylaryň ýerlerinde işläp bermeli bolupdyrlar. Ekerançylykda 40-a golaý ekinler ekilipdir, esasyly – mekgejöwen (mais), kartoşka, kadi, noýbalaryň dürli görnüşleri.

Inkler Amerikanyň indeýlerinden ilkinjiler bolup, lama we alpaka haýwanlary eldekileşdiripdirler we ýük daşamak üçin ulanypdyrlar. Daglardan wikunýa haýwanlaryny tutup, agyllara salyp, ýüňüni gyrykyp alypdyrlar. Bu ýüňi dürli reňkli nepis ýapynjalary dokamakda ulanypdyrlar. Inkleriň imperiýasynyň gurluşy özboluşly bolupdyr. Inkler ýokary gatlak hasaplanypdyr. Olar işlemändirler we boýun egdirilen taýpalaryň hasabyna ýaşapdyrlar. Keçua taýpalary hem salgyt tölemekden azat edilipdir. Boýun egdirilen taýpalar umumy keçua dilinde gürlmeli bolupdyrlar. Kusko şäheri iki bölege bölünipdir: Hunam we Hurin. Bu iki bölekden gezekli-gezegine inkleriň ýokary hökümdary saýlanypdyr. Inkleriň taýpasy agalyk edýän kasta öwürilipdir, aýratyn hukuklara eýe bolupdyr we beýlekilerden egin-eşiği we şaý-sepleri bilen tapawutlanypdyrlar.

Ruhanylar döwletde uly orny eýeläpdirler. Ýokary ruhany Sana Inka günün ogly hasaplanypdyr. Güne çokunypdyrlar. Ruhanylar diňe dini dessurlary ýerine ýetirmek bilen çäklenmändirler. Olar astronomiýa bilimleri hem saklapdyrlar. Inklerde gün (366 gün) we aý (354 gün) senenamalary bolupdyr.

Inklerde matematika, astronomiýa, halk lukmançylygy (hirurgiýa, ot-çöp bilen bejermek), ýazuwy ösen bolupdyr. Olarda kipu düwün sany we haty bolupdyr. Ýüplükdäki düwünleriň daňylyşy we görnüşi

birlikleri, onluklary, ýüzlükleri, reňkleri ýagdaýy ýa-da predmeti aňladypdyr. Meselem, gara-1 gün, sary-altyn we ş.m. Şeýle ýüplükleriň daňylyşy hem kipu hatyny emele getiripdir.

Inkleriň gadymy Maçu Pikçu şäheri dagyň depesinde gurlupdyr. Daş-töweregini gür tokaýlar gurşaýar. Bu gün oňa diňe ýörite otluda ýa-da dikuçarda baryp bolýar. Inkleriň döwleti ispanlar tarapyndan 1531 – 1533-nji ýyllarda ýumruldy. Emma ýene 40 ýyllap inkler ispanlara garşylyk görkezipdirler. Diňe 1572-nji ýylda Tupak Amaru diýen adamyň ýolbaşçylyk eden gozgalaňy ýatyrylansoň, ispanlar ýurduň hemme ýerini eýeläpdirler.

Inklerden günortada araukan taýpalary ýaşapdyrlar. Olar ekerançylyk, awçylyk, balykçylyk we miwe ýygnamaklyk bilen meşgullanypdyrlar, lama haýwanyny ösdürip ýetişdiripdirler. And daglarynda başga-da indeýleriň toparlary ýaşapdyrlar we olaryň köpüsi ispan we portugal kolonizasiýasy netijesinde azalypdyrlar, käbir taýpalar tropik tokaýlaryň jümmüşine siňipdirler. Olaryň nesilleri hâzire çenli bu ýerlerde ýaşaýarlar.

Merkezi we Günorta Amerikanyň käbir ýurtlarynda öz dilini gadymyýetden saklaýan indeý ilaty ýaşaýar. Mysal üçin, Meksikada ýerli ilatyň aglabasy ispan dilinde gürleýär. Indeýler hem ýurduň umumy ykdysady dolanyşygynda zähmet çekýärler. Wagtyň geçmegi bilen bu indeý toparlarynyň ikidillige geçmekligi ýüze çykýar. Goňşy Paragwaýda ispan dili bilen birlikde indeýleriň guarani dili hem resmi dilidir.

X bap

Ýewropanyň halklary

Ýewropa Ýewraziya materiginiň ýarym adasydyr. Grekçe Europe – «günbatar ýurt» diýen manyny berýär. Ýewropanyň halklary adamzat taryhynda birnäçe siwilizasiýalary dörettiler. Ýewropa tutýan meýdany boýunça Awstraliýadan soň iň kiçi territoriýa bolup durýar - 9,7 mln. km². Ilaty 740 mln adam.

Ýewropa milli zenan eşiği

Ýewropanyň halklary (Günbatar, Merkezi Günorta). Günbatar Ýewropanyň 58-e golaý halklary, esasan, indoýewropa maşgalasyna degişli dillerde gürleýärler. Birinjisi, german topany 17 halky birikdirýär. Ikinjisi, roman topany 15 halkdan ybarat. Slawýan dil topany 11 halky birleşdirýär. Kelt dil topany 4 halkdan ybarat. Grekler we albanlar bir dil toparyna degişli. Finnler, saamlar we wengrler (madýarlar) finnougor toparyna degişli. Altaý dil maşgalasynyň türk toparyna Ýewropa böleginiň türkleri we Moldawiýanyň gagauzlary degişli. Semit dil maşgalasyna Malta adasynyň ilaty degişli. Ispaniýanyň basklarynyň dili dil maşgalalarynyň birine-de degişli dälidir.

XVII asyrdan Ýewropa halklarynyň, şeýle-de Alynky Aziýanyň we Demirgazyk Afrikanyň halklarynyň antropologik özboluşlylygyny alym Fransua Bernýe ýewropeoid rasyňa degişli etmegi teklipe edipdir.

Ýewropa halklarynyň arasynda saamlar özboluşly ýagdaýy eýeleýärler. Olaryň derisiniň reňki o diýen açyk dälidir, boýlary hemme ewropeoid halklaryndan pes, ýüzleri tegelek we käbir mongoloid keşpleri bilen häsiýetlidir.

Grekler Ýewropada iň gadymy halklaryň biridir. B. e. öňki III-II müňýyllyklarda bu halkyň ata-babalary aheýler eýýäm giňden bellidiler. Medeniýetiň ösüşi b. e. öň VIII-V asyrlara degişli. Şol wagtlar senetçilik we söwda uly depgin bilen ösükdir, Ortaýer, Gara we Azow deňizleriniň boýlarynda şäherler – koloniýalar döräpdir. Bu şäherleriň umumy ady Ellada, halklary ellinler diýlip atlandyrylypdyr. Balkanlarda gadymy ellinler, şeýle-de slawýanlar ýaşaýdylar. Häzir grekler Gresiýada, Kiprde we beýleki ýewropa ýurtlarynda ýaşaýarlar.

Grekleriň gadymdan gelýän hojalyk görnüşleri – üzüm, zeýtun we mindal hozuny ösdürip ýetişdirmek, goýundarçylyk, geçileri ýetişdirmek, palçykdan gap-gaçlary ýasamak we halyçylyk bolupdyr. II jahan urşundan soň subtropik ösümlikleriň, pagtanyň ekilmegi we balykçylyk, deňiz söwdasy uly orny eýeläpdir. Grekleriň esasy milli tagamlary: limon, zeýtun ýagy, sarymsak we otlar bilen garylýan nohut, bolgar burçdan, badamjandan, pomidordan, zeýtundan taýýarlanylýan tagamlar, tüwi, peýnir we süýt önümleri.

Adaty jaýlar daşdan gurulýar, 1-2 gatly, äpişgeleri we eýwanlary güneşli tarapda, ýaşayyş otaglar öňki döwürlerde kömürli peçler bilen ýyladylypdyr. Milli egin-eşikleri: erkekleri – gara, gök balak, ak köýnek, ýeňsiz, gara ýa-da gyzył guşak, gyzył fes başgaby, ýüň plaş. Aýallaryňky – tunika, gönüburç görnüşli uzyn ak köýnek, ýeňleri giň we uzyn, etegi nagyşlanýar, uzyn giň ýubka. Dini boýunça hristianlar, Rodos adasynda we Frakiýada ilatyň käbir bölegi musulmanlar.

Albanlar Balkan daglarynyň gadymy aborigen ilatynyň nesilleridir. B. e. öňki IV asyrda bu etnosyň ilkinji döwleti doräpdir. VI asyrdan başlap Albaniýa slawýanlar göçüp başlapdyrlar. XII asyryň soňunda Arberi alban döwleti döredi. XV asyryň ahyrynda Albaniýanyň medeni şekili üýtgeýär, maddy we ruhy medeniýetinde köpsanly häsiýetli aýratynlyklar peýda bolýar. Bu bolsa adaty hojalyk işjeňligine öz täsirini ýetirýär.

Adaty we esasy hojalyk görnüşi çarwa goýundarçylyk bolupdyr. Ekerançylykda däneli ösümlükler, mekgejöwen, kartoşka, pagta, şeker şugundyry ekilýär. Deňizýaka sebitlerde bagçylyk, üzüm, zeýtun

ýetişdirmek giň gerime eýedir. B.e. I müňýyllygyndan başlap, Albaniýada senetçiligiň köp görnüşleri bilen meşgullanypdyrlar: altyn sapaklar bilen keşdelemek, ýüpek dokmaçylygy we ş.m. Häzirki wagtda milli eşikleri tikmek we öý esbaplaryny ýasamak bilen baglanyşykly senetler ösen: erkekler üçin ak reňkde feska başgaplary tikmek, gelinliklere niýetlenen milli, panbarhatdan ýeňsizleri altyn reňkli sapaklar bilen bejermek, haly we palaslary dokamak we nagyşlamak, kümüş bezegler bilen ýaraglary ýasamaklyk.

Albaniýada Balkan ýarym adasynyň hemme ýerine mahsus bolan 1-2 gatly jaýlar ýaýrandyr. Ýokary gatlagy ýaşalyan, eýwanly, aşaky gaty mal saklamak üçin niýetlenen. Demirgazyk Albaniýada häzir hem gadymy, daşdan gurlan jaýlar-başnyalar duş gelýär. Şeýle jaýlar geçmişde kawkaz halklary üçin hem häsiýetli bolupdyr.

Ýewropa halklaryň roman topary 15 halky jemleýär: italýanlar, italo-şweýsarlary, korsikanlar, portugallar, ispanlar, fransuzlar, fran-koşweýsarlary, wallonlar, rumynlar, friullar, romanşi, ladinlar, katalonlar, galisiýlar, aromunlar-wlahlar.

Hemme 15 roman halklary gadymyýetde başga dillerde gürläpdirler. B. e. öňki VIII-III asyrlarda rimliler töweregindäki hemme halklary özüne boýun egdiripdirler we öz dilini ýaýradypdyrlar. «Roma» sözi latynça Rim diýmekdir. Bu ýagdaý Rim imperiýasynyň dargamagyna çenli dowam edipdir.

Italýanlaryň adaty kärleri bagçylyk, däne ekerançylygy we maldarçylyk. Üzümdarçylyk gadymylygy we ýaýraýşy boýunça birinji orundadyr. Amerikanyň Birleşen Ştatlaryndan we Ispaniýadan soň Italiýa sitruslary, ýagny limon, apelsin, mandarin, greýpfrut ýaly miweleri ösdürip yetişmekde dünýäde üçünji orny eýeleýär, ondan başga alma, armyt, zeýtun ýaly miweler ekilýär. Gadymy döwürlerden nohut, sogan, sarymsak ekilýär. Oba ýerlerinde kartoşka, pomidor, gawun, garpyz, şeker şugundyry, temmäki ösdürilýär. Goýunlary we iri şahly mallary ösdürip ýetişdirýärler.

Italýan tagamlarynyň näýbaşsý makaron önümleridir, italýança pasta. Tagamlarynda köp sanly aýurçlar, otlar, naharyň tagamyny artdyran tebigy goşundylar ulanylýar. Džuppa nohut çorbasy meş-

Halk baýramçylygynda

ösen industrial – agrar ýurtdur, senagat önümçiliginiň göwrümi boýunça ösen ýurtlaryň arasynda öňdäki ýerleriň birini eýeleýär.

Ýaşayyş jaýlary obalarda birnäçe görnüşde: 1-2 gatly daşdan gurulýan jaýlar; ýapyk dörtburçlugy emele getirýän ýaşayyş jaýlar; merkezinde däne saklanylýan howly görnüşinde salynýar. Milli eşikleri: erkekleriňki kelte balak, ak köýnek, kelte kurtka ýa-da ýeňsiz, başgaplary şlýapa ýa-da beret. Aýallaryňky uzyn giň gara ýa-da gök ýubka, nagyşlanan ak öňselik, biline çenli kelte köýnek, ýeňsiz, ýaglyk. Häzirki wagtda umumy ýewropa egin-eşikleri ýaýrandyr. Dini boýunça italýanlar hristianlar-katolikler.

Wolynka saz guraly

hurdyr. Pissa – hamyrdan, etden, gök önümlerden taýýarlanýan italýan milli tagamy dünýäniň hemme künjeklerine ýaýrady.

Italýanlaryň deň ýarysyndan köpüsi şäherlerde ýaşaýarlar. Italýan şäherleri Ýewropada iň gadymylaryň hataryndadyr. Neapol şäheriniň düýbünü grekler tutupdyrlar, Bolonýa şäherini etrusklar gurupdyrlar, antik döwürde Rim, Genuýa şäherleri esaslanypdyr. Häzirki zaman italýan şäheri diňe bir administratiw we medeni merkez bolman, eýsem, ilki bilen senagatyň dürli görnüşleriniň jemlenen ýeridir. Italiýa

ösen industrial we oba hojalygy ýokary önümçilikli ýurtdur. Oba ýerinde fransuzlar maldarçylyk, ekerançylyk we üzümdarçylyk bilen meşgullanýarlar. Fransuz milli tagamla-

ry köp görnüşlidir. Gök önümler, peýnirler fransuz rasionynda giňden ulanylýarlar. Peýniriň onlarça görnüşi bardyr. Et önümlerinden towşan eti, öý guşlarynyň eti uly orun tutýar, Fransiýanyň günortasynda kepderiniň eti milli tagamlarda ulanylýar. Fransuzlaryň adaty tagamlaryndan bifşteks, ýagny dürli ot-çöpler goşulyp gowrulýan et, sogan çorbasy meşhurdyr.

Fransuzlaryň aglaba bölegi rim döwründen gözbaşysyny alýan şäherlerde ýaşaýarlar. Ýaşayyş jaýlary obalarda 1 gatly jaýlar bolup, onda hem ýaşayyş, hem hojalyk otaglary ýerleşýär. Fransiýada milli egin-eşikleri umumy ýewropa geýimleri bilen ilki bolup çalşyldy. Milli erkek eşiği kelte balak, köýnek, ýeňsiz, boýna daňylýan ýüpek şarf, şlyapa. Fransuz aýal eşiği italýan milli egin-eşigine meňzeşdir: gara, goňur ýubka, ak keşdelenen köýnek, çepes baş gaby, öňselik. Hem erkek, hem aýal milli egin-eşiklerinde keşde, örme (kružewo) ulanylýar. Zenanlaryň milli egin-eşikleriniň hökmany elementi-ak reňkde, keşdelenen öňselikdir.

Portugallar, ispanlar, galisiýalylar gadymdan bäri ekerançylyk bilen meşgullanan halklar. Ispaniýa zeýtun ýagyny öndürmekde dünýäde ilkinji orunlarynyň birini eýeleýär. Zeýtunyň bütün dünýä önümçiliginiň deň ýarysy ispanlara we katalonlara degişlidir.

Ispanlaryň, katalonlaryň, galisiýalylaryň, portugallaryň milli eşikleri, esasan, ýün matalardan tikilipdir: plaşlar, ýeňsizler, ýapynjalar, şapkalar. Bu halklar dini boýunça hristian katolikler.

Basklar Ýewropanyň gadymy etnoslarynyň biriniň nesilleri, di-li indoýewropa maşgalasyna degişli dälidir. Olar Ispaniýada, şeýle-de Fransiýada ýaşaýarlar. Adaty oba hojalyk görnüşleri goýundarçylyk, däne ekerançylygy, bagçylyk, üzümçilik. Basklarda dürli senetçilik görnüşler saklanýar.

Maltalylar Ýewropadaky ýeke-täk semit dilli halkdyr. Malta dilinde arap diliniň tunis dialekti we italýan diliniň sisiliýa dialekti garyşandyr. Malta adasy 1900–1964-nji ýyllar aralygynda Beýik Britaniýanyň koloniýasy boldy. Ekerançylyk, esasan, dag gerişlerinde alnyp barylýar. Maltalylar gadymdan ýüpek we nah örme sungaty,

gamyşdan örülýän senet önümleri bilen bellidirler. Jaýlar daşdan salynýar, milli eşiklerinde gara reňki köp ulanýarlar.

Günbatar Ýewropanyň 17 halky german dil maşgalasynyň dialektlerinde we dillerinde gürleýärler: nemesler, awstriýalylar, germanoşweýsarlary, lyuksemburglar, elzaslar, lotaringler, flamandlar, gollandlar, frizler, daniýalylar, şwedler, norwegiýalylar, islandlar, farerler, inlisler, şotlandlar, olsterler.

B. e. öňki I müňýyllykda german taýpalary häzirki Germaniýada we Skandinawiýada ýaşapdyrlar. V-VI asyrlarda olar günbatar Rim imperiýasynyň Demirgazyk Afrika çenli ýerlerini eýelediler. X asyrdan Reýn we Elba derýalarynyň boýlarynda ýaşan saks, bawar we aleman taýpalaryndan nemes halky kemala gelipdir. Ýutland ýarym adasynda daniýalylar, Skandinaw ýarym adasynda şwedler we norwegiýalar kemala geldiler. Niderlandlarda we Germaniýanyň demirgazygynda gollandlar, frizler, Belgiýanyň demirgazygynda flamandlar kemala gelyärler. V-VI asyrlarda saks, ýut we angl german taýpalary Britan adalarynyň köp bölegini we Irlandiýany eýeläpdirler. Bu çylşyrymly etnik ýagdaýlar netijesinde täze halklar: inlisler, şotlandlar we olsterler kemala geldiler.

German halklarynyň adaty meşgullanan kärleri iri şahly maldarçylyk we ekerançylyk bolupdyr. Daglyk Skandinawiýada, Şweýsariýada, Awstriýada, Şotlandiýada mallar tomsuna dagda, gyşda obalarda saklanypdyr. Islandiýada goýundarçylyk we iýmit atçylygy esasy oba hojalyk pudaklarydyr. Ekerançylyk nemeslerde we awstriýalylarda ýokary ösendir we däne ekinleri oba hojalygynda uly ähmiýete eýe bolup, köp hasyllygy bilen tapawutlanýar. Deňizýaka halklarynda balykçylyk ösendir.

Oba ýerleriniň jaýlary agaçdan gurlupdyr, daşdan jaýlar, esasan, şäherlerde bina edilipdir. German halklarynyň milli egin-eşiginiň görnüşleri dürlüdir we köplenç, ýün matalardan tikilipdir. Gowy görülýän reňkler gara, gyzyk, melewşe. Häzirki wagtda milli eşikleri diňe baýramçylyklarda geýilýär. Senetçiligiň gadymdan gelyän görnüşleri palas dokamak, egin-eşik örmek, mata dokmaçylygy we ş.m. häzir hem saklanýar.

Kelt topary 4 halky özünde jemleýär: Britan adalarynda irlandlar, Uýelsde walliýlar, Şotlandiýada geller, Fransiýanyň Bretan ýarym adasynda bretonlar. Bu halklaryň giçki orta asyrlara çenli adaty hojalyk görnüşleri ekerançylyk we maldarçylyk bolupdyr. Däne ekinlerini köp ekipdirler. Wagtyň geçmegi bilen maldarçylyk esasy orun eýeläpdir: gellerde goýunlary we iri şahly mallary ösdürip ýetişdirmek, beýlekilerde diňe iri şahly mallary saklamak. Keltleriň ekerançylygyn-da, esasan, iýmlik ekinleri ekilipdir. Bretonlar deňizýaka sebitlerinde eksport üçin we konserw senagaty üçin kelem, nohut, we beýleki gök önümleri ýetişdirýärler. Bretonlar özüniň gadymy kärleri bolan balykçylyk bilen hem meşgullanýarlar.

Keltlerde gadymy senetler saklanyp galypdyr: ýüň dokmaçylygy we deri eýlemek. Irlandlar çybykdan dürli zatlary öryärler, geller gap-çanak ýasaýarlar, bretonlar elde mebel ýasaýarlar, aýallary bolsa örme sungaty bilen bellidir. Adaty tagamlary: däneler, balyk, dürli çorbalar, süýt önümleri. Bretonlar gök önümleri we ir-iýmişleri tagamlarda köp ulanýarlar.

Keltleriň gadymy şäherleriniň biri Irlandiýadaky Dublin. Bu şäheri inlis normanlary XII asyrdan gurupdyrlar. Obalarda jaýlar daşdan, agaçdan salynýar. Adaty egin-eşikleri, esasan, baýramçylyklarda geýýärler. Reňkleri: gara, gök, ýaşyl, gyzyr. Irlandlaryň we gelleriň erkek eşiği meňzeş bolupdyr. Daglyk sebitde ýaşaýan geller dörtburç ýapynja-pled ulanypdyrlar we erkekleri dyzyna çenli çyzykly ýubka-kilt, ak köýnek, kelte kurtka, örülen uzyn jorap geýipdirler we bu geýimler umumy şotland erkek milli eşiğine öwrülipdir. Dini boýunça bretonlar, irlandlar, walliýler, geller, irlandlar hristianlardyr.

Günbatar Ýewropanyň ural dil maşgalasynyň finnougor toparyna üç halk degişli: saamlar, finnlər (suomi), wengrlər (madýarlar). Saamlar Günbatar Ýewropada ýeke-täk sugundarçylyk bilen meşgullanan halkdyr. Olaryň bir bölegi häzire çenli maldarçylyk hojalygy bilen, şeýle-de balykçylyk bilen meşgullanýarlar. Oturymly saamlar iri şahly maldarçylyk hojalygyny ýöredýärler we iýmlik ekinlerini, kartoşka ekýärler. Senetçilik görnüşleri: ýyly egin-eşik tikmek, sebet örmek, süňki oýup nagyşlamak, palas dokamak. Milli eşikleri arktik

sowuk kilimata uýgunlaşan: galyň ýüň matalardan, sugunyň derisinden tikilýär.

Finnleriň ata-babalary häzirki Finnlýandiýada neolit döwründe b. e. öňki III-II müňýyllyklarda peýda bolupdyrlar. Finnleriň köpüsi şäherlerde ýaşaýarlar. Obalarynda jaýlar, esasan, agaçdan gurulýar. Tebigatynyň polýar sowuk şertlerine garamazdan, finnler gadymdan ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Ýöne дәne ekinleri ilatyň gereklerini ýeterlikli derejede üpjün etmәndir, şonuň üçin iri şahly mallaryň ösdürilip ýetişdirilmegi esasy orun tutupdyr. Balykçylyk hem hojalygyň wajyp görnüşі bolupdyr.

Wengrleriň ata-babalary gadymyýetde Uralda ýaşapdyrlar. Gunnlar we awarlar olary b.e. I müňýyllygynda Priçernomorýa çykarypdyrlar. IX asyryň soňunda wengrler häzirki Wengriýa gelipdirlär. Dilleri boýunça olar Russiýanyň Ob derýasynyň boýunda ýaşayan hanty we mansi halklaryna garyndaşdyr. Maldarçylyk we ekerançylyk wengrlerde ösendir. Dәneli ösümlikleri köp ekýärler. Üzümçilik we balykçylyk gadymdan gelýän pudaklardyr. Senetçilik görnüşleri: dokmaçylyk, gap-gaç ýasamaklyk, keçe eýlemek we ş.m. Tagamlary köpgörnüşli : дәne, gök önümleri, et, balyk, ir-iýmişler. Wengrleriň köp bölegi şäherlerde ýaşaýarlar. Oba ýerinde jaýlary bir gatly, gurluşyk materialy pagsadyr. Wengrler, finnler, saamlar dini boýunça hristianlar.

Ýewropanyň günbatar we günorta slawýan halklary. Ýewropanyň günbatar we günorta slawýan halklary: polýaklar, çehler, slowaklar, bolgarlar, serbler, horwatlar, slowenler, bosniýalylar, çernogorlar. Öz ýurtlaryndan başga olar Germaniýada, Wengriýada, Rumyniýada, Albaniýada, Italiýada, Gresiýada, Türkiýede, Awstriýada, Russiýada we dünýäniň beýleki döwletlerinde ýaşaýarlar.

German we roman dil maşgalalaryndan soň slawýan dilleri Ýewropada üçünji orunda durýarlar. Häzirki wagtda Ýewropada slawýan dillerinde 80 milliondan gowrak adamlar gürleýärler. Antropologik taýdan slawýanlar ýewropeoid rasasyna degişli. Günorta slawýanlar onuň ortaýerdeňiz şahasyny emele getirýärler. Günbatar we günorta slawýanlaryň düzümine köpsanly gadymy halklar: germanlar, keltler,

baltlar, frakiýalar, grekler, sarmatlar, alanlar, gunnlar, awarlar, peçenegler goşulypdyrlar we assimilirlenipdirler.

Slawýanlaryň ata-babalary Wisla derýasynyň boýlarynda we Pripýat derýasynyň güňortasynda ýaşapdyrlar, soňra ol ýerden Rim imperiýasynyň araçäklerine we Wizantiýa hereket edip başlapdyrlar. VI asyrda Oder we Elba derýalarynyň boýlaryna gelipdirler, Alp daglaryna we Adriatika deňzine, Gara deňze süýşüp, бүтін Balkan ýarym adasyny 580-nji ýyla çenli eýeläpdirler. VII asyrda slawýanlarda irki döwletler döräpdir. Bolgar patyşalygy 681-nji ýylda, Beýik Morawiýa IX asyrda, Gadymy Polýak döwleti X asyrda, Çeh döwleti X asyrda döräpdir. Serbiýada 1168-nji ýylda Nemaniçleriň döwleti döreyär we ol türki osmanlaryň Balkanlara ýöriş eden döwrüne çenli, ýagny XIV asyryň ikinji ýarymyna çenli saklanypdyr. XX asyryň başlarynda we ikinji jahan urşundan soň güňorta-günbatar slawýanlaryň özbaşdak döwletleri döräpdir.

Beýleki indoýewropa halklary ýaly, slawýanlar irki taryhynda oturymly ekerançy-maldar halklar bolupdyrlar. Olaryň hojalygyn-da awçylyk, balykçylyk we tokaýda miwe ýygnamaklyk uly orun tutupdyr.

Slawýanlar gadymdan sürümli ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar we bugdaý, arpa, gök-ak ekinleri, ir-iýmişleri ekipdirler. Soňra täze göçüp baran ýerlerinde ýerli oba hojalyk ekinlerini özleşdiripdirler (üzüm, ýag alynýan ösümlükler, burç we ş.m.). Orta asyrlarda kartoşka, mekgejöwen, şaly, pagta, temmäki ekmegi özleşdiripdirler. Bolgariýada XV-XVI asyrlarda bągüliň köp mukdarda ekilişi başlapdyr we ondan atyr senagaty üçin gymmatbaha bągül ýagy alnypdyr. Häzirki wagtda Bolgariýa bągül ýagyny öndürmekde dünýäde birinji orunda durýandyr.

Maldarçylykda iri şahly maly, atlary, goýunlary, doňuzlary ösdürüp ýetişdiripdirler, bal arylary saklapdyrlar.

Şäherleriň ösmegi bilen senetçilik hem ösüpdir: demir işlemek, dokmaçylyk, gap-gaç ýasamaklyk, çüýşe önümleri öndürmek, agaç ussaçylygy we beýlekiler. Çehiýanyň Bogemiýa welaýatynda eýýäm birnäçe asyrdan bäri meşhur farfor we hrustal önümçiligi işleýär.

Ýaşayyş jaýlary köpgörnüşlidir: agaçdan, pagsadan, daşdan, bir gatly we iki-üç gatly. Milli geýimlerinde lýon matasyndan, pagtadan, ýünden tikilen eşikler agdaklyk edipdir. Karpat we Balkan daglarynyň ýaşajylarynda don görnüşli eşik şu wagta çenli hem saklanýar. Aýallary ýaglyk daňypdyrlar, şapka, çepes başgaplaryny geýipdirler, erkekleri feska, goýun derisinden, nah matadan tikilýän başgaplary geýipdirler.

XIX asyryň ortalarynda – XX asyryň başlaryna çenli Günbatar Ýewropanyň slawýanlarynyň hemmesinde diýen ýaly daýhan oba obşinasynyň galyndylary saklanyp galypdyr. Orta asyrlarda şeýle obşinalar töwerekdäki ekin ýerlere, tokaýlara, mal bakylýan çemenliklere, suw çeşmelerine eýeçilik edipdirler. Şol bir wagtyň özünde sürümli ýerler we howludaky ýer uçastoklar maşgalalaryň şahsy eýeçiliginde bolupdyr. Köplenç, bu ýerleri maşgalalar öz erkine ulanyp bilipdirler, käbir ýerlerde bolsa obşina bu ýerleri satmaga ýa-da keseki adamlara geçirmäge rugsat bermändir.

Ýer eýeçilik gatnaşyklaryndan başga, obşinanyň ýaşajylary özara goňşuçylyk kömegi, adaty döp-dessurlary we garyndaşlyk gatnaşyklary bilen bagly bolupdyrlar. Toloka, sprýagačestwo atly özara ýowarlar, aýal-gyzlaryň zähmet üýşmeleňleri, obşinada ýaşajylaryň bilelikde baýramçylyklary, toýlary, ýaslary geçirmek adatlary bolupdyr. Obşina ýer eýeçiligi dargandan soň hem bu adatlar dowam edipdir.

XIX asyryň soňunda – XX asyryň başynda Bolgariýada, Serbiýada, Çernogoriýada slawýanlaryň köne obşina adatlary dowam edipdir we uly patriarhal maşgalalar – zadrugalar bolupdyr. Maşgalabaşa domaçina, uprawnnik, glawatar diýlipdir. Onuň öýlenen ogullary we olaryň maşgalalary, maşgalabaşynyň öýlenen aga-inileri we beýleki ýakyn garyndaşlary uly maşgalany düzüpdirler. Kiçi maşgala är-aýaldan we olaryň çagalaryndan ybarat bolupdyr. Häzirki wagtda Ýewropada kiçi maşgalalar ýaýrandyr.

Dini boýunça günbatar we günorta slawýanlary hristianlardyr (prawoslawnylar, katolikler, protestantlar, uniatlar). Balkan ýarymadasyň Osman imperiýasynyň golastyndaky döwründe günorta

slawýanlaryň käbir toparlary – bosniýalylar, makedonlaryň we çernogorlaryň käbir toparlary yslamy kabul edipdirler.

Slawýanlarda hristiançylyk bilen birlikde gadymy ynançlar hem dowam edipdir. Dürli ösümlüklere, oda, tokaý ruhlaryna, olaryň magiýa güýjüne, täsirine ynanydyrlar. Köpsanly gadymy dăp-dessurlar adaty ýaşaýyşda dowam edipdir. Slawýanlarda iň gowy görülyän gadymy baýramçylyklaryň biri dožinki, obžinki diýilýän hasyl baýramy bolupdyr. Bu baýram awgust-sentýabr aýlarynda bellenipdir. Ýazyna maldarlaryň «duhow den» atly baýramçylygy, ýaşlaryň «maý agajynyň baýramy» giňden bellenilipdir. Maý agajy – berýoza dürli reňkli uzyn mata bölejiklerini daňyp, ýaş ýigitler öz saýlan gyzlarynyň öýüniň ýanynda ekipdirler.

Obrok baýramynda ýeriň hasyllygy üçin mal kesilipdir. «Möjek günler» noýabr aýynyň 2-3 hepdesi bolup, onda möjekleri awlamak gadagan bolupdyr. 14-nji fewral bolgarlarda we beýleki günorta slawýanlarda Trifon Zarezanyň günü bellenipdir, onda üzüm gozalary kesilipdir we üzümiň düýbüne «gowy hasyl üçin» çakyr guýlupdyr. Lazaritsa gyzlaryň baýramçylygy Pasha baýramçylygyna bir hepde galanda bellenipdir, mart aýynda Todorow gününde at çapyşyklar guralypdyr. 6-njy maýda Georgiýew günü, ýagny mallaryň ilkinji gezek

Iwan Kupalanyň baýramçylygynda

maýsalyga çykarylmany, Iwan Kupala we köp sanly ekerançylyk we maldarçylyk ynançlary bilen baglanyşykly baýramçylyklar bolupdyr. Slawýan hatynyň düýbünü tutujylar Kirill we Mefodiniň güni Bolgariýada giňden bellenilýär. Slawýan halk baýramçylyklarynyň köpüsi häzir hem bellenilýär.

Gündogar slawýan halklary. Ruslar, ukrainler we beloruslar dili, medeniýeti, taryhy ösüşi boýunça biri-birine ýakyn halklar. Bu halklaryň aglaba bölegi özläriniň taryhy dörän Gündogar Ýewropanyň etniki ýerlerinde ýaşaýarlar. Rus, ukrain we belorus dilleri indoeýewropa dil maşgalasynyň slawýan toparyna degişli. Bu diller biri-birine leksikasy we grammatikasy boýunça ýakynlykdyr.

Antropologik taýdan bu halklar uly ýewropeoid rasyyna degişli. B. e. I müňýyllygynda slawýan dilli taýpalar eýýäm Elba, Wisla, Dnepr derýalaryň boýlarynda ýaşapdyrlar. VIII-IX asyrlarda slowenleriň, kriwiçleriň, wýatiçleriň we beýleki slawýan taýpalarynyň birlikleri kemala gelipdir. Gadymy rus döwletiniň emele gelmegi we onuň merkezi şäheri Kiýewiň ýokarlanmagy bilen hristiançylyk kabul edilipdir, hat döräpdir. Bu döwlete köp sanly goňşy halklar hem goşulypdyrlar. Kiýew döwletiniň dargamagy aýry-aýry ownuk knýazlyklaryň emele gelmegine getirdi. Tatar – mongol çozuşlary bu knýazlyklaryň ösüşini togtadypdyr. XV asyrdan Moskwa knýazlygy emele gelýär we bu döwlet esasy rus ýerlerini birikdirip, mongol-tatar baglylykdan azat bolupdyr.

Rus halkynyň kazaklar ady bilen belli etnik toparynyň döremegi hem şu döwre degişli. Bu topar Moskwa döwletiniň knýazlaryna hyzmat edip, gelip çykyşy boýunça ruslardan, Priçernomorýeden we düzlükleriň türki dilli ilatyndan gelip çykypdyrlar. Kazaklary krym tatarlaryň çozuşlarynyň garşysyna ulanypdyr. XVIII asyrdan kazaklar ekerançylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar. Şol bir wagtda öz işlerini hiç kime garaşly bolman alyp barmagy dowam edipdirler.

XVII asyrdan rus hristian dininde bolup geçen bölünişik netijesinde ruslaryň düzüminde staroobryadlylar etnik topary emele gelipdir. Köne prawoslaw dinine ynanyp, staroobryadlylar täze hristian däplerine garşy bolup, Sibire, Urala, Altaýa bütin maşgalalary bilen göçüp-

dirler. Tokaýlarda, adamlardan daşda öz obalaryny döredipdirler we töwerekdäki ilatdan adatlarynyň has gadymylygy we din döpleriniň aýratynlygy bilen tapawutlanypdyrlar.

Rus halkynyň ýene-de bir etnik topary bolan pomorlar Ak deňziň kenarynda ýaşapdyrlar. Hojalygynda týulenleriň awlanylyşy we balykçylyk esasy bolupdyr. Ekerançylyk we maldarçylyk ikinji orunda bolupdyr. Pomorlarda söwda-satyk gatnaşyklary beýleki ilatdan has irräk döräpdir.

Ukrainleriň köp bölegi XVII asyrdan Polşanyň we Türkiýäniň gol astynda bolupdyrlar. Polşanyň bölünişi ukrainleriň aglabasynyň Rus imperiýasyna goşulmagyna getirdi. Galisiýa, Bukowina, Zakarpatýe welaýatlary Ukraina bilen gutarnykly diňe 1945-nji ýyldan soň birikdi. Ukrainanyň bu sebitleriniň şäherlerine polýak şäher medeniýeti uly täsirini ýetiripdir. Ýöne şeýle sebäplere garamazdan, ukrainler öz dilini, döredijiliklerini, milli özboluşlygyny saklapdyrlar.

Belaruslar XIV - XVII asyrlarda ilki Litwanyň düzümine, soňra Polşanyň gol astyna düşüpdirler. Polşanyň 1772-nji, 1793-nji, 1795-nji ýyllardaky bölünişi netijesinde belorus ýerleriniň hemmesiniň Rus imperiýasyna goşulmagyna getirdi. XIX asyryň ortalaryna çenli medeniýeti we dili boýunça ýakyn üç halkyň – ruslaryň, beloruslaryň we ukrainleriň milletlere öwürülmegi gutarnykly bolup geçipdir. Häzir Russiýa, Ukraina we Belarus garaşsyz ýurtlar.

Maddy medeniýeti. Bu üç halkyň maddy medeniýetinde Ýewropanyň slawýan halklarynyň medeniýeti bilen meňzeşligi duýulýar. Geografiki şertleriň meňzeşligi hem uly ähmiýetini ýetiripdir. Ekerançylyk we maldarçylyk hojalygyň beýleki pudaklary bolan awçylyk, balykçylyk, miwe ýygnamaklyk bilen utgaşypdyr. Ekerançylykda ekişiň iki usulyny ulanypdyrlar: 1) özleşdirilen ýerler birnäçe ýyl ulanylyp, soňra taşlanylypdyr we ol ýerlere birnäçe ýyldan soň ýene-de gaýdyp barylýpdyr; 2) ýerlerde ot ýakmak usuly bilen topragy özleşdiripdirler. Maldarçylyk ekerançylyk bilen ýakyn bagly bolupdyr. Daýhan hojalygynda iri şahly mallar, atlar, goýunlar, doňuzlar, öý guşlary adaty bolupdyrlar. Jaýlar, köplenç,

Çuwaş gyzy milli eşikde

agaçdan gurlupdyr, düzlüklerde pag-sadan salnypdyr. Milli egin-eşikleriň öndürilişi öý senetçiliginiň bir görnüşi bolupdyr. Lýon ekilipdir we ondan nah mata dokalypdyr, ýün matalar dokalypdyr, deri eýlenipdir.

Aýal egin-eşikleri uzyn tikilipdir, gyz-gelinler başgaplary geýipdirler. Gyzlaryň we aýallaryň başgaplary tapawutlanypdyr: gyzlar saçlaryny bir örüp, ýörite daňy bilen maňlaýyny daňypdyrlar; aýallar maňlaýyndaky saçlaryny görkezmeýän başgaplary geýipdirler, ýaglyk gündogar slawýanlaryň aýal eşi-

ginde köp wagtlap saklanypdyr. XX asyryň başyna çenli uly maşgallalar adaty bolupdyr. Ukrain we belorus gyzlary güllerden we dürli renkli uzyn mata bölejiklerinden edilen başgaplary geýipdirler. Egin-eşikleri keşdelemek üç halkda-da adaty bolupdyr.

Dini boýunça ruslar, ukrainler we beloruslar prawoslaw hristianlar. Oba ýerlerinde domowoý, rusalka, leşiý, upyr ýaly jandarlaryň bardygyna hem gadymýetden ynanyrdylar. Soçelnik, Iwan Kupala, maslenisa, troisa, täze ýyl ýaly baýramçylyklary giňden bellenilipdir, hazir hem bellenilýär. Halk döredijiliginde ertekiler, eposlar, aýdymlar, tanslar, oýunlar, gurjak teatry ýaly görnüşleri giň gerime eýe bolupdyr we senetçiligiň görnüşleri dürli-dürli bolupdyr. XVI asyrda rus çeperçilik merkezleri döräpdir: Gžel gap-gaçlary, Jostow bezegli demir önümleri, lak bilen çekilýän Fedoskin agaç önümleri. Bu önümler şu günlerimizde-de ilatyň isleginden peýdalanylýar.

Merkezi Ýewropanyň beýleki halklary. Merkezi Ýewropada ýene-de birnäçe halklar ýaşaýarlar. Olar kemala gelşi we medeni görnüşi boýunça tapawutlanýarlar. Russiýa Federasiýasynyň Wolga-Kama derýalarynyň sebitinde 6 iri halklar ýaşaýarlar: tatarlar, çuwaşlar, başgyrlar, mordwa, udmurtlar, mariýler. Antropologik taýdan bu halk-

lar ýewropeoid rasesyna degişli bolup, käbirleri mongoloid rasesynyň görnüşlerini hem özünde saklaýarlar. Lingwistik taýdan udmurtlar, mariýler we mordwa ural dil maşgalasynyň finno-ugor şahasyna, çuwaşlar, tatarlar we başgyrlar altaý dil maşgalasynyň türki toparyna degişlidirler.

Häzirki finno-ugor dilli halklaryň ata-babalary b.e. I müňýyllygynda Wolga-Kama derýalarynyň boýlarynda ýaşapdyrlar. Ugmurt etnosy Wýatka, Kama derýalaryň boýlarynda kemala gelip, demirgazyk we günorta udmurtlara bölünipdirler. Günorta udmurtlaryň etnogenezinde gadymy türki taýpalar hem gatnaşypdyrlar.

Mariý taýpalary Wolga derýasynyň sag kenarynda mesgen tutupdyrlar we bu ýerden Wýatka derýasyna çenli süşüpdirler. Bu ýerde olar udmurtlar bilen goňşy ýaşapdyrlar. Soňra bu taýpalar mariý halkyny emele getiripdirler.

Gadymy mordwa taýpalary Oka we Wolga derýalarynyň kenarlarynda ýaşan ýerli finn dilli ilatynyň esasynda kemala gelipdir. B. e. I müňýyllygynda mordwalaryň ata-babalary taryhy ösüşiniň dowamynynda dürli eýran dilli we türki dilli taýpalar bilen, şeýle hem gündogar slawýanlar bilen gatnaşykda bolupdyrlar. Mordwa halkynyň düzüminde mokşa we erzýa iki uly etnik topar bolup, olar XIX asyra çenli Başkortostanda we Zawolžede ýaşapdyrlar. Agzalan halklar häzir Udmurtiýada, Mariý-Elda, Mordowiýada ýaşaýarlar.

Türki taýpalar Wolga derýasynyň kenaryna b. e. I müňýyllygynda gelýärler. VII-VIII asyrlarda Demirgazyk Kawkazdan we Azow deňziniň kenaryndan köpsanly bulgar taýpalary göçüp gelýärler. X asyrda bu halklar Wolga Bulgariýa döwletini döredýärler we bu döwlet XIII asyra çenli Gündogar Ýewropada ykdysady we syýasy taýdan uly orun eýeläpdir. XIII asyrda Wolga Bulgariýasy mongol-tatarlaryň çozuşy netijesinde dargadylýar, ilatynyň bir bölegi ýok edilyär, bir bölegi ýesirlige äkidilýär, bir bölegi Kama derýasynyň we Wolga derýasynyň sag kenaryndaky tokaýlara gidýärler. Bulgarlaryň bu bölegi çuwaş halkynyň ata-babalary bolupdyrlar. Bulgarlaryň bir bölegi Ýewropa, Balkan daglaryna gidýärler. Olaryň etnik ady häzirki Bolgariýa döwletiniň adynda saklanypdyr.

Kazan tatarlarynyň düýbünü hem bulgarlar tutupdyrlar. Bular-
dan başga tatarlaryň etnogenezine türki dilli gypçak taýpalary hem
gatnaşypdyrlar. Olar Altyn Ordanyň esasy ilaty bolupdyrlar. Tatar et-
nonimi mongol taýpalarynyň birinden gelip çykýar. XV asyrdan Altyn
Orda dargap, Kazan hanlygy emele gelýär. Gypçaklar bilen bulgar-
lar birigýärler, wagtyň geçmegi bilen bulgar dili gypçak dili bilen
çalyşýar.

Başgyrlaryň etnogenezinde Orta Aziýanyň gadymy türki taýpa-
lary esasy orun tutupdyrlar. Syrderýa we Aral deňziniň boýlarynda
VII-VIII asyrlarda bajgard we bujan taýpalary ýaşapdyrlar we olar
VIII asyrdan peçenegler bilen Prikaspi we demirgazyk Kawkaz düz-
lüklerine gelipdirler. Soňra başgyrlaryň ata-babalary bulgarlar bilen
Wolga derýasynyň we Uralyň tokaýlyk ýerlerinde mesgen tutupdyr-
lar. IX-X asyrlarda bu ýerde başkort ady bilen belli bolan halk kemala
geldi. Başgyrlaryň düzümine sarmatlar, alanlar, gypçaklar goşulyp-
dyrlar. Altyn Ordanyň dargamagyndan soň başgyrlar nogaýlaryň go-
lastyna düşýärler. Nogaý çarwa taýpalary hem başgyrlaryň düzümine
goşulypdyrlar. XVI asyrdan başgyrlar Rus imperiýasynyň düzümine
girişdirler.

Wolga-Kama (Powolžýe) halklary ekerançylyk we maldarçylyk
bilen meşgullanypdyrlar. Diňe başgyrlar XVII asyrdan çenli çarwalar
bolupdyrlar we wagtyň geçmegi bilen oturymly durmuşa geçipdirler.
Senetçiligiň dürli görnüşleri ýaýrapdyr. Powolžýe halklarynda jaýlar
agaçdan izba bolupdyr, başgyrlarda daşdan, agaçdan, şeýle hem tür-
ki we mongol görnüşli gurnama ýurta jaýlary bolupdyr. Milli eşikle-
ri ýün, lýon matalaryndan tikilipdir. Aýal köýnekleriniň ýakasy-ýeňi
bejerilipdir, kümüşden şaý-sepler köp dakypdyrlar. Aýal maşgalalar
ýaglyk daňynypdyrlar, dürli başatgýçlary ulanypdyrlar. Dini boýunça
tatarlar we başgyrlar musulmanlar. Udmurtlar, çuwaşlar, mordwa, ma-
riýler-hristianlar.

Pribaltikanyň halklary bolan estonlar, latyşlar, litowlar antro-
pologik taýdan ýewropeoidlerdir. Latyş we litow dili indoýewropa
maşgalasyna, eston dili ural dil maşgalasynyň finno-ugor toparyna
degişli. Pribaltikanyň günortasyndan we günorta-gündogaryndan ge-

len gadymy halklar estonlaryň, latyşlaryň we litowlaryň ata-babalary hasaplanýarlar.

XIII asyrdan başlap pribaltika ýerleri Daniýa, Şwesiýa, Polşa ýurtlary, nemes baronlary tarapyndan eýelenipdir we bu taryhy şertler Pribaltika halklaryň etniki we medeni ösüşine öz täsirini ýetiripdir. Hojalygynda ekerançylyk, maldarçylyk, balykçylyk esasy görnüşleri bolupdyr. Jaýlary agaçdan, daşdan gurlupdyr. Milli eşikleri ýünden, lýondan tikilipdir. Dini boýunça latyşlar, estonlar, litowlar hristian-dyr. Latwiýa, Litwa, Estoniýa garaşsyz ýurtlar.

Ýewropanyň demirgazyk halklaryna kareller, komiler we komi-permýaklar degişlidir. Kareliýada (Russiýa) we Finlýandiýada karelleriniň ata-babalary eýýäm b.e.öňki I müňýyllygynda ýaşapdyrlar. XIII asyrdan kareller Kolsk ýarymadasyna, XV asyrdan Ak deňze gelipdirler. Kareliýada olar gadymy weps halky bilen garyşypdyrlar.

Komi-permýak halky gadymy komilerden emele gelip, Perm welaýatynda, Kama derýasynyň ýokary akymynda mesgen tutupdyrlar. XIV-XV asyrlarda Russiýa imperiýasynyň düzümine giripdirler. Ekerançylyk, sugundarçylyk esasy hojalyk görnüşleri bolupdyr. Ýaşayş jaýlary agaçdan izba bolupdyr.

Merkezi Ýewropanyň gündogarynda wengrler, günorta- gündogarynda rumynlar, günorta-günbatarynda moldawanlar, gagauzlar ýaşaýarlar. Moldawanlaryň dili rumyn diline meňzeşdir. Moldawanlar wlah taýpalaryndan kemala gelipdirler, wlahlar bolsa Rim imperiýasy döwründe frakiýa ilatyndan we slawýanlardan düzülipdir. XIII-XV asyrlarda wlahlar Karpat daglaryndan Dnestr derýasyna göçüp gelipdirler.

Moldawan halky XIV asyrdan emele gelýär we Moldaw döwleti döreýär. Gadymy slawýan dili Moldaw döwletde esasy bolup, XVI-XVII asyrlarda moldaw dili bilen çalyşýar. Ekerançylykda üzümçilik, bagçylyk pudaklary uly orun tutupdyr we häzir hem dowam edýär.

Moldawiýanyň günortasynda we goňşy Ukrainada türki dilli gagauzlar ýaşaýarlar. Olar XVIII asyrdan Bolgariýadan göçüp gelipdirler. Gagauzlar hristiançylygy kabul eden orta asyr türki taýpanyň nesilleridir.

Galmyklar Powolžýede, esasan, Galmyk awtonom respublika-synda ýaşaýarlar. Bu ýere XVIII asyrda Günbatar Mongoliýadan göçüp gelipdirler, dilleri mongol dili. Çarwa maldarçylygy bilen meşgullanypdyrlar, ol häzir hem oba hojalygynyň esasy pudagy bolup durýar.

Syganlar sany boýunça uly bolmadyk halk. Olaryň ata-babalary X asyrda Hindistandan göçüp gaýdypdyrlar we Alynky Aziýa, demirgazyk Afrika we Ýewropa ýurtlaryna ýaýrapdyrlar. Medeniýeti özbolušly, tä XX asyryň 50 – 60-njy ýyllaryna çenli göçhä-göçlük esasy durmuş şerti bolupdyr. Syganlar özlerini rom diýip atlandyrýarlar, dilleri indoýewropa dil maşgalasyna degişli. Häzirki döwürde oturmly ýaşaýarlar.

XI bap

Sibiriň halklary

Sibir Uraldan Ýuwaş Okeana çenli uzalyp gidýän giňişleýin geografiki territoriýadyr. Sibiriň ilaty 1 mln. adamdan geçýär we birnäçe halklary öz içine alýar: burýatlar, ýakutlar, tuwinler, günbatar-sibir tatarlary, hakaslar, altaýlar. Bu halklar Sibiriň iri oturmly halklary. Demirgazygyň az sanly halklary-nenesler, ewenkler, hanty, çukça, nanaýlar, mansi, korýaklar maldarçylyk, awçylyk, balykçylyk bilen meşgullanýarlar.

Sibiriň halklary dürli dil maşgalalaryna we toparlaryna degişli. Altaý dil maşgalasy Sibirde 3 şaha bölünýär: türki, mongol, tungus. Türki şahasyna altaýlar, tuwinler, hakaslar, tatarlar, ýakutlar, dolganlar gürleýärler. Mongol şahasyna burýatlar, tungus şahasyna ewenkler (tunguslar) degişlidir. Günbatar Sibirde ural maşgalasynyň dillerinde gürleýän etniki toparlar-hanty, mansi, neneler, selkuplar, nganasanlar ýaşaýarlar.

Çukçalar, korýaklar we itelmenler çukot-kamçat dil toparyna degişli. Bu halklary etnologlar paleoaziat diýip hem atlandyrýarlar, sebäbi olaryň ata-babalary gadymy aziýa taýpalary bolupdyr-

lar. Sibiriň asyl ilatynyň hemmesi diýen ýaly antropologik taýdan mongoloidler. Gadymy aziýa taýpalary bu ýere paleolit döwründe, b. e. öňki IV-I müňýyllyklarda gelipdirler diýip, arheologlar çaklaýarlar. B. e. öňki III-II müňýyllyklarda Günorta Sibirde afanasiý medeniýeti bolupdyr, ony döredenler çopan maldarlary, antropologik keşbi boýunça ýewropeoidler bolupdyrlar. Arheologlaryň çaklamalaryna görä, bu halk protoeýran taýpalaryna garyndaş bolupdyrlar.

B.e. öňki II-I müňýyllyklarda Sibire köpsanly günorta taýpalar aralaşyp, ýerli aborigenler bilen garyşypdyrlar. Bu taýpalar gelip çykyşy boýunça aziýa çarwalary bolup, karasuk-irmen medeniýetini döredipdirler. B.e. öňki V asyrynda olar ýarym çarwa maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar, ekerançylygy bilipdirler, demir gurallary giňden ulanypdyrlar, agaçdan jaýlary gurupdyrlar, hojalykda atlary we sugunlary saklapdyrlar. Ylmy çaklamalara görä, Demirgazyk Sibirde sugundarçylygyň giňden ýaýramagy bu halklardan başlanypdyr. Gadymy türki halklaryň Sibire, Baýkal sebitlerine ýaýramagy VI-X asyrlara degişli. X-XIII asyrlaryň aralygynda baýkal türki taýpalar Lena derýasyna göçüpdirler we demirgazyk türki dilli halklaryň – ýakutlaryň we dolganlaryň düýbünü tutupdyrlar.

Sibir halklary balyga we haýwanat dünýäsine baý tokaý giňişliklerine – taýga we tundra giňden ýaýrapdyrlar. Olaryň ulag serişdeleri bolan gaýyklar, lyžalar, nartalar we nartalara goşulýan itler we sugunlar, demir gurallary we ýaraglary, balyk tutmak üçin serişdeleri, galyň ýyly eşikleri, gurnama jaýlary, hojalygy ýöretmegiň ýokary usullary we iýmitiň bol öndürilmegi we ätiýaçlykda saklanmagy – şu sebäpleriň hemmesi Sibiriň ýerli halklarynyň taýgany we tokaý tundrany giňden özleşdirmegine getiripdir.

Ruslaryň Sibire aralaşan döwründe, XVII-XVIII asyrlarynda taýganyň we tundranyň ýerli ilatynyň jemgyýetçilik – ykdysady gatnaşyklary özboluşly ösen bolupdyr. Olar obşinalarda ýaşaýdylar, uly patriarhal maşgalalar obşinanyň esasy bolupdyr, ýerler deň bölünipdir, goňşular bilen alyş-çalyş edipdirler. Territorial – hojalyk birleşmeleri hökmünde aýratyn oturymly obalar, önüm öndürmekde öza-

ra baglanyşykly ýarymçarwa maşgala toparlarynyň ýaşayan obalary bolupdyr.

Sibir halklarynyň adaty durmuşynda garyndaşlyk gatnaşyklary uly orun eýeläpdir. Ata maşgalasy we onuň ogullarynyň maşgalalary, şeýle hem köpsanly ata tarapyň garyndaşlary esasy ünsde we orunda bolupdyr. Garyndaşlyk kömegi, birek-biregi goldamaklyk mukaddes hasaplanylýdyr. Ýowuz tebigy şertler hem bu däpleriň sibir halklarynda berk ornaşmagyna sebäp bolupdyr.

Şol bir wagtda käbir halklarda ene adatynyň galyndylary hem saklanylýdyr. Meselem, eskimoslarda, itelmenlerde öýlenen ýigit gaýyn atasynyň öýüne göçüpdir. Ýukagirlerde ýaş ýigit ilki gaýyn atasynyň hojalygynda birnäçe wagtlap işläpdir, soňra giýew hökmünde öýüne göçüpdir.

Günorta Sibiriň türki dilli halklary bolan burýatlarda we ýakutlarda ulus taýpa birleşikleri bolupdyrlar we olaryň esasyňy uly patriarhal maşgalalar emele getiripdirler.

XVIII asyrdan Sibire Russiýanyň ýewropa böleginden köpsanly daýhan ilatynyň göçmegi başlanypdyr we bu ilat ýerli taýpalar bilen köp taraplaýyn hojalyk-medeni gatnaşyklary ösdüripdirler. Tuwinlerde, hakaslarda, altaýlarda, günbatar sibir tatarlarynda, burýatlarda, ýakutlarda maldarçylyk has ösen bolupdyr. Emma XVIII asyrdan başlap, olarda ekerançylyk giň orun alypdyr. Şol bir wagtda maddy ýaşayyş görnüşleri hem üýtgäpdir: oturymly obalar döräpdir, çarwa ýygnama öýler we ýerkümeler agaç jaýlary bilen çalşylypdyr. Altaýlarda, burýatlarda we ýakutlarda gara öýleri ýatladyp duran sekiz ganatly, agaç sütünlerinden salnan, üçegi çünkli jaýlar köp wagtlap saklanylýdyr.

Sibir çarwa taýpalarynyň adaty eşikleri mongollaryňka meňzeş bolupdyr. Goýun derisinden içmek, ýüň matadan tikilen donlar altaýlarda milli eşik bolupdyr. Altaý aýallary çegedek atly ýeňsizleri içmegiň üstünden geýipdirler, ýakutlaryň aýallary beýik bürükleri geýipdirler.

Demirgazyk Sibirde ýaşayan halklaryň hojalygynyň esasyňy balykçylyk tutupdyr. Balygy köp mukdarda tutupdyrlar we ony işläp,

bol saklapdyrlar. Balygy esasy guradypdyrlar, bir bölegini duzlap, çukurlarda saklapdyrlar. Balyk ýagyny alyp, guradylan balyk bilen garypdyrlar. Balyk derisini ýörite işläp, eýläp, eşik, aýakgap tikipdirler. Bu halklaryň jaýlary gyşky ýerkümeler, agaç çatmalar- çumlar bolupdyr. Itleri nartalara goşup, ulag hökmünde ulanypdyrlar. Ob derýasyn-da ýaşaýan hantylar ýörite dokma stanogynda krapıwa ösümligin-den sapak öndüripdirler. Gyşky we tomusky eşikler sütüklü deriden tikilipdir.

Nenesler, ewenkler, çukçalar, korýaklar sugundarçylyk we awçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Ýylyň bütin dowamynda sugunlary nartalara goşup, ulag hökmünde ulanypdyrlar. Jaýlary deriden ýasalan çum, ýaranga bolupdyr. Eşikleri galyň derilerden, sütükden bolupdyr, gap-gaçlary agaçdan, diňe gazanlary demirden bolupdyr. Senetlerden agajy we süňki oýup nagyşlamak, olardan dürli bezegleri ýasamak, reňkli monjuklar we zer bilen keşde çekmek ýaýran bolupdyr.

Sibir halklarynyň ruhy medeniýetinde şamanlyk bilen bagly ynançlar has hem ýaýran bolupdyr. Ýukagirlerde, ewenklerde, çukçalarda şamanlyk ýörite kär hökmünde seredilipdir. Käbir halklarda bolsa şamanlyk dessurlaryny obanyň uly ýaşly adamlary ýerine ýetiripdirler. Burýatlarda şamanlyk ynançlary buddizim dininiň täsiri bilen has çylşyrymlaşypdyr, XVII asyrdan bolsa buddizm bilen çalşylypdyr. Sibiriň halklarynda özbaşdak ynançlar hökmünde maşgala-urug ynançlary, awçylyk we balykçylyk ynançlar hem ýaýrapdyr.

Häzirki döwürde Sibiriň halklarynyň 70 göterimine golaýy oba ýerlerinde ýaşaýarlar. Şol bir wagtyň özünde urbanizasiýa ýagdaýlary bu sebitde giň orun tapýarlar.

XII bab

Kawkazyň halklary

Özüniň etniki düzümi boýunça Kawkaz çylşyrymly etnografik-taryhy sebiti emele getirýär. Kawkazyň özboluşly geografik ýerleşşi bardyr. Ýewropanyň we Aziýanyň aralygynda ýerleşmegi,

**Milli şaý-sepleri dakynan
kawkaz gyzy**

şeýle-de Alynky Aziýanyň siwilizasiýalaryna ýakynlygy bu ýerde ýaşayan halklaryň medeniýetine öz täsirini ýetiripdir.

Kawkazyň uly bolmadyk territoriýasynda sany we dili boýunça dürli-dürli köp sanly halklar ýaşayarlar. Dünýäde şeýle dürli-dürli halklaryň uly bolmadyk ýerde ýaşamagy seýrek duş gelýändir. Gruzin, azerbaýjan, ermeni ýaly sany boýunça birnäçe millionlyk halklar bilen birlikde, Kawkazda birnäçe müň adamy öz içine alýan (esasan, Dagystanda) halklar ýaşayarlar. Antropologik taýdan Kawkazyň nogaýlaryndan başga halklary uly ýewropeoid

rasasyna degişlidir. Nogaýlarda mongoloid keşbi mese-mälim duýulýar. Kawkazyň ilatynyň antropologik düzümi бүрүнç-demir eýýamlarynda kemala gelipdir. Kawkazyň Alynky Aziýa, Gündogar Ýewropanyň günorta taraplary we Balkan ýarymadasy bilen gadymy kökleri bardyr.

Kawkazda has köp ýaýran kawkaz ýa-da ibero- kawkaz dilleridir. Kawkaz dilleri üç topara bölünýärler: günorta ýa-da kartwel, demirgazyk-günbatar ýa-da abhaz-adyg we demirgazyk gündogar ýa-da nah-dagestan.

Kartwel dillerinde gruzinler gürleýärler. Olaryň aglabasy Gruziýada, şeýle-de Azerbaýjanda, käbir toparlary Türkiýede we Eýranda ýaşayarlar. Abhaz – adyg dillerinde abhazlar, abazinler, adygeýler, çerkesler we kabardinler gürleýärler. Abhazlar Abhaziýada, abazinler Garaçay-Çerkesiýada, adygeýler Adygeýiýada we Krasnodar ülkesiniň käbir sebitlerinde, çerkesler Garaçay-Çerkesiýada we Demirgazyk Kawkazyň beýleki ýerlerinde ýaşayarlar. Kabardinler, çerkesler we adyglar bir dilde – adyg dilinde gürleýärler.

Nah dillerine çeçenleriň we inguşlaryň dilleri degişli. Dagystan dillerinde Dagystanyň köpsanly halklary gürleýärler. Awarlar iň köp sanly halk bolup, Dagystanyň günbatarynda ýaşaýarlar. Darginler onuň merkezi sebitlerinde ýaşaýarlar, laklar darginler bilen goňşy ýaşaýarlar. Lezginler, tabasaranlar günorta sebitlerinde ýaşaýarlar. Olardan başga Dagystanda andiýler, didoýlar, botlihler, hwarşinler, kubaçinler, kaýmaklar, agullar, sahurlar we beýleki halklar ýaşaýarlar.

Kawkazyň ilatynyň köp bölegini altaý dil maşgalasynyň türk dillerinde gürleýän halklar emele getirýär. Olaryň iň köp sanlysy azerbaýjanlar: Azerbaýjanda, Nahiçewanda, şeýle-de Gruziýada, Dagystanda, Eýran Azerbaýjanynda ýaşaýarlar. Azerbaýjan dili türk dilleriniň oguz şahasyna degişli we türkmen, türk dilleri bilen meňzeşligi bar.

Dagystanda türk diliniň gypjak şahasyna degişli dilde kumyklar gürleýärler. Bu dilde şeýle-de iki garyndaş halklar- Kabardin - Balkariýada ýaşaýan balkarlar we Garaçay-Çerkesiýada ýaşaýan garaçaylar gürleýärler. Demirgazyk Dagystanda, Strawropol ülkesinde ýaşaýan nogaýlar hem türk dillilerdir. Stawropol ülkesinde türkmenleriň uly bolmadyk etnik topary ýaşaýar. Kawkazda indoýewropa dil maşgalasynyň eýran dillerinde gürleýän halklardan osetinler, Azerbaýjanda talyş we tat, şeýle-de kürt halklary ýaşaýarlar.

Ermeni zenany. XIX asyryň suraty

Indoýewropa dil maşgalasyna ermeni dili degişlidir. Ermeniler Ermenistanda, şeýle-de Alynky Aziýada, Ýewropanyň ýurtlarynda ýaşaýarlar. Şeýle-de Kawkazda grekler, aýsorlar, syganlar we ýene birnäçe halklar ýaşaýarlar.

Etnogenezi, etniki taryhy. B. e. öňki II müňýyllykdan başlap Kawkazyň halklary assiriý, urartu gadymygrek ýazuw çeşmelerinde agzalyp geçilipdir. Gruzinler (kartweller) öz häzirki ýaşaýan ýerlerinde gadymy ýerli taýpalardan kemala gelipdirler. Kartwel halklaryna ýene-de swanlar, megreller we lazlar degişlidir. Gruzinlerde irki döwürlerden başlap, döwletler emele gelipdir. Diaohi we Kolha birleşmeleri b.e. öňki II müňýyllykda döräpdirler.

B. e. öňki VI asyrdan Günbatar Gruziýada Kolhid şalygy emele gelipdir. Onda oba hojalyk, senetçilik, söwda ösüpdir. Bu şalyk bilen bir döwürde Iberiýa döwleti hem döräpdir. Orta asyrlarda feodal dagynygy netijesinde kartwellerde aýratyn etnoterritorial toparlary tapawutlanypdyr: dag gruzinleri, swanlar, hewşurlar, tuşinler, yslamy kabul eden adžarlar.

Abhazlaryň etnogenezi gadymy döwürlerden häzirki Abhaziýanyň ýerlerinde geçipdir. B.e. öňki I müňýyllygyň ahyrynda bu ýerde abaz we apsil taýpa birleşmeleri döräpdir. Adyglar Kuban derýasynyň töweregindäki ýerlerde ýaşapdyrlar. Terek derýasyna süýşen adyglar soňra kabardinler diýip atlandyrylypdyr. XIX asyryň başynda Kuban derýasynyň ýokary akymlaryna göçen kabardinler özlerini çerkesler diýip atlandyryp başlapdyrlar. Öňki ýerlerinde galan adyg taýpalary adyg halkyny emele getiripdirler.

Çeçenler (nahçö) we inguşlar (galga) garyndaş halklardyr. Olar gelip çykyşy, dili we medeniýeti boýunça biri-birine ýakyn taýpalardan kemala gelipdirler. Bu gadymy ilat Kawkazyň demirgazyk-gündogar daglyk ýerinde ýaşapdyr.

Dagystanyň halklary hem gadymy kawkaz dilli ilatyň nesilleridir. Dagystan Kawkazyň etniki taýdan iň köpgörnüşli sebiti. Bu ýerde 30-a golaý halklar ýaşaýarlar. Bu halklaryň uly bolmadyk ýerde dürli-dürlüligiň sebäbi geografik ýerleşşi bolupdyr: geçmeşi kyn bolan dag gerişleri, aýratyn etnik toparlarynyň ýapyk ýaşayşy alyp barandygy

olaryň dilinde, medeniýetinde özboluşly aýratynlyklarynyň saklanmagyna getiripdir.

Azerbaýjanda irki döwürlerden başlap dürli taýpa birleşmeleri we döwletleri emele gelipdirler. B.e. öňki IV asyrdan Günorta Azerbaýjanda Kiçi Midiýa ýa-da Atropatena döwleti dörapdir. «Azerbaýjan» sözi araplaryň üýtgedip tutan Atropatena sözünden gelip çykýar. Biziň eýýamymyzyň başynda demirgazyk Azerbaýjanda taýpa birleşmesi, soňra Alban döwleti emele gelipdir.

Azerbaýjan halkynyň etnogenezine VII-VIII asyrlaryň arap ýörişleri özüniň täsirini ýetiripdir. Tatar-mongol ýörişlerinden has öň, IX-XI asyrlarda Azerbaýjana türki taýpalar gelipdirler. XIII asyrdan Hazar deňziniň düzlükleriniň çarwa taýpalary bu ýere aralaşypdyrlar we azerbaýjan halkynyň kemala gelmegine gatnaşypdyrlar. Bu taýpalaryň arasynda türki dilli gunlar, bulgarlar, hazarlar bolupdyr. Köp sanly etniki ýagdaýlaryň netijesinde azerbaýjanlaryň kemala gelmegi, olarda türki diliniň ýaýramagy bolup geçýär.

Kawkazyň iri halklarynyň biri ermeniler. Olaryň gadymy medeniýeti we taryhy bardyr. Ermenileriň etnogenezinde iki esasy tapgyry görkezmek bolýar. Birinji tapgyr b.e.öňki II müňýyllyga degişli gadymy haýlaryň we arminleriň taýpalary bilen baglanyşyklydyr. Ikinji tapgyr b.e. öňki I müňýyllykda döran Urartu döwletiniň ýerlerinde geçipdir. Ermenileriň düzümine eýran dilli kimmeriýleriň, skifleriň gatnaşandyklaryny etnologar çaklaýarlar.

Hojalygy. Kawkazda gadymy döwürlerden ekerançylyk we maldarçylyk ýaýrapdyr. Ekerançylygyň Kawkazda döremegi b. e. öňki III müňýyllyga degişlidir. Dary, bugdaý, arpa, şaly, XVIII asyrdan başlap mekgejöwen ekilipdir. Dürli sebitlerde dürli medeni ekinler ýetişdirilipdir. Meselem, abhaz-adyg halklary esasy daryny ekipdirler. Burçly goýaltma garylan goýy dary aşy bu halklaryň iň gowy görýän tagamydyr. Bugdaý Kawkazyň hemme ýerinde diýen ýaly ekilipdir. Mekgejöwen Günbatar Gruziýada ekilipdir, şalyçylyk Günorta Azerbaýjanyň çygly sebitlerinde ýaýrapdyr.

Gruzin gyzy

Üzümpçilik Kawkazda b.e öňki II müňýyllykdan bäri bellidir. Üzümiň köp sortlaryny kawkaz halklary döredipdirler. Şeýle-de, gadym döwürlerden bagçylyk ösendir.

Maldarçylyk Kawkazda b.e.öňki II müňýyllykda döräpdir. Bu ýerde häzirki döwürlere çenli saklanan maldarçylygyň özboluşly görnüşi emele gelipdir: tomsuna mallary daglarda bakypdyrlar, gysyna baýyryklarda saklapdyrlar. Ýüpekçilik, bal arylaryny saklamak ýaly hojalyk görnüşleri Kawkazda gadymy-ýetden ösendir. Senetçilik, hünärmentçilik bu ýerde irki döwürde döräpdir.

Halyçylyk, şaý-sepleri we ýaraglary ýasamak, palçykdan, demirden gap-gaçlary öndürmek, dokmaçylyk, keşdeçilik, keçe eýlemek has hem ýörgünli bolupdyr.

Maddy medeniýeti. Kawkazyň ýaşaýyş jaýlary bu ýeriň tebigy gurşawy bilen baglanyşykly bolupdyr. Bu baglanyşyk häzirki döwürde hem azda-kände duýulýar. Daglyk ýerleriň obalarynyň jaýlary biri-birine ýakyn salnypdyr. Demirgazyk Kawkazyň, Dagystanyň we Demirgazyk Gruziýanyň obalary üçin dörtburç, daşdan gurlan 1-2 gatly ýaşaýyş jaýlary häsiýetlidir, Kawkazyň tekizliklerindäki ýaşaýyş jaýlary daglyk ýeriniň jaýlaryndan mese-mälim tapawutlanypdyrlar. Olaryň diwarlary çybykdan örülipdir, daşyny palçyk bilen suwapdyrlar. Gündogar Gruziýada jaýlar daşdan salnypdyr. Günbatar Gruziýanyň çygly subtropik ýerlerinde we Abhaziýada jaýlar agaçdan, diregleriň üstünde gurlupdyr. Şeýle jaýlaryň poly ýerden çyg çekmez ýaly ýokary galdyrylypdyr. Gündogar Azerbaýjanda daşyna palçyk çalnan, üçegi tekiz, saman jaýlary ýaýran bolupdyr.

Kawkaz halklarynyň milli egin-eşiği özüniň dürlüligi bilen tapawutlanypdyr. Osetinleriň, garaçaýlaryň, balkarlaryň, abhazlaryň milli

eşiginde meñzeşlikler bar. Erkek eşigi köpsanly kawkaz halklary üçin häsiýetli bolupdyr: beşmet, ädige salnan dar balak, papak, burka, şeýle-de inçe kümüş guşak. Bili daraldylan çerkeska daşky eşigi adaty bolupdyr.

Aýal eşigi bilinden daraldylan uzyn köýnekden, dondan, beýik başgapdan we dürli ýapynjaldan ybarat bolupdyr. Köýnegiň bilinden guşak bilen guşaklanypdyr. Kawkazyň hemme halklarynyň aýallaryna kümüş şaý-sepleri dakynmak däbi bolupdyr. Has hem kümüş guşaklary inçe we owadan ýasalypdyr.

Kawkaz halklarynyň ruhy medeniýetinde halk döredijilik eserleri özüniň köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Gruzinlerde «Esteriani» gahrymançylyk eposy, ermenilerde «Dawid Sasun» orta asyr eposy, Demirgazyk Kawkazyň halklarynda gahryman nartlar barada aýdyşyklar giňden bellidir. Azerbaýjan halkynda Görogly hakyndaky epos gowy görülýär. Kawkazyň halklarynda saz sungaty örän baýdyr. Tanslar, aýdymlar halk döredijiliginde uly orun eýeleýär. Gruzinlerde erkekleriň hor aýdymlary meşhurdyr.

Netije. Etnologiýa we sosial hakykylyk. Entos dürli jemgyýet gatnaşyklarynyň çylşyrymly ulgamyny emele getirýär. Bu dürlülige düşünmek jemgyýet gatnaşyklarynyň, hususan-da özüne düşünmek, şeýle-de jemgyýetiň häsiýetli taraplaryny görkezmekde örän möhüm mesele bolup durýar. Sebäbi jemgyýet haýsy bolsa-da bir halkyň aňladyjysydyr.

Haýsy ylmy alyp görseň, onuň döreýiş taryhy adamlaryň tejribe gereklerinden gelip çykandygyny görüp bolýar. Etnologiýada sosial mekdebiniň kemala gelmegi hem şeýle boldy. Dürli ýurtlaryň alymlarynyň köp sanly barlaglary adamzat taryhynyň hemme tapgyrlarynda-da, ilkidurmuş obşinalaryndan şu günümize çenli, adamlaryň birek-biregi bilen, şeýle-de etnoslaryň arasynda ýakyn arabaglanyşýandygyny görkezýär.

Etnologiýa ylmyň öwrenýän obýekti hökmünde etnoslar tebigy we sosial-medeni ösüşleriň netijesi bolup durýar. Onuň üçin etnologiya etnik ýagdaýlary sosiologik we medeni nukdaýnazardan derňeýär. Şeýlelikde, etnologiya ylmy sosiologiýa we jemgyýetiň ruhy

medeniýetini öwreniş ylmy bolan kulturologiýa bilen araçäkleşýär. Etnologiýanyň we sosiologiýanyň umumy taryhy we ylmy kökleri bardyr.

Sosiologiýa ilki başda adamlaryň umumy ýaşayşy we işjeňligi baradaky ylym hökmünde döredi, onuň üçin öwrenýän obýekti hökmünde sosial taraplary we gatlaklary, sosial gurluşy, sosial kadalary derňedi. Sosiologlar adamlaryň arabaglanyşyklaryny öwrenýärler. Etnologiýa üçin hem bu meseleler ylmy taýdan gyzyklydyr, sebäbi adamlaryň jemgyýetdäki gatnaşyklarynyň durnukly görnüşlerini, nusgalaryny öwrenýär. Ýöne bu meseleleri derňemekde etnologiýa sosiologiýadan tapawutlanýar.

Sosiologiýa uly we çylşyrymly adamlar umumylyklaryny, bütin jemgyýetiň gurluşyny we ş.m. meseleleri ylmy taýdan öwrenmäge synanyşýar. Etnologiýa bolsa etnik umumylyklary, etnik medeniýetleri, etniki özdüşünmekligi, dürli halklaryň aňýetiniň etnik aýratynlyklaryny we ş.m. meseleleri öwrenýär. Başgaça aýdylanda, etnologiýa sosial toparlarda dürli etniki gurşawda bolup geçýän sosial ýagdaýlary we etnik ýagdaýlary öwrenýär.

Sosiologiýanyň we etnologiýanyň usulyýetlerinde-de tapawutlyklar bar. Sosiolog we etnolog, köplenç, ylmy barlaglarynda umumy usullary ulanýarlar: synlama, soraglama, resminamalaryň derňewi we ş.m. Ýöne bu usullaryň ulanylmagynda her ylmyň öz aýratynlyklary bardyr. Sosiolog, köplenç, çeşmeler we resminamalar bilen işleýär. Etnolog üçin bolsa dil üstünden alynýan çeşmeler esasy bolýar. Şeýlelikde, etnologiýa we sosiologiýa hersi özbaşdak ylymlar bolu p, şol bir wagtda adamyň sosial gylyk-häsiýetleriniň, özüni jemgyýetde alyp barmagynyň ygtybarly görnüşleriniň gözleginde we ykrar etmeginde biri-birine ýakynlaşýarlar.

Jemgyýet ýagdaýlaryny öwrenmekde ylmy meseleleriniň ýakynlygy etnologiýanyň we sosiologiýanyň çäklerinde XX asyryň 30-njy ýyllarynda aýratyn ylmy ugruň, ýagny etnososiologiýanyň döremegine getirdi. Etnososiologiýanyň düýbünü tutan alym Rihard Turnwaldyň pikirine görä, bu tejribe ähmiýetli ylym häzirki zamandaky senagat taýdan ösen ýurtlarda etnik we sosial ýagdaýlarynyň arabaglanyşygyny öwrenmelidir.

Şeýlelikde, etnososiologiýa halklaryň sosial düzümini, olarda bolup geçýän sosial üýtgeşmeleri; migrasiýalary; halklarda maşgalanika gatnaşyklarynyň sosial özboluşlylygyny; dilleriň dürli sosial toparlarda ulanylmagyny; dürli etnik umumylyklarynyň medeniýetleriniň gatnaşygyny; öz etnik aslyňa düşünmekligi; etnik aragatnaşyklary we ş.m.öwrenýär.

Etnososiologiýa häzirki döwürde adamzat jemgyýetiniň dürli taraplaryny öwrenýän hemme ylymlaryň arasyndaky baglaşdyryjy esas bolup hyzmat edýändir, bu bolsa halklary öwrenmegiň ylmy möhümligini has hem artdyrýar.

Adamzadyň medeniýeti bütin adamzada degişlidir. Dünýäniň ähli halklary sany boýunça iň kiçilerden tä ululara çenli adamzat siwilizasiýasyna öz goşandyny goşýarlar. Megerem, ýer ýüzünde häzire çenli adamzadyň umumy mirasyna goşulmadyk medeni gymmatlyklar bardyr. Onuň üçin halklary öwrenýän ylym bolan etnologiýa (etnografiýa, medeni antropologiýa, halkyýetiöwreniş) özüniň möhümligini, gerekligini, döwrebaplygyny hemme döwürde saklaýar. Halklar döwletleri esaslandyrýarlar, medeniýetleri we dilleri döredýärler, kiçi we uly açýslary edýärler. Taryhyň bu tarapynyň-etnik taryhynyň dolulygyna öwrenilmegi entek gelejekde. Etnologiýanyň bilimlerine daýanyp, Ýer ýüzüniň etnik medeniýetleriniň we sebitleriň siwilizasiýalarynyň köpdürlüligine göz ýetirmek aňsatlaşýar. Olaryň öwrenilmegi bolsa her medeniýetiň umumy adamzat gymmatlygyna düşünmäge mümkinçilik berýär. Etnologiýa ylym hökmünde hemme etnik medeniýetleriniň möhümligini we gymmatlygyny ykrar edýär.

Gysgaça sözlük

Awunkulat – adamyň daýy topary bilen garyndaşlyk baglanyşygyny görkezýän düşünje.

Adopsiýa – emeli garyndaşlygyň görnüşi, bir adamyň ýa-da adamlar toparynyň başga bir garyndaş topara kabul edilmegi.

Antropogenez – taryhy döwürlerde adamyň kemala gelmeginiň ýagdaýlaryny, şeýle-de adamyň döreýşini öwrenýän antropologiýanyň bölümleriniň biri.

Anklaw – hemmetaraplaýyn başga döwletiň ýerleri bilen gurşalan ýer-ýurduň ýa-da döwletiň bölegi.

Awtohtonlyk, awtohton (grekçe ýerli, asyl) – gelip çykyşy boýunça belli bir ýere degişli, ýerli, asyl ilat. Grek «awtohton» sözüne gadymy rim «aborigen» sözi hem meňzeşdir we bu iki adalga hem etnologiýa ylmynda ulanylýar.

Akkomodasiýa, adaptasiýa – adamlaryň täze etniki şertlere uýgunlaşmagy.

Animizm – latynça jan, ruh diýmek, hemme zatlarda: tebigatyň güýçlerinde we hadysalarynda täsin ruhuň bardygyna bolan ynanç.

Akkulturasiýa – medeniýetleriň özara ornaşmagy we netijede olaryň başdaky nusgasynyň üýtgemegi.

Ata urugy – ata tarapyndan bolan garyndaşlar. Kähalatlarda ata urugynyň sinonimi bolup, klan sözi hem ulanylýar.

Adat – halk hukugynyň düzgünleri bolup, adamyň we jemgyýetiň arasyndaky özara gatnaşyklary ugrukdyrypdyrlar, ýola salypdyrlar.

Bilingwizm – etnik umumylygynyň gereklerini üpjün edýän iki diliň hereket etmegi, ene dili bilen birlikde ýene bir diliň ulynylymagy.

Däp – haýsy bolsa-da bir etniki umumylygyň içinde kesgitlenen özüňi alyp barmagyň kadasy. Şeýle söz düzümleri ulanylýar: myhmansöýerlik däbi, adaglama däbi we ş.m.

Dessur – belli bir wagt araçağı bolan we etnosyň sosial, maşgala we ruhy, şol sanda dini ýaşaýşy bilen bagly waka. Şeýle söz düzümleri ulanylýar: toý dessury, ýas dessury we ş.m.

Demografiýa – halkyň ösüşi, ýerleşşi barada ylym.

Deportasiýa – ilat toparlarynyň, kähalatlarda bütün halkyň etnik watanyndan ýa-da uzak wagtyň dowamynda ýaşan ýerinden göçürilmegi.

Diaspora – halkyň bir böleginiň özüniň watanyndan başga ýerde ýaşamagy.

Diffuzionizm – etnologiyada medeniýetiň giňişleýin häsiýetlerini we medeni ýagdaýlarynyň geçiş görnüşlerini öwrenýän ugur.

Dil maşgalasy – lingwistikadan etnologiya geçen adalga, ol dünýä halklarynyň etnologik bölünmesinde wajyp orun eýeläp, dilleriň gelip çykyşy boýunça etnik garyndaşlygy aňladýar.

Durmuş – munuň özi adamlaryň gündelik ýaşaýşynda özüni alyp barmagyň aýratyn görnüşleri, ýagny günň, ýylyň, ýaşaýşyň dowamynda mydama durnukly döreýän ýagdaýlar we şonuň bilen birlikde adamlaryň arasyndaky özara gatnaşyklar, olaryň maddy we ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin gerekli zatlary ulanyşy. Etnologiyada önümçilik, jemgyýet, maşgala, öý durmuşy tapawutlandyrylýar.

Egin-eşik – adam tenini goraýan ýörite serişde. Egin-eşik her günki, baýramçylyk, däp bilen baglanyşykly bolup biler. Umumy görnüşi boýunça egin-eşik bütewi (öňi kesilmedik, kelleden geýilýän – eskimoslaryňky ýaly), has giň ýaýran öňi ýakaly, iki tarapa açylýan görnüşlere bölünýär. Adam teninde ýerleşişine görä içki we daşky egin-eşikler saýgarylýar. Eginde berkidilýän geýimler (donlar, kurtkalar we ş.m.), bilde berkidilýän geýimler (balak, ýubka), tropiki tokaýlarda ýeke-täk eşik hökmünde ulanylýan bile oralýan daňylar, öňselikler we ş.m. egin-eşikler tapawutlandyrylýar.

Ewolusionizm – halklaryň medeniýetlerini öwrenmekde bir ugur.

Etnologik monografiýa – halkyň maddy we ruhy medeniýetine bagyşlanan ylmy iş.

Etnik meňzeşlik – özüni haýsy bolsa-da bir halkyň adamlarynyň hataryna goşmak.

Etnik umumylyk – belli ýerde, birek-biregi bilen sosial-ykdysady gatnaşykda bolýan, bir dilde gürlýän, ömrüniň dowamynda medeni aýratynlyklaryny saklaýan özbaşdak adamlaryň umumylygy.

Etnik häsiýet – bir etnosy beýlekiden tapawutlandyran, taryhy emele gelen psihologik aýratynlyklar. Mysal üçin, gepleşik diliň çaltlygy-haýallygy, hereketler, ümleme we ş.m.

Etnik azlyk – esasy etnosdan aýrylan we başga etnosyň arasynda ýaşayan adamlaryň topary.

Etnonim – halkyň ady.

Etnogenez – halkyň döreýşi, kemala gelmegi.

Etnologiýa (etnografiýa, medeni antropologiýa, halkyýetiöwreniş) – dünýä halklarynyň durmuşyny we medeni aýratynlyklaryny, olaryň kemala gelmegini, ýerleşmegini we medeni-taryhy özara baglanyşygynyň meselelerini öwrenýän ylym.

Etnik ýer – bir etnosyň kämilleşen ýeri, onuň aglaba böleginiň ýaşayan topragy.

Etniki konsolidasiýa – birnäçe dili we medeniýeti boýunça garyndaş etniki toparlaryň birleşigi.

Etniki assimiýasiýa – uly bolmadyk halklaryň we aýry toparlaryň beýleki halkyň içinde garyşmagy.

Etniki integrasiýa – dili we medeniýeti boýunça meňzemeýän halklaryň özara gatnaşygy hem-de bu gatnaşygyň netijesinde olarda umumy medeni häsiýetleriniň döremegi.

Ene urugy – ene tarapyndan bolan gan garyndaşlaryň birligi.

Ekzogamiýa – iki grek sözünden düzülip, daşky nika diýilýän manyny berýär. Urugyň hojalyk we maşgala-nika gatnaşyklarynda ekzogamiýanyň saklanylmagy adamzadyň taryhynda wajyp orun eýeläpdir.

Endogamiýa – içki nika diýilýän manyny berip, taýpanyň ilkinji etniki umumylygynyň häsiýetini aňladypdyr.

Ekstensiw ekerançylyk -hojalykda öndürilijiligiň hil taýdan däl-de, san taýdan artmagy.

Fetişizm - portugal dilinde «fetiş» sözi tumar diýmegi aňladýar, janly däl zatlara çokunmak, şeýle zatlarda jadyly güýjüň bardygyna we onuň çokunýan adamlara kömek edýändigine bolan ynanç.

Fratriýa - bir taýpanyň birnäçe uruglarynyň jemi. Meselem , awstraliýa aborigenlerinde.

Genezis (grekçe dogulmak, kemala gelmek) - etnologiyada etnoslaryň, şeýle-de zatlaryň we hadysalaryň gözbaşysyny aýan etmek üçin ulanylýar. Meselem, adaty etnologik tejribesinde etnogenez – haýsy bolsa-da bir halkyň-etnosyň gelip çykyşy, zähmet gurallarynyň ýa-da ýaşayş jaýynyň genezisi, haýsy-da bolsa bir toý däbiň ýa-da düzgüniň gelip çykyşy, genezisi.

Geografik klassifikasiýa – etnologiyada halklaryň ýaşayan ýerlerini, tebigy gurşawyny öwrenmekde ulanylýan toparlanma. Halklaryň medeniýetlerini öwrenmekde antropologik, lingwistik, hojalyk-medeni toparlanmalar bar.

Gamelan – birnäçe milli saz gurallaryndan ybarat halk orkestri.

Gatlak – etnologiyada adamlar topary, miras goýlan käriň eýeleri we jemgyýetde aýratyn basgançakda duranlar.

Hususy bellik, tagma – predmetlerde, beýleki zatlarda, mallarda goýulýan ýörite bellik.

Hojalyk – medeni görnüş –jemgyýet - ykdysady gatnaşyklarynyň birmeňzeş derejesinde we deňräk geografik şertlerinde ýaşayan dürli halklarda döreýän hojalygyň we medeniýetiň aýratynlyklarynyň toplumy. Şol bir hojalyk-medeni görnüşe dürli etnoslar degişli bolup biler we şonuň ýaly-da garyndaş etnoslar dürli görnüşleri emele getirip bilerler.

Halk, etnos – bir dilde gürläýän, özleriniň kemala gelşiniň bütewiligini ykrar edýän, döp-dessurlarynyň toplumynyň we ýaşayş düzgüniniň birligi bilen beýlekilerden tapawutlanýan adamlaryň umumylygy.

Intensiw ekerançylyk – hojalykda öndürjiligiň ýokary derejesi, hil taýdan ösmegi.

Iýmit, tagam – halkyň iýmitleniş esasyny düzýär. Iýmitiň düzümi hojalyk-medeni häsiýete bagly bolup, etli, süýtli, ösümlik, balyk ulanylýan görnüşleri bolýar. Etnologlar adaty we gadymdan döp bolan tagamlary tapawutlandyrýarlar.

Immigrant – öz ýurdundan başga ýurda ýaşamak üçin gelen adam.

Ieroglifler – müsür ýazuwynyň belgilerine grekleriň goýan ady.

Inisiasiýa – adatça 12-15 ýaşly ýetginjekleri urugyň deňhukukly agzalygyna kabul edýän dessurlar. Inisiasiýanyň görmüşleri dürli halklarda dürli bolupdyr.

Kasta – ýapyk endogam jemgyýet topary, özlerine mahsus ýörelgeleri we däpleri, mirasdüşer käri bolan adamlar topary. Kasta degişliler özleriniň gelip çykyşynyň umumylygyna ynanyşyrlar.

Klan – ata tarapyndan garyndaş topary.

Migrasiýa (latynça «göçmek») – etniki toparlaryň öz etniki ýerinden süýşmegi, beýleki ýerlere göçmekligi.

Monogamiýa – bir nikalylyk.

Mentalitet – adamlaryň bilniksiz, ýöne olaryň dünýägaraýşynyň esasyňy düzýän, özüni alyp barmagyň, endikleriniň meňzeşligi. Bu hemme medeniýetlere mahsus bolan durnukly, umumy aňyýeti jemleýän düşündir.

Millet – sosial-ykdysady bütewilik bolup, döwlet gurluşy, ýer-ýurduňyň umumylygy, ykdysady baglylygy, diliň, medeniýetiň aýratynlygy, psihologik düzümi esasynda emele gelýän etnosyň taryhy görnüşi.

Medeniýet – etnologiyada bu adalga haýsy bolsa-da bir etnosyň döreden maddy we ruhy ýaşayşynyň zatlarynyň we hadysalarynyň jemi bolup, bir etnosy beýleki etnosdan tapawutlandyrýar.

Maddy medeniýet – etnosyň döreden maddy zatary bolup, şu aşakdakylary öz içine alýar: zähmet gurallary, ýaşayş we hojalyk jaýlary, tagamlar, medeni ösümlikler we öý haýwanlary, egin-eşikler, şaý-sepler, ulaglar we ş.m.

Matriarhat – aýallaryň jemgyýetde agalyk etmegi, adamzat taryhynda aýallaryň sosial gurluşynyň ýokary basgançagynda duran döwri. Etnologiyada matriarhat diýlende ene urugy göz önünde tutulýar. Onda adamlaryň jemgyýetçilik ähmiýetliligi we olaryň hukuklary ene tarapyndan bolan garyndaşlyk bilen kesgitlenipdir.

Magiýa – latynça jadygöýlik, gözbagçylyk diýmek, täsin güýçleriň kömegi bilen wakalaryň kadaly ösüşine, maddy zatlara we adamlara täsir edip bolýandygyna ynanç.

Mana — Okeaniýanyň halklarynyň ynançlarynda magiýa güýji.

Mamalyga – Günorta-Gündogar Ýewropanyň halklarynda çöregiň ornuny tutýan goýy mekgejöwen aşy.

Obşina – taýpanyň hojalyk işjeňligini amala aşyrýan görnüşi. Obşina garyndaşlyk alamatlary, ýagny gan ýa-da nika garyndaşlygy boýunça düzülipdir.

Oýkumena –ýer togalagynyň adamlar tarapyndan özleşdirilen bölegi.

Patriarhat – erkekleriň jemgyýetde agalyk etmegi. Etnologiýada bu döwrüň döremegi köp halklarda maldarçylygyň ekerançylykdan bölünip aýrylan wagty bilen gabat gelýär diýip hasap edilýär. Şonda ene ugurdan bolan garyndaşlyk ata ugruna geçilmeginiň ykdysady zeryrlygy döräpdir.

Patronimiýa – umumy nesilbaşdan adyny alýan garyndaş topary.

Piktografiýa – ýönekeý suratlardan ybarat ýazuw ulgamy.

Potlaç – indeýlerde ýörite baýramçylykda barly adamyň mal-mülkünü taýpadaşlaryna şertli paýlamagy.

Prototaryh – medeni antropologiýada ilkidurmuş jemgyýetleriň taryhyny öwrenmek üçin girizilen adalga.

Passionarlyk – aýry-aýry şahsyýetleriň, etnik toparynyň hereket etmäge güýçli ymtlyşy. Belli etnolog L. N. Gumilýowyň girizen adalgasy.

Passionariý – hereket etmäge, daş-töweregini özgertmäge güýçli ymtlyşy bolan şahsyýet.

Rasa, jyns – antropologiýada gelip çykyşynyň kowumdaşlygy esasynda we köp babatda fiziki daş keşbiniň alamatlarynyň meňzeşligi, şeýle-de gadymy we häzirki zaman ýaşayş ýerleriniň birligi bilen tapawutlanýan adamlar topary. Ýokary paleolit döwründe (40-16 müň ýyl ozal) rasalaryň bir görnüşe eýe bolmagynda adam bedeniniň özünü gurşap alýan tebigy-geografiki we klimat şertlere uýgunlaşmagy aýgytlaýjy orun oýnapdyr.

Ruhy medeniýet – adamlaryň köpçülikleýin aňýeti netijesinde döredilen önümçilik düzgünleriniň endikleri, halk bilimleri, adamyň hojalygy, jemgyýet we maşgala durmuşy bilen bagly däp-dessurlary we adatlary, sungatyň dürli görnüşleri, halk döredijiligi, dini ynançlary bolup, ol hökmany

bilginama hökmünde nesilden nesle gürüň, hekaýa, görkezme, terbiýeçilik görnüşleriniň üsti bilen geçirilýär.

Stereotip – etnologiýada etniki umumylygyň çäklerinde dörän özüňi alyp barmagyň kadalary we olaryň wagtyň geçmegi bilen durnuklylygy, nesilden nesle geçijiligi hem-de gündeki tejribe bilen pugtalanmagy. Mysal üçin, etniki stereotip, medeni stereotip we ş.m.

Sarafan – Gündogar Ýewropanyň halklarynda aýal milli eşigi. «Abraýly eşik» diýmegi aňladýan «serana» pars sözünden gelip çykan.

Samba – afrikan kökleri bolan braziliýa milli tansy.

Sabantuý – Powolžýe halklarynda ekişi tamamlýan baýram.

Subetnos – etnosyň içinde kemala gelýän we özüniň hojalyk, durmuş, medeni we beýleki aýratynlyklary bilen tapawutlanýan etnik düzümler.

Sosiogenez – adam jemgyýetiniň döreýiş ýagdaýy.

Şamanizm, şamanlyk – aýratyn özboluşly hereketleriň ýerine ýetirilmegi bilen ýörite adamyň-şamanyň hyýaly ruhlaryň kömegi bilen kesel bejermek, awda, balykçylykda, umuman, durmuşda şowlulyk getirýändigine bolan ynanç.

Taryhy – etnologik ýol – ilatyň jemgyýet -ykdysady umumylygy, uzak gatnaşyklaryň netijesinde dörän meňzeş medeni - etnologik aýratynlyklary bolan ýurdy.

Taýpa – adamzat taryhynda ilkinji etniki umumylyk bolup, ilkidurmuş gurluşyndan soňky synpy gurluşa çenli döwürde döräpdir. Gelip çykyşy, medeniýeti, dili we taryhy ykbaly boýunça oňa girýän adamlaryň birligi.

Taýpa birleşmesi – garyndaş ýa-da goňşy taýpalaryň wagtlaýyn birikmesi, ilki bilen duşmandan goranmak üçin döredilipdir. Kähalatlarda taýpa birleşmeleri uruş howpy geçenden soň hem hereket edipdirler, emma onuň eýýäm sosial-ykdysady sebäpleri bolupdyr. Uruş howpy aýrylandan soň, taýpa birleşmeleri dargapdyr.

Taýpa maslahaty – hojalyk ýa-da uruglaryň arasyndaky meseleleri çözmek üçin urug aksakgallaryň ýygnaýy. Möhüm meseleler ýüze çykanda, mysal üçin, uruş, göçhä-göçlük, tebigy heläkçilik we ş.m. taýpa maslahatyna beýleki deňhukukly agzalar hem gatnaşypdyr.

Totemizm – Demirgazyk Amerikanyň odžibwe indeý taýpasynyň «totem» sözünden bolup, «onuň urugy» diýen düşüňjani berýär, adamyň haýwanat we ösümlük dünýäsiniň wekilleri, kähallatlarda jansyz tebigat (daşlar, daglar, derýalar) bilen garyndaşlyk arabaglanyşygyna bolan ynanç. Etnolog alym S.A.Tokarew totemizmiň esasyňy düzýän şertleri hökmünde magiýany, fetişizmi we animizmi hasap edipdir.

Tagam – maddy medeniýetiň komponenti, adaty etniki aýratynlyklary özünde has berk saklaýar.

Tabu – polinez dilinde «gadagan etmek» diýmek, zatlara, hereketlere, sözlere, atlara däbiň, ruhanylaryň gadagan edilmesi.

Tukul – tegelek görnüşinde, diwarlary çybyklardan örülip, daşy palçyk bilen suwalýan ýaşayyş jaýy. Afrika halklarynda duş gelýär.

Toloka – günorta slawýanlarda özara kömek däbi.

Urug – synpy jemgyýet döremeginden öňki jemgyýetde umumy atababasy bolan gan garyndaşlary.

Urug maslahaty – deňhukukly urug agzalarynyň we ýaşulularyň möhüm meseleleri çözmek üçin ýygnagy.

Urbanizasiya – şäher medeniýetiniň ýaýramagy netijesinde şäher bilen obanyň arasyndaky medeni tapawutlyklaryň ýiteňkirleşmegi.

Ynançlar – aýry-aýry ýa-da belli bir derejede düzgüne getirilen, adamyň täsin güýçler we jandarlar, olaryň adamyň özüne we beýleki adamlara edýän täsiri hakynda bolan düşüňjeleri.

Peýdalanylan edebiýatlar

- Gurbanguly Berdimuhamedow.* Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T. 1-5. Aşgabat, 2008-2012.
- Gurbanguly Berdimuhamedow.* Janly rowaýat. Aşgabat, 2011.
- Gurbanguly Berdimuhamedow.* Älem içre at gezer. Aşgabat, 2011.
- Gurbanguly Berdimuhamedow.* Ahalteke bedewi biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. Aşgabat, 2009.
- Агеева Р.А.* Страны и народы: происхождение названий. М., 1990.
- Арутюнов С.А.* Народы и культуры. Развитие и взаимодействие М., 1989.
- Асоян Б.Р.* Все ещё удивительная Африка. М., 1987.
- Араслы Э.* Саудовская Аравия глазами супруги дипломата. М., 2003.
- Babakow O.* Türkmen halkynyň gelip çykyşy bilen baglanşykyly antropologiki maglumatlar// Türkmen halkynyň gelip çykyşynyň, dünýä ýaýraýşynyň we onuň döwletiniň taryhynyň promblemalary. Aşgabat, 1993.
- Бочкарев А.И.* Фундаментальные основы этногенеза. М., 2008.
- Бромлей Ю.В.* Подольный Р.Г. Человечество-это народы. М., 1990.
- Бромлей Ю.В.* Современные проблемы этнографии. М., 1981.
- Васильева Г. П.* История этнографического изучения туркменского народа в отечественной науке. М., 2003.
- Вавилов. Н.И.* Происхождение и география культурных растений. Л., 1987.
- Вайнштейн С.И.* Мир кочевников Центральной Азии. М., 1991.
- Вольневич Я.* Черный архипелаг. М., 1981.
- Волкова Н.Г.* Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII-начале XX в. М., 1974.
- Гаджиева Х.* Кумыки. М., 1974.
- Галич М.* История доколумбовых цивилизаций. М., 1990.

- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли Л., 1989. История народа хунну. Кн. 1-2. М., 2002. Конец и вновь начало. Популярные лекции по народоведению. М., 2004.
- Ýusupow H., Orazow A. Türkmen halkynyň gelip çykyşy we kema-la gelşi//Türkmen halkynyň gelip çykyşynyň, dünýä ýaýraýşynyň we onuň döwletiniň taryhynyň problemalary. Aşgabat, 1993.
- Gubaýew A., Orazgylyjow Ý. Türkmenistanyň gadymyýetinde ilkinji döwletler// Türkmen taryhynda döwlet meselesi. Aşgabat, 1998.
- Gündogdyýew Ö. Türkmenler we dünýä halklary. Aşgabat, 2012.
- Гундогдыев О. Прошлое туркмен. М., 1998.
- Джигиев А. Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья. Ашгабат, 1991. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры. Ашхабад, 1983.
- Türkmen halkynyň gelip çykyşynyň, dünýä ýaýraýşynyň we onuň döwletiniň taryhynyň problemalary. Aşgabat, 1993.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. Л., 1991.
- Итс Р.Ф. Введение в этнографию. Л., 1991.
- Иорданский В.Б. Звери, люди, боги: очерки африканской мифологии. М., 1991.
- Мириманов В.Б. Первобытное и традиционное искусство. М., 1973.
- Никишенков А.А. Из истории английской этнографии. Критика функционализма. М., 1986.
- Orazow A. Türkmeniň keşbi//Türkmen medeniýeti. N 10. 1993.
- Оразов А. Этнографические очерки хозяйства туркмен Ахала в XIX – начале XX вв. Ашгабат, 1985. Традиционные земледельческие и скотоводческие обычаи, обряды и праздники у туркмен//
- Подольный Р.Г. Пути народов. М., 1975.
- Пучков П.И. Этническое развитие Австралии М., 1987.
- Rozmyradow Ç. Türkmen tagamlary. Aşgabat, 1990.
- Рус А. Народ майя. М., 1986.
- Садыхин А.П. Грушевицкая Т.Г. Этнология. М., 2000.
- Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М., 2009
- Токарев. С. А. Религии в истории народов мира. М., 1976.
- Tripolskaýa Ý.R. Türkmenistanyň Milli arhiw fondunda saklanýan ýazgylary. f.67,op. 1,d. 190.
- Тер-Григорян А. Страна двух рек. М., 1978.
- Файнберг Л.А. Охотники Американского севера (индейцы и эскимосы). М., 1991.

- Хейердал Т. Древний человек и океан. М., 1982.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. М., 1971.
- Чекулаева Е. Сто великих праздников. М., 2007.
- Türkmenistan – sagdynlygyň we bagtyýarlygyň ýurdy. Aşgabat, 2012, Ganatly bedewler. Aşgabat, 2011.
- Bereketli türkmen saçagy. Aşgabat, 2009. T.1.
- Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda Türkmenistanyň arheologiýa we etnografiýa ylmy: ýetilen sepgitler we öňde duran wezipeler// Halkara ylmy maslahatynyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat, 2011.
- Türkmenistan Änew medeniýetiniň we ak bugdaýyň watanydyr// Halkara ylmy maslahatynyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat, 2004.
- Основы этнологии. М. 2007.
- Очерки общей этнографии. М., 1983.
- Этнография. М., 1982.
- Этнография Туркменистана. Ашхабад, 1993.
- Этнография и смежные дисциплины М., 1988.
- Народы мира: историко-этнографический справочник. М., 1988.
- Проблемы истории и этнографии зарубежных туркмен. Ашгабат, 1990.
- Славяне: этногенез и этническая история. Л.1989.
- Социальная организация и культура народов Сибири. М. 1974.
- Австралия и Океания: история, экономика, этнография. М., 1993.
- Календарь в культуре народов мира. М., 1978.
- Культура народов Индонезии и Океании. М., 1984.
- Истоки формирования современного населения Южной Азии. М., 1990.
- Древние культуры Монголии. Новосибирск., 1985.
- Американские индейцы: новые факты и интерпретации. М., 1996.
- Этнология в США и Канаде. М., 1989.
- Страны мира. Энциклопедия. М., 2006.
- Dünýä halklarynyň adam sanlary baradaky maglumatlar Wikipediýadan we «Страны мира» (М.,2006) kitabýndan alyndy.

Mazmuny

Giriş	7
I bap. Etnologiýa barada düşünje.....	10
II bap. Awstraliýanyň we Okeaniýanyň halklary	25
III bap. Orta Aziýanyň halklary	39
IV bap. Günbatar Aziýanyň halklary	64
V bap. Gündogar Aziýanyň halklary	71
VI bap. Günorta Aziýanyň halklary	81
VII bap. Günorta – Gündogar Aziýanyň halklary	92
VIII bap. Afrikanyň halklary	103
IX bap. Amerikanyň halklary	119
X bap. Ýewropanyň halklary	134
XI bap. Sibiriň halklary	152
XII bap. Kawkazyň halklary	155
Gysgaça sözlük (glossariý)	164
Peýdalanylan edebiýatlar	172

*Bike Diwangulyýewa,
Annageldi Gubaýew*

UMUMY ETNOLOGIÝA

Redaktor	<i>A. Orazmuhammedowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>S. Ataýew</i>

Çap etmäge rugsat edildi 29.11.2013. Ölçeği 60x90 ¹/₁₆.
Edebi garniturasy. Şertli çap listi 11,0. Şertli reňkli ottiski 44,25.
Hasap-neşir listi 9,12. Sargyt. Sany 500.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.